

СВЕТОЗАР БОШКОВ

АНТИКА У НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ
СТУДИЈЕ И ИСТРАЖИВАЊА

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад

Монографије
Књига 62

За издавача:
Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш

Рецензенти:
Проф. др Драгица Кољанин
Проф. др Салмедин Месиxовић
Проф. др Саша Марковић
Доц. др Борис Стојковски

Лектор:
Татјана Пивнички

ISBN 978-86-6065-372-9 (Online)
ISBN 978-86-6065-377-4 (Штампано)

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ:
Ниједан део ове публикације не може се прештампавати, репродуковати
или употребити у било ком облику без писаног одобрења аутора,
као носиоца ауторског права.

© Филозофски факултет у Новом Саду, 2016.
www.ff.uns.ac.rs

Светозар Бошков

АНТИКА У НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ

Студије и истраживања

НОВИ САД, 2016.

САДРЖАЈ

Реч захвалности	9
Увод	11

I

НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У СРПСКИМ ШКОЛАМА У XIX ВЕКУ

Јужна Угарска и Велика школа	13
------------------------------	----

Настава старог века и библијске историје	
у српској Учитељској школи у Сомбору у XIX веку	15
Карловачка гимназија и античка историја у XIX веку	28
Настава античке историје у Новосадској гимназији током XIX века	37
Настава античке историје на Лицеју и Великој школи у Београду током XIX века	46
Настава историје у српским школама у Банату у XIX веку	55

II

СРПСКИ ПИСЦИ АНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ

Историја као наука и историографија	65
-------------------------------------	----

Историја као наука у уџбеницима Стојана Бошковића	67
Античка прошлост у историји света Александра Сандића	75
Грчка религија и митологија у уџбенику Константина Бојића	86
Радови Стојана Бошковића о античкој прошлости	99
Уџбеници Отона Варге преведени на српски језик	116
Никола Вулић и настава историје на Београдском универзитету почетком XX века	145
Милош Н. Ђурић о грчкој историји	155

III

АНТИКА У УЏБЕНИЦИМА

Уџбеници античке историје у српским школама у XIX веку	163
Положај жена у антици у српским уџбеницима историје у XIX веку	175
Феничани у уџбеницима историје у другој половини XIX века	185
Дачки ратови у српској историографији	193
Константин Велики у српској историографији XIX века	205
Античка прошлост у српским уџбеницима крајем XIX века	212

БИБЛИОГРАФИЈА	221
---------------	-----

За Ивану

РЕЧ ЗАХВАЛНОСТИ

Ниједан озбиљан рад не може да се спроведе до краја без адекватне подршке. Тако ни рад на овој књизи не би био могућ да у њеном настајању нису учествовали моји професори, колеге и пријатељи који су делили моју судбину у проучавању рецепције античке прошлости код Срба током XIX века.

Текстови објављени у овој књизи резултат су истраживања које траје још од 2005. године када сам, захваљујући ангажовању и несебичном поверењу мог ментора и професора др Ксеније Марицки Гађански, пријавио тему *Анђичка и рана средњовековна прошлости у српској историографији* за израду докторске дисертације. Њој дугујем посебну захвалност за свесрдну помоћ, подршку и небројене савете који су значајно утицали на мој научни рад, а ова књига је само један од начина да јој за ukazано поверење ту захвалност и искажем.

Користим ову прилику да се захвалим мом колеги и пре свега пријатељу проф. др Ивану Јордовићу који је, од дана када сам га упознао, делио моју судбину у научно-истраживачком и наставном раду и који је својим ангажовањем увек био ослонац на тешком и неретко трновитом путу који тај рад носи.

Нарочито морам да искажем искрену и дубоку захвалност рецензентима проф. др Драгици Кољанин, проф. др Саши Марковићу, проф. др Салмедину Месиховићу и доц. др Борису Стојковском на вредним и корисним сугестијама и стрпљењу.

Такође, желео бих да се захвалим и мојој матичној установи, Филозофском факултету у Новом Саду и декану проф. др Ивани Живанчевић Секеруш што су прихватили да подрже штампање ове књиге.

Захвалност дугујем и Татјани Пивнички на пријатељској помоћи за лектуру текста.

На крају, желео бих да се захвалим и својој породици која ме је подржавала свих ових година и имала разумевања за мој специфичан научни рад, а посебну захвалност дугујем мојој супрузи Ивани која је увек била ослонац и уливала ми додатну снагу у тешким тренуцима. Њој и посвећујем ову књигу.

С.Б.

УВОД

Током XIX века проучавање античке прошлости чинило је основ васпитања и образовања у Европи, а упознавање с античком прошлошћу Европе, проучавање старе хеленске и римске историје, културе, књижевности и уметности код свих европских народа представљало је један од најзначајнијих видова сазнања у току петнаест векова.

Како крајем XIX века почиње нов период у развоју европске историографије, то има значаја и за упознавање давне прошлости у новом светлу. Управо у то време почиње изучавање и бављење античком прошлошћу код Срба. Кроз византијске и српске средњовековне изворе и текстове, античка и рана средњовековна прошлост била је већ дуже позната и нашем народу, наравно на специфичан и несистематичан начин. У ово време је код Срба већ настала и научна и критичка историографија, са свим научним дисциплинама које је у светској науци сачињавају. То укључује и библијску и правну историју, којима су се наши теолози и правници бавили с великим успехом.

Рад на овој монографији био је усмерен ка проучавању и утицају античког периода на образовање српске омалдине током XIX века, а знатан део ове монографије заузима проучавање наставе историје на свим нивоима школовања из наведеног периода. Текстови су подељени на три поглавља: настава историје у српским школама у XIX веку, српски писци античке историје и антика у уџбеницима. У првом поглављу представљени су радови чији су резултати проучавања приказ школског система у српским школама у Јужној Угарској и Великој школи и заступљеност античке прошлости у свим наставним предметима у којима се она изучавала. У другом поглављу, које је и најобимније поглавље ове монографије,

представљени су текстови о српским ауторима који су писали о античкој прошлости и делом страних аутора који су превођени на српски језик. У овом поглављу представљени су и први српски писци који су се бавили питањима историје као науке са свим њеним специфичностима и карактеристикама. С обзиром да радови објављени у овој монографији прате наставни процес током XIX века неопходно је било да се прикажу уџбеници опште и античке историје, са нагласком на збирке историјских извора који су се користиле у настави као обавезна литература, као и погледи на појединачне теме из античке прошлости. Они су имали кључну улогу у формирању знања из античке прошлости код српских ђака. Ово је од посебне важности, јер је представљало основу на којој је образован српски народ уопште у погледу давне историје и њене новије рецепције. Овим темама посвећени су текстови у трећем поглављу ове монографије.

Обрада ове теме захтевала је обимна архивска истраживања и прикупљање, јер је много необјављене архивске грађе још увек у рукопису, а не постоје ни специјалне библиографије ни други приручници. Од архива највише времена сам истраживао у Архиву Српске академике и наука у Сремским Карловцима (АСАНУК) и библиотекама Карловачке и Новосадске гимназије и Учитељске школе у Сомбору. Збирка одељења раритета Матице српске било је од велике важности за проучавање ове теме.

У Србији се проучавањем античке прошлости и рецепцијом антике у широком спектру наука од философије, историје и права, театрологије, археологије до класичних језика, лингвистике, фолклора и књижевности, те природних наука активно бави Друштво за античке студије Србије које је члан међународне асоцијације FIEC (*Fédération Internationale des Études Classiques*) и које сваке године организује редовно годишње окупљање научника из земље и света како би могли да размењују нова сазнања и искуства из области античких наука. Резултати ових годишњих окупљања видљиви су кроз штампање зборника у едицији под насловом *Антика и савремени свет*. Ова едиција посебно је утицала на настанак ове монографије.

Истраживања спроведена за ову монографију делом су обављена и у иностранству. Захваљујући учешћу на републичком пројекту под насловом *Војвођански простор у контексту европске*

историје који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије имао сам могућност и финансијску подршку да део истраживања обавим у иностранству. Захваљујући тој финансијској подршци учествовао сам и на многобројним међународним научним скуповима у Немачкој, Мађарској, Румунији, Македонији и Русији, који су заједно са учешћима на међународним научним скуповима у Србији, допринели да се добију одговори на нека важна питања.

На крају, желео бих да истакнем да је ово истраживање код нас ново и да је заправо увод у даља комплекснија истраживања, која ће показати основне правце у даљим истраживањима утицаја античке културе, уметности и писмености на српску књижевност и историографију.

У Бачкој Паланци, јула 2016

С. Б.

I

НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У СРПСКИМ ШКОЛАМА У XIX ВЕКУ

Јужна Угарска и Велика школа

НАСТАВА СТАРОГ ВЕКА И БИБЛИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ У СРПСКОЈ УЧИТЕЉСКОЈ ШКОЛИ У СОМБОРУ У XIX ВЕКУ*

Историја Учитељске школе у Сомбору (данашња Војводина), као најстарије српске педагошке установе (основана 1778. године), веома добро показује просветитељску улогу образовања Срба у то време. Почетком XIX века српски народ се налазио у веома тешкој ситуацији. Они који су живели јужно од Саве и Дунава борили су се за ослобођење од Турака, а они који су живели у областима Јужне Угарске борили су се за духовни, идеолошки и политички опстанак. Важан део те борбе за национални опстанак било је и оснивање српских школа у Хабзбуршкој монархији. Оне су током XIX века биле под строгим контролом Беча и Пеште, али су и поред тога представљале важне културне центре у којима је образован српски народ.

За оснивање првих српских школа у Хабзбуршкој монархији заслужни су српски патријарси и митрополити, који нису били само црквени поглавари него и политичке вође Срба у монархији. Један од њихових кључних задатака био је и оснивање што више српских школа. Међутим, да би се створио савремен српски учитељски кадар, било је потребно отворити српску учитељску школу. То је био и један од кључних задатака после 1774. године, јер је тада донета *Општа школска уредба*¹ којом је уведено обавезно основно

* Текст је измењено и допуњено издање првобитно објављеног рада у зборнику радова *Европске идеје, античка цивилизација и српска култура*, том 2, 2008, 29–36.

¹ Костић 1978: 12.

школовање, а посао учитеља су могли обављати само квалификовани људи.

Српска Учитељска школа основана је у Сомбору 1. маја 1778. године, а њен први управник и наставник био је Аврам Мразовић. Нису нам сачувани подаци о самом почетку рада на образовању учитеља у Сомбору, вероватно због тога што А. Мразовић није био обавезан да подноси извештаје вишим властима. Први познати извештај о ученицима ове школе имамо из 1786/87. школске године и на основу њега знамо да је школу завршило укупно дванаест кандидата. Ова школа је, све до оснивања Гимназије (1791) и Богословије (1794) у Сремским Карловцима, била највиши ниво на коме се код Срба тада могло школовати.² Данас знамо да је на самом почетку ова школа била организована кроз течајеве који су трајали два разреда по три месеца. Предмети који су се предавали били су: Рачун, Словенска граматика, Методика и Основе веронауке.³

Античка прошлост се предавала од почетка постојања сомборске Учитељске школе. Прво у оквиру Науке о хришћанству, затим у оквиру предмета Библијска историја и на крају као део Опште историје. На основу броја часова из предмета Библијска историја и Општа историја може се закључити да је током XIX века настава античке историје заузимала знатан простор у образовању будућих учитеља. И сам Аврам Мразовић, који је предавао педагошке предмете у школи, преводио је римског песника Овидија на српски језик (*Tristia* и *ex Ponto*) и написао је приручник о реторици који је објављен 1821. године у Будиму.

На почетку рада школе библијска историја предавала се у оквиру науке о хришћанству, а од 1784. године, када су се учитељи школовали у три разреда, библијска историја је постала посебан предмет. Веронауку и библијску историју предавао је Атанасије Зарић, а ученици су ове предмете учили из својих бележака.

После 33 године постојања, српска Учитељска школа је пресељена 1812. године у Сентандреју. Тамо се на другом и трећем течају слушала библијска историја у оквиру науке о вери и моралу.

² Костић 1978: 29.

³ Макарић 1965: 24; Костић 1978: 18–19.

Овај предмет предавао је Павле Атанацковић. После само четири године, школа је враћена у Сомбор.

Школа је свечано отворена у Сомбору 3. новембра 1816. године. За период од 1816. године до 1849. године имамо веома мало података о настави библијске историје, али ипак знамо имена професора који су предавали библијску историју и историју краљевине Угарске. Од 1816. до 1829. године библијску историју је предавао Павле Атанацковић, а од 1829. до 1847. године Аврам Максимовић. После смрти Аврама Максимовића 1847. године библијску историју предавали су Јован Тодоровић и Урош Стојшић све до 1862. године.⁴ Нема података о уџбеницима који се су користили за наставу библијске историје, али знамо да се настава одвијала тако што су ученици водили белешке на часовима. Дужност предметног наставника је била да на крају недеље уклони све евентуалне грешке настале приликом хватања бележака ученика. Сомборска Учитељска школа привремено је прекинула рад 22. фебруара 1849. године, због ратних операција, али је већ почетком новембра исте године наставила да ради.

После 1849. године уследиле су промене у извођењу наставе историје. У сачуваном плану и програму из 1855/56. године под називом *Entwurf für die Einrichtung des k.k. serbischen paedagogischen Institutes zu Sombor*⁵ налази се укупно 11 предмета. Историја се учила два часа недељно у првој години и један час недељно у другој години. Библијска историја се и даље учила у оквиру веронауке, а по овом плану веронаука се учила два часа недељно у првој и другој години. Колико се тачно учила библијска историја није нам познато.

У овом периоду имамо и неколико уџбеника који су се користили за проучавање античке историје. Најстарији уџбеник међу њима је *Повестница Грчког народа* Константина Бојића која је објављен 1843. године на славеносрпском језику и која има укупно 83 стране.⁶ *Повестница* је написана на основу немачких уџбеника, али не знамо на основу ког. Овај уџбеник има веома занимљиву

⁴ Гавриловић 1978: 67.

⁵ Макарић 1978: 120.

⁶ Бојић 1843.

форму каква се данас не користи у литератури. Цела књига је написана у облику питања и одговора. Дакле, аутор прво постави неко питање и онда одмах на њега даје одговор. Овај начин излагања догађаја упућује нас на претпоставку да се овај уџбеник користио у настави. На почетку ове књиге описани су грчки предели, а аутор Грчку дели на: Пелопонес, праву Грчку, Епир, Тесалију и Македонију. Он каже „да се сваки од ових предела раскомадавао на више мањих независних области од којих је свака имала свог сопственог краља или поглавара“.⁷ Он пише о Атини, Спарти, Коринту, Македонији, Акропољу, олимпијским играма, Тројанском рату, Грчко-персијском рату, Делском савезу, Пелопонеском рату, Филипу и Александру. Посебно поглавље књиге заузимају кратке биографије знаменитих Грка на четири стране, али имена која он употребљава нису иста као данас. У тим кратким биографијама описани су: Кадмо, Агамемнон, Јасон, Ликург, Хомер, Драконт, Солон, Писистрат, Милтијад, Темистокле, Кимон, Перикле, Лисандар, Сократ, Епаминонда, Агесилај, Филип, Александар, и писци Аристотел, Демостен, Есхил, Еурипид, Софокле, Анакреонт и Ксенофонт. Испред имена сваког од њих стоји одређена година која може бити година њихове смрти, рођења или година неког важног догађаја из живота тих личности. Занимљиво је да на списку писаца нема Херодота и Тукидида, иако је очигледно да су њихова дела коришћена при изради овог уџбеника. Иако се у књизи излажу подаци од најстаријих времена до Александра Великог, нема хронолошки тачно одређених периода.

Из године 1853. сачуван нам је и уџбеник *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, Pervi dio, Stari vek*, непознатог аутора, а штампан је у Бечу и има укупно 162 стране.⁸ На насловној страни је забележено да је штампан по немачком узор. Књига је подељена на три поглавља: Азију, Африку и Европу. На почетку сваког од ових поглавља дати су кратак опис и географски изглед одређеног континента. После тога се излаже историја народа који су живели на овим континентима. У овој књизи има доста религијских

⁷ Бојић 1843: 6.

⁸ *Obris* 1853: 162.

елемената. У првом поглављу под насловом „Стварање света. Источни грех и живот првих људи“ аутор пише да је „на почетку Бог створио свет“, а већ у следећој реченици пише о Адаму и Еви, њиховим потомцима и о потопу,⁹ и то све описује користећи Библију као једини извор. При опису догађаја из историје Египта, Израела, Вавилона и Асирије, Медије, Персије, Феникије и Картагине аутор такође највише користи Библију као историјски извор. У много већем обиму описује античку историју Грка, Македонаца и Римљана. За најстарију историју Грка користио је грчке митове, а за остале периоде дела античких аутора Херодота, Тукидида, Ксенофонта и Тита Ливија.

За извођење наставе из предмета Библијска историја користио се уџбеник Платона Атанацковића под насловом *Училишна и домаћа Библија: Стари завети* који је објављен 1857. године у Бечу и који има 317 страна.¹⁰ Ово је веома интересантан уџбеник. На свакој другој страни налази се по један цртеж на ком су представљене сцене из библијских прича које су описане у тој књизи. То је уједно и први познати уџбеник који се користио за наставу библијске историје. Ова књига изашла је пуних дванаест година пре првог превода Старог завета Ђуре Даничића на српски језик.¹¹

Већ од 1862/63. године новим наставним планом и програмом уведена су 23 предмета. На основу овог плана библијска историја се учи као посебан предмет са једним часом недељно. Општа историја се сада учи на другој години, такође са једним часом недељно. Из првог штампаног Извештаја 1862/63. године сомборске Учитељске школе види се да се уџбеник П. Атанацковића још увек користио у настави библијске историје. У овом извештају дата су и упутства да у настави библијске историје „оно што се приповеда мора бити кратко, јасно и разговетно“.¹² На основу тог извештаја знамо да је наставник библијске историје био парох сомборски Димитрије Поповић.

⁹ *Obris* 1853: 4.

¹⁰ Атанацковић 1857.

¹¹ Деретић 1983: 321–322.

¹² ИЗВЕШТАЈ УШС 1863: 27; АСАНУК, бр. 29.

Све до 1866/67. школске године у основним школама су радили само учитељи. Те школске године одржан је једногодишњи течај за учитељице који је слушало седам ученица. Овим течајем почело је образовање учитељица.¹³ У почетку су младићи и девојке слушали заједно наставу, а тек од 1896. године, када је уведено четворогодишње школовање, одељења су подељена на мушка и женска.¹⁴

Од 1871/72. године школовање је продужено на три године. Рад школе требало је прилагодити друштвено-економским променама тада већ развијеног српског грађанског друштва. Од ове године библијска повестница се учила у оквиру предмета Библијске приповетке. Овај предмет слушао се у првој години са два часа недељно. За њега су наставници користили књигу Х. Херцога *Приповетке из историје света света. За школу и народ. Део 1. Стари век*, коју је превео В. Красић, а која је штампана у Новом Саду 1883. године.¹⁵ У овим приповеткама су на 259 страна описани догађаји из историје Кине, Индије, Египта, Вавилонa и Асирије, Персије и Феникије. Централно место заузимају приче о догађајима и личностима које су обележиле античку историју Грка и Римљана. Уверен да су библијске приповетке најважније средство религиозног васпитања, Никола Ђ. Вукићевић, управник Учитељске школе у Сомбору од 1871. до 1904. године, стално је инсистирао на томе да се ученици што боље извежбају у лепом, популарном и јасном причању. Они су уз сваку приповетку морали да знају напамет изреку из Светог писма.¹⁶

Општа историја се слушала као посебан предмет у све три године, али са два часа недељно у првој години и по једним часом недељно у другој и трећој години.¹⁷ Од 1869. године за античку историју у сомборској Учитељској школи користи се уџбеник А. Сандића *Историја света, књ. 1*, који је објављен у Новом Саду и има укупно 272 стране.¹⁸ А. Сандића је био гимназијски наставник и у

¹³ Макарић 1978: 90.

¹⁴ *Ibid.*: 126.

¹⁵ Херцог 1883.

¹⁶ Макарић 1965: 125.

¹⁷ *Ibid.*: 123.

¹⁸ Сандић 1869.

уводу своје књиге написао је да „до тада не бејаше српске књиге за наставу историје“ и да је овај уџбеник настао по узору на *Историју света* Вилхелма Пица (Wilhelm Pütz). Ученици сомборске Учитељске школе користили су овај уџбеник све до 1894. године. На почетку књиге аутор је написао да је историја наука која проучава живот људи. После тога говори о историјским изворима које дели на усмене, писане (у које спадају записи на споменицима, новац, повеље, летописи и историјске књиге) и споменике без натписа (грађевине, слике, скулптуре, посуђе, оружје и оруђе и др.). На крају овог уводног дела даје кратак опис помоћних историјских наука у које спадају географија и хронологија. По његовој хронологији историја се дели на стари век, средњи век и ново доба. Примећује се велика сличност између овог уџбеника и оног из 1853. године, али Сандићев уџбеник има много мање религијских елемената у садржају. Подела на континенте је задржана и у овом уџбенику. Међутим, на крају историјског прегледа сваког народа код Сандића се налази и кратак преглед културне историје тог народа. Ова културна историја обухвата религију народа и опис храмова, палата, гробница и осталих грађевина из античког периода. Од 1873. године проучавање културне историје античког света заузима посебно место, јер се у Извештајима од 1873. године па до 1892. године стално понавља да античка историја „мора да се ради с посебним освртом на културни развитак читавог старог века, као и земљопис дотичних земаља“.¹⁹

Поред књиге А. Сандића професорима и ученицима је био доступан уџбеник Ф. Б. Коржинека *Опћа њовесница за средње школе. Дио 1, Стари век*, која је објављена 1866. године у Загребу на 577 страна.²⁰ Овај уџбеник нам је веома важан, јер је једини у XIX веку који пружа списак свих извора и литературе који су коришћени за писање античке историје. По том списку историја Израела писана је на основу података из Светог писма и античких писаца Јосифа Флавија и Помпеја Трога. Од литературе коришћени су Евалд и Дункер. Историја Феничана написана је на основу података које су

¹⁹ ИЗВЕШТАЈ УШС 1874; АСАНУК, бр. 29 I; ИЗВЕШТАЈ УШС 1892; АСАНУК, бр. 29 V.

²⁰ Коржинек 1866.

забележили антички писци Херодот, Диодор, Страбон и Јосиф Флавије, а од литературе коришћен је Моверс. Историју Вавилона и Асирије написао је на основу података које су забележили антички писци Берос, Херодот, Ктесија и Еусебије. Значајан извор је и Свето писмо. Од страних научника коришћени су радови Дункера, Нибура, Боте, Лејарда и Ролинсона. Уочава се да се врло брзо користе резултати истраживања Ролинсона и открића Боте и Лејарда, али је приметно да се не спомиње Гротефенд, који је још пре Ролинсона дешифровао десет клинастих знакова. За историју Индије коришћени су антички писци Херодот, Страбон, Птолемај, Аријан и Ктесија, што значи да је представљена само позна историја. За историју Египта коришћени су антички писци Манетон, Херодот, Диодор, Страбон и Плутарх. Од страних научника коришћени су радови Шамполиона, Лепсијуса, Бунсена и Вилкинсона. У овој књизи се први пут даје подела египатског писма на хијероглифско, хијератско и демотско. За Грчку историју коришћени су највише антички писци Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Полибије, Диодор и Плутарх, а од страних историчара немачки историчари Милер, Цинкајсен, Вахсмут, Дункер, Велкер, Херфман, Прелер и Бернади и енглески историчари Тирвол и Грут. На крају је за историју Рима дат списак само страних историчара, али не и коришћених извора. Ти историчари су: Нибур, Момзен, Ислер, Шwegлер, Гетлинг, Ланге, Бекер, Друман, Бернади, Прелер, Форбигер и Гибон. Подела и садржај уџбеника слични су као код А. Сандића.

Поред ових књига професори и ученици могли су да користе још неколико књига на српском језику које су изашле у овом периоду. Једна од таквих књига је и *Историја свешта за више разреде средњих школа* коју је написао С. Бошковић 1883. године. У уводу своје књиге С. Бошковић је писао о стању школа у најразвијенијим европским земљама: „У другим земљама где је настава и литература школска много одмакла, предаје се историја у већем пространству. Тако у Француској по најновијем наставном плану и с програмом од 1880. године сама историја источних народа у једној књизи од 400 страна ситнијег текста долази, у једном разреду, историја Грка опет засебно у једној, а Римљана у другој години (по Француском уређењу VI, V и IV разред, а то одговара нашем III, IV и V разреду).

У трећем разреду (нашем шестом) историја Јевропе и Француске до краја XVI века у једној књизи од 700 страна ситнијег слога. Тако је народна и општа, средња и новија историја распоређена поступно у нижим и вишим разредима. У Немачкој и Инглеској свраћа се такође велика пажња и даје довољно простора овом предмету. Но озбиљни научници с гледишта педагогије и хигијене саветују, да се ученици не товаре сувише часовима. А за историју нарочито мисли се, да вредан и добро спремљен професор може и с мање часова да савлада доста грађе, па и ученицима да омили предмет толико да га сматрају као прилику за корисну поуку, и средство за лепу духовну забаву“.²¹ С. Бошковић посебно истиче важну улогу наставника у наставном процесу, без обзира на литературу и уџбенике које користи, али и опомиње да су за наставу историје у српским школама потребни нови уџбеници на српском језику.

У овом периоду појавила се и *Историја света, преглед удешава за средње школе* М. Зечевића, која је објављена 1880. године у Новом Саду. Ова књига написана је по узору на светску историју немачког аутора Г. Струвеа. Међутим, Ј. Ђорђевић, професор Београдске гимназије, критиковао је овај уџбеник М. Зечевића у *Летопису Маџице српске*. Највише је замерио Зечевићу што је скратио стари век. Затим, што је направио многе хронолошке, географске и правописне грешке, а највише му замера што је користио Струвеа, за кога Ј. Ђорђевић каже да нигде није уведен у школе, па чак ни у Немачкој.²²

Од 6. септембра 1871. године професор историје је био Коста Радуловић, који је поред историје предавао и земљопис и немачки језик. Он је остао на том месту до 1. јула 1873. године, а онда га је привремено 1. октобра исте године заменио Јован Поповић. Следеће године, 1874, Школски савет је именовао Исидора Стојковића за сталног професора српског и немачког језика, земљописа, науке о земаљском уставу, о народној привреди и историје.²³ Предавао је историју 17 година, а управник школе Никола Ђ. Вукићевић написао је за њега да је за то време „са

²¹ Бошковић 1883: X.

²² Ђорђевић 1883.

²³ Вукићевић 1881: 5–12.

ученицима поступао благо и човечно, али озбиљно и увек у доброј дисциплини“.²⁴

Наставни план се у XIX веку још једном мењао, 1896. године, када је уведено четворогодишње школовање и када су одељења подељена на мушка и женска. Том променом број недељних часова био је између 32 и 34 часа. Према овом плану настава историје обављала се са по два часа недељно у првом, другом и трећем разреду, а у четвртном разреду учили су се историја Угарске и Устав са једним часом недељно.

Од 1896. године античка историја се учила по књизи Д. Иловајског, *Општа историја за средње школе*, коју је приредио Димитрије Докић, а објављена је у Крагујевцу 1894. године. Већ 1898. године појавила су се још два уџбеника. Први је био уџбеник О. Варге *Историја света: по наставном плану и уџишћу за средње школе. Св. 1, Стари век*, који је превео М. А. Јовановић и који је изашао у Новом Саду, а други је уџбеник Антуна Гинделија *Повјесница старог вијека за више разреде сред. училишта* који је приредио В. Клаић и који је изашао у Загребу.

Уџбеник О. Варге²⁵ има 201 страну и подељен је на три главе. Прво поглавље носи наслов „Источни народи ударају темељ образованости“. У том поглављу излаже се историја Египта, Вавилона, Израела, Феничана, Асираца и Персијанаца, а највише пажње посвећено је култури источних народа, њиховој религији и државном уређењу. У другом поглављу аутор пише о историји Грка. У првом делу овог поглавља излажу се државно и друштвено уређење Атине и Спарте и религија и култура Грка. У другом, трећем и четвртном аутор говори о грчко-персијским ратовима, Пелопонеском рату и личностима које су обележиле ове догађаје. Пети део говори о Македонској држави, Филипу и Александру Великом. У трећем поглављу налази се историја Рима. У његовом првом делу описани су оснивање Рима и доба краљева. У другом, трећем и четвртном делу аутор говори о оснивању републике, освајању Римљана, посебно о ратовима против Картагине и о

²⁴ ИЗВЕШТАЈ УШС 1892: 27; АСАНУК, бр. 29 V.

²⁵ Варга 1898.

грађанском рату, док се у петом делу излаже доба царства. Посебан део чине култура и религија римске државе.

Уџбеник Антуна Гинделија²⁶ има 347 страна и подељен је на три дела: историја источних народа, историја Грка и историја Римљана. У првом делу описана је историја Египта, Вавилона и Асирије, Израела, Феникије, Индије, Медије и Персије. Други део ове књиге обихвата историју Грчке која је подељена на четири дела. У првом делу излаже се најстарија историја Грчке до око 1000. године пре Хр., у другом делу историја Грчке од завршетка сеоба до персијских ратова (око 1000. пре Хр. – 500. пре Хр.), у трећем делу период од персијских ратова до пропасти грчке самосталности (500. пре Хр. – 338. пре Хр.) и у четвртом делу македонска монархија и државе настале од ње. Историја Римљана подељена је на три доба: Рим у доба краљева, Рим као република (510. пре Хр. – 30. пре Хр.) и Рим за време царева, до пропасти Западног римског царства (30. пре Хр. – 476. године после Хр.). Посебна пажња у овој књизи посвећена је култури ових народа. После сваког мањег поглавља налази се део који је посвећен култури, уметности и религији античких народа. Поред ових посебних делова посвећених култури, уметности и религији, на крају књиге налази се и додатак на 42 странице под називом „Слике културног живота старих народа“, где се налази укупно 120 цртежа из историје старих народа са текстом који описује сваку слику посебно.

Од помоћних наставних средстава у Извештају из 1892/93. школске године забележено је да су постојале историјске таблице за наставу историје.²⁷

Крајем XIX века код нас су се појавила и два Историјска атласа античког света – један мађарски и један немачки. У мађарском историјском школском атласу, *Helmár Ágost, Iskolai atlasz*, објављеном у Будимпешти 1890. године, налазе се карте Египта, Палестине, Индије државе Александра Македонског, Грчке и Мале Азије, Италије, Лацијума, Галије за време Цезара, план Атине и Рима и карта римских путева у Италији. У немачком античком атласу, *Justus Perthes' Atlas Antiquus. Taschen-Atlas der Alten*

²⁶ Гиндели 1898.

²⁷ ИЗВЕШТАЈ УШС 1892.

Welt, који је објављен 1898. године, налазе се детаљне карте Египта, Мале Азије, Грчке, Италије, Римског царства и планови Атине, Рима и Картагине.²⁸

Професори који су предавали историју у сомборској Учитељској школи од 1895. до 1914. били су: Димитрије Калић (од 1891. до 1904. предавао је српски језик, географију и историју), Светозар Дамјановић (од 1895. до 1921. предавао је српски језик, немачки језик, географију и историју), Душан Радић (од 1896. до 1906. предавао је мађарски језик, Немачки устав и историју), Светислав Берић (од 1900. до 1932. предавао је мађарски језик и историју), Јован Поповић (од 1900. до 1904. предавао је српски језик, немачки језик, земљопис, устав и историју), Никола Легетић (од 1908. до 1930. предавао је мађарски језик, земљопис и историју), Душан Темеринац (од 1908. до 1928. предавао је земљопис, педагогију, мађарски језик и историју), Никола Продановић (од 1909. до 1911. предавао је немачки језик, земљопис и историју) и Коста Стојачић (од 1909. до 1920. предавао је земљопис и историју). Вера Радић рођ. Петровић, која је предавала мађарски језик и историју у Учитељској школи у Сомбору од 1896. до 1912, била је прва жена професор која је предавала историју.²⁹

Основна дужност ових професора била је да знање пренесе на практичан и лако разумљив начин. Ради провере ефикасности свог рада, одржавали су редовне месечне испите. Такође су водили рачуна и о дисциплини и уредности ученика. Морали су да послуже ученицима као узор и да их уче да указују поштовање представницима власти и свештенству. Професори су били дужни да воде белешке о напредовању у науци и моралном владању ученика и то морали су да их подносе сваког месеца на увид врховном школском инспектору. Такође, дужност професора је да се старају да се ученици обучавају у богослужбеним радњама и науче све молитве и црквене песме.³⁰

Од самог почетка рада Учитељске школе у Сомбору материјални положај учитеља био је веома тежак. Аврам Мразовић

²⁸ Оба атласа се данас чувају у Библиотеци Матице српске.

²⁹ Костић 1938: 55–59.

³⁰ Гавриловић 1978: 45.

је издејствовао да учитељи који заврше ову школу добијају поред плате и земљиште на коришћење, житарице, со, лој, кукуруз, месо, пасуљ, вино и дрво за огрев у местима у којима су радили.³¹ Такав тежак материјални положај учитеља одржао се све до револуције 1848. године. Ради поређења, у Вршцу су свештеници имали и до 30 јутара земље и приход од неколико хиљада форинти, а учитељи су имали 2-3 јутра земље и око 300 форинти у готовом новцу на име годишње плате.³² Слична ситуација је била и у другим местима. После револуције материјална ситуација учитеља била је знатно боља.

Сомборска Учитељска школа позната је по својој дугој традицији и оспособљавању добрих и спремних учитеља. Школа је, упркос повременим тешкоћама, уживала велики углед међу Србима у Хабзбуршкој монархији. У овој школи је био строг систем религиозно-моралног васпитања. Многи учитељи који су завршили ову школу активно су учествовали у свим областима религиозног, друштвеног и политичког живота Срба у Хабзбуршкој монархији. Иако је државним границама била одвојена од осталих крајева у којима су живели Срби, Учитељска школа је дала бројне истакнуте учитеље, друштвено-политичке и културне раднике не само Војводини него и Србији са Косовом, Хрватској и Славонији, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Скоро сви уџбеници историје који се баве античком историјом писани су на основу немачких уџбеника. На основу тога и онога што је написао Стојан Бошковић у уводу своје књиге, можемо да закључимо да су наши професори и историчари пратили рад и истраживања европских стручњака за античку историју у XIX веку.

Видимо да је научна историја брзо ушла у српске средње школе и да се библијска историја није дуго задржала само као верски предмет. Такав критички приступ, који се тада почео стварати, нужно је утицао на српске писце тога времена.

За то време основани су Лицеј 1838. године и Велика школа у ослобођеној Србији (Крагујевац и Београд), тако да се ниво образовања педагошког кадра код Срба, посебно из области

³¹ АСАНУК, ПМА, „А“, 216 из 1791; Костић 1938: 7.

³² АСАНУК, ПМА „А“, бр. 400/1846.

историје, нагло поправио. Такође су постојале тесне везе са напредним хрватским ауторима из Загреба.

Не треба заборавити да су се Срби из Војводине, а и Србије, у XIX веку школовали на најважнијим универзитетима у Европи, тако да су доносили најновија научна сазнања из ових средина. Улога Учитељске школе у Сомбору је у то време посебно важна, јер се тако неговала и међу децом љубав ка науци и истини, за коју се залагала европска култура у свим својим фазама, од просветитељства и класицизма, преко романтизма до рационализма.

Многи од тих ђака из Учитељске школе у Сомбору касније су завршавали високе школе и истицали се у свим областима делатности јавног живота, тако да је сомборска Учитељска школа имала снажну модернизацијску улогу у нашој прошлости, повезујући нас са Европом.

Данас је у Сомбору основан Учитељски факултет као део нашег Новосадског универзитета, чиме се настављају културни значај и улога овог града још од XVIII века.

КАРЛОВАЧКА ГИМНАЗИЈА И АНТИЧКА ИСТОРИЈА У XIX ВЕКУ*

Карловачка гимназија је основана 1791. године и заједно са Богословијом (1794) и Учитељском школом у Сомбору (1778) представља највиши ниво на коме се код Срба тада могло образовати. До сада је много радова било посвећено проучавању ове наше најстарије гимназије, а овај рад представља мали допринос проучавању наставе античке историје у Карловачкој гимназији током XIX века.

Године 1998. појавио се први број *Зборника Матице српске за класичне студије* у Новом Саду који је био посвећен 200-годишњици од оснивања Карловачке гимназије и чији су чланци били посвећени проучавању класичних наука у Карловачкој гимназији.³³ М. Флашар је тада написао да је веома тешко сажето приказати развој класичних студија у Карловачкој гимназији.³⁴ То је сасвим разумљиво с обзиром на то да се античка прошлост, осим у настави историје, проучавала у овој школи и на настави класичних језика (грчки и латински језик) и настави реторике, док је латински језик, све до 1848. године, био језик на ком су се предавали скоро сви предмети у школи.

Задатак Карловачке гимназије током XIX века представио је М. Недељковић у свом раду *Историја као наставни предмет у гимназији* који је објављен у наставном плану Карловачке гимназије за 1887/88. годину. Он је записао да је „задатак школе, да питомцу

* Текст је првобитно објављен у часопису *Истраживања*, 18, 2007, 39-46.

³³ ЗМСКС 1 (1998).

³⁴ Флашар 1998: 5.

своме пре свега обезбеди доцнији опстанак т.ј. да образовањем, позитивним, ексактним знањем, које му пружа, створи од њега ваљана и способна раденика и ствараоца, да би могао својим било физичким или умним стваралачким радом себи основати самосталну и независну егзистенцију и стицати себи средстава потребних за живот“.³⁵ Он истиче посебну улогу историје у том процесу јер она учи питомце „како се човечанство развило, како су и са чега поједине идеје постајале, шта је у њима ваљано и за практичан живот и благостање од користи, на основу чега су оне примљене и за што су овладале појединцима и народима, даље како су ове идеје утицале на развиће народно и на његово благостање“.³⁶ У том процесу посебно место заузима антички период који је у Карловачкој гимназији проучаван на неколико предмета. Ти предмети су Библијска историја, Општа историја, класични језици (грчки и латински) и Реторика. Да би се правилно представила настава античке историје у Карловачкој гимназији, потребно је проучити наставне планове и програме ове школе, али и аутобиографије и сведочанства њених ученика током XIX века. Они чине и главни извор који сам користио у овом раду.

Историја, као предмет, слушала се од самог оснивања школе 1791. године. Међутим, први штампани план и програм ове школе појавио се тек 1853. године³⁷ и од те године можемо да пратимо све промене у настави које су се одиграле у овој гимназији. За период од 1791. до 1853. године данас имамо само појединачне податке у оним годинама у којима су управници школе писали или мењали наставне планове и програме.

Први план који нам је познат је план Андрије Волнија из 1798. године, а рађен је пуне две године уз активно учешће митрополита Стратимировића и Ј. Лазаревића.³⁸ Према том плану, поред предмета који су се учили у мађарским гимназијама, А. Волни је убацио и предмете који су се учили у аустријским гимназијама. Тиме је приближио ову школу аустријском систему рада, а школа је

³⁵ Недељковић 1888: 3.

³⁶ *Ibid.*: 6–7.

³⁷ *Првѣй программъ Србске гимназіе Карловачке за школску годину 1853.* штампан је у Новом Саду 1853.

³⁸ Петровић 1991: 128.

због таквог плана и програма постала јединствена у царевини.³⁹ Историја се по том плану учила у свим разредима ове школе. У припремном разреду учила се библијска историја, односно јеврејска историја до разорења Јерусалима. У првом граматикалном разреду учила се историја Персијанаца, Египћана, Македонаца, Грка и Римљана под краљевима до Августа, а у другом историја Римског царства до пропасти и даље до државе Карла Великог. У трећем граматикалном разреду учило се о сеоби народа, крсташким ратовима, Русима, Пољацима и Чесима. У првом вишем разреду, или петом, поново се учила стара историја, док се у другом вишем разреду, или шестом, учила историја средњег и новог века.⁴⁰ На основу овог плана А. Волнија, може се закључити да је античка историја заузимала око 60% градива историје. Међутим, постојала су још четири предмета која су проучавала античку историју. Ти предмети су: Класични аутори, Римске старине, Реторика и Митологија. Ови предмети су били део два предмета – Латински језик и Историја. Немамо податке о томе колико је тачно часова историје посвећено античкој историји, али знамо да је уџбеник, који се користио за наставу историје, био *Lehrbuch der allgemeinen Weltgeschichte zum Gebrauche der studierenden Jugend in Königreich Ungarn*. Међутим, ђаци су у већини случајева користили белешке са часова.⁴¹ На основу истог наставног плана и програма види се да се латински језик учио у свим разредима ове школе. На основу тога можемо да закључимо да су ђаци, од самог почетка рада ове школе, одлично познавали античку историју. Овај план А. Волнија био је у употреби све до 1825. године.

Други план који имамо је план из времена Јакова Герчића (1825–1852). По том плану у првом разреду се учила библијска историја до разарања Јерусалима, у другом разреду историја Индије, Кине, Бактрије, Вавилонa, Асирије, Медије, Израела, Феникије, Персије, Египта и Картагине, у трећем разреду историја малоазијских народа, Грка и Македонаца, а у четвртном разреду римска историја до пропасти Римског царства. У петом разреду,

³⁹ ИЗВЕШТАЈ ГСК 1853: 11.

⁴⁰ Петровић 1991: 65–66.

⁴¹ *Ibid.*: 87.

односно првом човечности, како се тада звао, понављала се историја старог века и учио се средњи век до крсташких ратова и коначно у шестом, односно другом, историја од крсташких ратова до Вестфалског мира.⁴² Ђаци су у овом периоду користили једино скрипту својих професора. То значи да се античка историја учила у готово свим разредима, осим у другом разреду човечности.

Уз то је важно истаћи да је латински језик у овом периоду био најважнији предмет. Сврха наставе латинског језика је била да ученици после шест година могу писмено и усмено изражавати своје мисли на латинском језику. Колика се пажња поклањала латинском језику и античкој прошлости у Карловачкој гимназији сведочи и аутобиографија бившег ученика ове школе Јована Суботића. Он пише да се у овој школи учио боље латински језик него у свим тадашњим мађарским школама.⁴³ У аутобиографији наводи и податак да је за време боравка у вишој школи у Сегедину био најбољи у својој класи из знања латинског језика, што свакако говори о квалитету наставе у овој школи, а посебно о квалитету њених наставника и ученика, иако аутобиографско дело често може да буде субјективно.⁴⁴

Не треба заборавити да је директор Ј. Герчић био велики заљубљеник у римске старине па зато и не чуди што су у време његовог мандата класичне науке биле у предности у односу на остале предмете у школи. Још једно сведочанство о настави класичних наука у Карловачкој гимназији је и писмо Божицара Петрановића Ј. Герчићу из 1826. године. У том писму он га обавештава да на Лицеју у Грацу, где је 1826. године латински језик предавао професор Мохарт (Mochard), нема шта да се сазна што он није већ сазнао код професора Карловачке гимназије, првенствено код професора и директора школе Ј. Герчића.⁴⁵

После револуције 1848/49. године по наређењу аустријског Министарства просвете, израдили су професори Екснер и Бениц за гимназије у Аустрији нов наставни план, тзв. *Организациони нацрт*

⁴² Петровић 1991: 140–141; Лазић 1891: 37–38.

⁴³ Суботић 1902: 100.

⁴⁴ *Ibid.*: 124.

⁴⁵ Денић 1998: 68.

(*Organisations Entwurf*) по коме је циљ гимназије био да младић добије више опште образовање, а тај циљ се најлакше постиже изучавањем класичних језика и класичне литературе.⁴⁶ Овим планом се још више истиче улога класичних наука у образовању гимназијалаца.

До 1853. године није било већих промена у плану и програму ове школе, а те године појавио се и први штампани план и програм Карловачке гимназије. Ови штампани планови и програми омогућују нам да видимо са колико се часова античка прошлост проучавала у Карловачкој гимназији. Када је штампан први план и програм Карловачке гимназије, директор је био Јован Пантелић (1852–1876). У овом плану и програму забележено је да се античка историја слушала у другој години ниже гимназије са укупно 3 часа недељно. У вишој гимназији настава античке историје слушала се у првом (3 часа недељно) и другом разреду (3 часа недељно). Када се ови часови саберу са часовима латинског језика, који се слушао у свим разредима ниже и више гимназије, и часовима грчког језика, види се да су класичне науке у Карловачкој гимназији по Програму из 1853. године чиниле 45% градива.⁴⁷ Већ следећи план, из 1854/55, показује да је од просечно 24 часа недељно чак 12 одлазило на античку историју, латински и грчки језик, што чини 50% наставе.⁴⁸ После само десет година у наставном плану и програму из 1863/64. године примећује се да се укупни број недељних часова у просеку повећао за четири часа (28 часова недељно), али и даље 50%, или 14 часова, чини настава античке историје, латинског и грчког језика.⁴⁹ То нам показује да је настава античке историје заједно са класичним језицима чинила главни предмет у Карловачкој гимназији у овом периоду.

У овом периоду рада Карловачке гимназије појављују се и први штампани уџбеници на српском језику. Од самог почетка рада Карловачке гимназије у школи су се за наставу античке историје

⁴⁶ Петровић 1991: 149–150; Лазић 1891: 38–39.

⁴⁷ ИЗВЕШТАЈ ГСК 1853: 48–49.

⁴⁸ *Други програм велике гимназије српског источно православног общества карловачког за школску годину 1854*. штампан је у Новом Саду 1854.

⁴⁹ *Програм велике гимназије карловачке за школску годину 1863*. штампан је у Сремским Карловцима 1863.

користили највише немачки уџбеници, али ученици су углавном учили из својих бележака. Када се од 1846/47. године први пут појавио српски језик као самосталан предмет,⁵⁰ појавили су се и први уџбеници на српском језику. Међутим, тек од 1873. године, када је српски језик постао наставни језик за све предмете у Карловачкој гимназији, Генерална команда у Загребу препоручује директору да се, ради бољег напретка ученика, немачки уџбеници замене хрватским, који се употребљавају у гимназијама у Хрватској и Славонији.⁵¹ Први уџбеник на српском језику, за који сигурно знамо да се користио у овој школи, био је уџбеник *Ойиша историја* А. Сандића, који је објављен у Новом Саду.⁵² А. Сандић је био гимназијски наставник и у уводу своје књиге написао је да „до тада не бејаше српске књиге за наставу историје“ и да је овај уџбеник настао по узору на *Историју свѣта* Вилхелма Пица.⁵³ Овај уџбеник, као и претходна три,⁵⁴ који су се појавили у Бечу и Загребу, настао је по немачком узору, тако да се немачки утицај на наставу историје наставио и после објављивања првих српских уџбеника. Према садржају уџбеника А. Сандића сазнајемо да су ученици Карловачке гимназије из области античке историје учили историју Египта, Израела, Вавилона, Асирије, Медије, Персије, Феникије, Картагине, Грчке, Македоније и Рима. На крају сваког поглавља о овим народима налази се и кратак преглед културне историје сваког народа. Пошто у културу једног народа спадају и писани извори, ово поглавље књиге је повезано и са наставом класичних језика. Поред писаних извора (у које спадају записи на споменицима, новац, повеље, летописи и историјске књиге) ученици уче да постоје и споменици без натписа (грађевине, слике, скулптуре, посуђе, оружје и оруђе и др.) и да географија и хронологија спадају у

⁵⁰ Петровић 1991: 146.

⁵¹ *Ibid.*: 197.

⁵² Овај уџбеник штампан је 1869. године у Новом Саду.

⁵³ Бошков 2007б: 24.

⁵⁴ Први уџбеник је *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, I deo, Stari vek*, Beč 1853, 162 str., други *Nacert povesti i zemljopisa za niže gimnazije, I deo, Stari vek*, Beč 1869, 238 str., а трећи *Opća povesnica za srednje škole. Dio 1, Stari vek*, Zagreb 1866, 577 str.; Бошков 2007б: 23–26.

помоћне историјске науке.⁵⁵ Ученици на тај начин уче да историја као наука може да се проучава и пише само на основу историјских извора.

После одласка Јована Пантелића у пензију 1876. године на његово место је дошао Стеван Лазић (1876–1896). У овом периоду појавио се и један врло интересантан рад у плану и програму гимназије за 1887/88. годину под насловом *Историја као наставни предмет у гимназији* М. Недељковића. У овом раду М. Недељковић објашњава шта историја треба да поучи и колика је њена вредност у наставном процесу, али и развоју интелектуалне моћи и морала ученика. Врло важан сегмент интелектуалне моћи је и врлина. Као поуку за врлину М. Недељковић пише да је „мали и незнатни Рим савладао у први мах своје моћне противнике врлином и моралом својих грађана, а за тим осиливши се покорава свет“. То је јасан показатељ да су наставници и директори ове школе увек прихватили античке врлине, а примере за васпитање, ако је то било могуће, тражили у античкој прошлости. Ипак, главна врлина коју ученици треба да стекну уз помоћ свог наставника је да приликом изучавања историје објективни, што води умном савршенству.⁵⁶

По наставном плану из 1876/77. године види се да је и у овом периоду античка историја у настави заузимала знатан простор. Од просечно 26 часова недељно 13 часова је одлазило на античку историју, латински и грчки језик, што чини опет 50% наставе као и у претходним плановима и програмима.⁵⁷ После десет година у наставном плану и програму из 1886/87. године примећује се да се укупни број недељних часова у просеку повећао за један час, али и даље износи око 50% или 14 часова чини настава античке историје, латинског и грчког језика.⁵⁸ На основу ових података из наставних планова и програма види се да је од 1853. године па све до 1887. године настава античке историје заједно са класичним језицима чинила главни предмет у Карловачкој гимназији, иако је у периоду

⁵⁵ Бошков 2007б: 24–25.

⁵⁶ Недељковић 1888: 3–14.

⁵⁷ *Програм српске православне Велике гимназије карловачке за школску годину 1877*. штампан је у Новом Саду 1877.

⁵⁸ *Програм српске Велике гимназије карловачке за школску годину 1886/87*. штампан је у Новом Саду 1887.

док је директор био С. Лазић било предлога да се већа пажња посвети природним наукама и математици, односно да ови предмети буду у подједнакој мери заступљени као и класични предмети.⁵⁹

И у овом периоду је у наставним плановима и програмима забележено да се и даље користи уџбеник *Историја света* А. Сандића. Ипак, у ово време се појављује још неколико уџбеника од којих је један објављен у Новом Саду. То је уџбеник М. Зечевића *Историја света, преглед удешаван за средње школе* из 1880. године. Можемо да претпоставимо да су ученици Карловачке гимназије користили и овај уџбеник за учење историје.

Није било већих промена у настави античке историје за време директора Василија Вујића (1896–1903). Ипак, не можемо да не споменемо велики утицај који је имао В. Вујић на наставу класичних наука у Карловачкој гимназији. Он је од 1868. године радио у Карловачкој гимназији као професор грчког језика и философије. Грчки језик предавао је и у Карловачкој богословији. Током рада редовно се бавио питањима из своје струке и објављивао радове у *Летопису Матице српске*, *Јавору*, *Стражилову* и *Бранковом колу*. Један од радова важних за наставу класичних наука је и његов рад објављен у програму Карловачке гимназије за 1888/89. годину под насловом *Класична настава*.⁶⁰ У њему износи аргументе у прилог потреби учења класичних језика у тзв. класичној настави, супротстављеној тзв. научној, тј. настави заснованој на природним наукама.⁶¹ Његов рад представља борбу да класичне науке задрже улогу коју су до тада имале у наставном процесу и васпитању и образовању ученика. Он упоређује класични и научни програм и каже да су предмет садржине класичних програма човек и људски односи, а предмет садржине научног програма ствари и њихови односи. На основу класичног програма гимназијалци уче и васпитавају се у ономе што су стварали најбољи међу Хеленима и Римљанима – о животу, мислима и осећањима људи, а поезија и

⁵⁹ Петровић 1991: 239.

⁶⁰ О овом раду Васа Вујића погледати рад К. Марицки Гађански, *Васа Вујић и перцепција Анђике код Срба у 19. веку* објављен у *Зборник Матице српске за класичне студије*, бр. 4–5, Нови Сад 2002–2003.

⁶¹ Марицки Гађански 2002–2003: 132.

речитост, класична историја и философија су богата ризница вечних истина педагогије, етике, естетике, политике, економије, законодавства, логике, граматике, па и психологије, социологије и целокупне философије.⁶² Историја и проучавање историје, посебно античке, има такође улогу у процесу васпитања, јер, како каже В. Вујић, „да би неко постао добар члан друштва, свакоме ће много помоћи, ако се буде што боље разбيراо у томе како се људи владају у заједници државној, које се изнаша у науци историје, или општије узето у социологији“.⁶³

Дакле, на крају XIX века и на самом почетку XX века класична настава и даље има посебно место у Карловачкој гимназији, иако се из рада В. Вујића види да постоје тенденције да се настава и наставни процес у гимназији промене у корист других наука. Да је ова борба В. Вујића да се рад у Карловачкој гимназији заснива на класичној настави била успешна, види се из једног сведочанства бившег ученика, а касније професора Карловачке гимназије, Жарка Калинића. Он пише да је предавање професора и директора школе Радивоја Врховца, који је био директор Карловачке гимназије после В. Вујића у периоду 1903–1921, било толико инспиративно за карловачке ђаке да им је „стари класични свет васкрсавао пред очима“.⁶⁴

Врло је тешко данас, после више од 200 година рада Карловачке гимназије, представити у целини наставу античке историје током XIX века, посебно због чињенице да нам недостају сви планови и програми у периоду од 1791. до 1853. године. Такође, врло је тешко пратити градиво из овог периода јер не знамо који су уџбеници коришћени. Види се и да је једино наставно средство које се користило на часовима античке историје, у том првом периоду рада Карловачке гимназије, била жива реч наставника и да су ученици били приморани да уче из својих бележака. На тај начин је њихово знање зависило од знања њихових професора. Ипак, из онога што можемо да прочитамо, види се да су, како је написао М. Флашар, „почетком XIX века наставни планови били ослоњени на

⁶² Вујић 1889: 24.

⁶³ *Ibid.*: 9–10.

⁶⁴ Калинић 1938: 103.

античку књигу“.⁶⁵ Тек од 1853. године, када се редовно штампају наставни планови и програми Карловачке гимназије, може се лакше пратити и настава античке историје. Заједно са класичним језицима, латинским и грчким, античка историја је чинила током XIX века увек минимум 50% градива Карловачке гимназије, а висок проценат класичних наука показује да су ученици ове гимназије током XIX века били образовани и васпитавани на античким моралним начелима и принципима.

⁶⁵ Флашар 1998: 6–8.

НАСТАВА АНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ У НОВОСАДСКОЈ ГИМНАЗИЈИ ТОКОМ XIX ВЕКА*

Новосадска православна црквена општина предвођена карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем и епископом бачким Гедеоном Петровићем покренула је иницијативу 1810. године да се у Новом Саду оснује Српска православна гимназија на основу жеље и прилога од 20.000 форинти богатог новосадског трговца Саве Вуковића од Берегсова, који је желео да учини добро патриотско дело и Српству остави трајну успомену на себе и своје потомке.⁶⁶ Међутим, школа је почела да ради тек шест година касније, јер Двор није дозвољавао да школа отпочне са радом док се не реши проблем гимназијског фонда. Наиме, 1. марта 1811. године дошло је до девалвације па је прилог Саве Вуковића смањен за петину, а ни додатни прилози који су скупљени нису били довољни за рад школе. Било је потребно шест година како би се решило питање финансирања и обезбеђивања гаранцијског фонда за оснивање школе тако да је 31. јануара 1816. године цар одобрио покретање наставе у Српској православној гимназији у Новом Саду.⁶⁷

Историја, као предмет, слушала се од оснивања школе. Као део наставе историје у овој гимназији проучавала се и античка прошлост, али је данас врло тешко проучавати наставу античке историје у овој гимназији пратећи само наставу историје због тога што се античка прошлост проучавала и на настави географије,

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Антички свет, европска и српска наука*, том 3, 2009, 30–38.

⁶⁶ Гавриловић 1986: 13–14.

⁶⁷ Стајић 1949: 185–192.

латинског и грчког језика, археологије, реторике па чак и на настави српског језика. Проучавање античке прошлости у Новосадској гимназији током XIX века може се поделити на два периода: први, од оснивања 1816. године до 1868. године, и други, од 1868. до 1918. године. Иако се историја слушала од оснивања Новосадске гимназије, данас је тешко писати о настави историје у њеном првом периоду јер је архивска документација из првог доба највећим делом уништена у револуционарним догађајима 1848/49. године. Ипак, на основу сачуваних наставних планова и програма и фрагментарних података о процесу наставе можемо бар делимично реконструисати наставу историје.

Најстарији план који нам је познат је план из 1812. године. То је био план Карловачке гимназије који је требало да се примењује и у Новосадској гимназији, али је ипак претрпео неке промене до 1816. године, када је гимназија почела да ради као шесторазредна потпуна гимназија. У том првом наставном плану и програму, који се примењивао од 1816. до 1825. године, проучавање античке прошлости заузимало је знатан простор. Она се проучавала на неколико предмета; у прва четири граматикална разреда античка прошлост се проучавала на предметима Општа историја (где се у трећем и четвртном разреду није учила античка историја), Латински језик и Географија (учило се о оним земљама о којима су ученици слушали на предмету Општа историја), док се у првом и другом разреду човечности (*humaniora*), а поред већ набројаних предмета, античка прошлост изучавала се и на археологији, где је посебна пажња усмерена на проучавање грчке и римске митологије и књижевности, затим етика, реторика и поезија, где су примери углавном узимани из античке историје и културе, и посебно предмет који се звао Вежбе из стила и тумачење класичних аутора. Не можемо да будемо сигурни колики је то број часова пошто није сачуван податак о томе, али знамо да је постојало само још шест предмета⁶⁸ у ових шест разреда за које немамо податке о томе шта су ученици слушали на тим предметима.⁶⁹

⁶⁸ Ти предмети су: Немачки језик, Природопис, Антропологија, Аритметика, Физика и Логика.

⁶⁹ Стајић 1949: 197–207; Гавриловић 1986: 33–34.

Промена наставног плана и програма уследила је 1825. године због тога што је угарско законодавство захтевало да се латински језик, као говорни језик гимназије, замени мађарским и због тога је и организована настава мађарског језика у гимназији као једина већа промена.⁷⁰

Ова школа је на том плану радила све до револуције 1848/49. године, када је школа престала да ради. Са радом је наставила тек 1852/53. школске године због тога што су током револуције оштећене зграда и библиотека школе услед бомбардовања града Новог Сада 12. јуна 1849. године и због тога што се није знала судбина школског фонда. На наставак рада у школи чекало се све до 13. (25) октобра 1852. године. На основу распореда часова за 1852/53. школску годину види се да је настава историје обухватала 3 часа недељно у другом, трећем и четвртном разреду ниже гимназије. Античка историја слушала се у другом и трећем разреду, али античка прошлост се проучавала и на латинском и грчком језику. На тај начин се у другој години гимназије античка прошлост проучавала на 9 часова у односу на укупно 25 часова недељно, док се у трећој години античка прошлост слушала на 13 часова од укупно 23 часа. Овај распоред часова показује да су ученици античку прошлост радили на не мање од 35% часова у другом разреду, а чак 60% часова у трећем разреду.⁷¹

Настава историје, као и настава осталих предмета, одржавана је на латинском језику, али главна мана наставе историје је то да је, као по неком правилу, увек ишла заједно са географијом, тако да између ова два предмета није постојала чак ни формална разлика у распореду часова. Мана овакве наставе је скраћење градива из историје, а предност је у томе што су ученици на часовима географије учили оне државе и области које су се училе на часовима историје. Што се тиче наставних метода наставе историје, знамо да су оне у овом периоду биле врло ограничене и скоро увек су се сводиле на монолошку методу. Слабости и мане наставе историје од 1816. до 1865. године биле су у великој мери закономерне појаве тога доба, услед слабе развијености опште и

⁷⁰ Стајић 1949: 216.

⁷¹ Гавриловић 1986: 54–55.

наше историографије и због потпуне неразрађености методике историјске наставе.

О наставном програму Новосадске гимназије првих година њеног постојања у једном каснијем извештају говори се на следећи начин: „У почетку било је заведено и предавање јелинског или грчког језика, но то је на примјечаније више власти после неколико година престало у оно време, кад је у Грчкој буна се подигла“. ⁷² Случај са забраном изучавања грчког језика је врло поучан, јер нам указује да се аустријске власти после Бечког конгреса нису устручавале да у име најреакционарнијих принципа на којима је тада почивала спољна и унутрашња политика Аустрије, најугицајнијег члана Свете алијансе, једноставно забрани изучавање грчког језика, због тога што су Грци 1821. године отпочели борбу за национално ослобођење, а феудална Аустрија је ову борбу схватила као револуцију уперену против Отоманске империје, легитимног господара Грчке, што је било у директној супротности са принципима на којима је била створена Света алијанса, дело њеног тадашњег канцелара кнеза Метерниха. ⁷³ Можда неће бити сувишно поменути да гимназија у овом периоду није примала ниједан стручни историјски часопис, нити било какву сталну историјску публикацију, којих је у то доба у Европи било доста, али је карактеристично да је примала једне немачке новине од 1822. до 1829. године – *Allgemeine Zeitung*. ⁷⁴

Професори су у најранијем периоду обично постављани за стално, без обавеза да поседују било какву професорску квалификацију. У том периоду у овој школи су неретко радили правници, адвокати па чак и учитељи основне школе. ⁷⁵ Од оснивања школе до 1830. године сваки професор је пратио своје ученике од првог до четвртог разреда, а у петом и шестом разреду делили су предмете. Од 1830. године овакав начин је промењен и тада је у сваком разреду постављан по један професор који је радио само у том разреду. Унапређењем се сматрало премештање професора из

⁷² ИЗВЕШТАЈ НС ГИМ 1867: 5.

⁷³ Мамула 1960: 18.

⁷⁴ *Ibid.*: 20.

⁷⁵ Стајић 1949: 225.

нижег у више разреде. То је трајало све до револуције, када је почело предавање по струкама.⁷⁶ Од свих професора у овом периоду историјом се највише бавио Георгије Магарашевић, који је написао и неколико историјских дела као што су *Историја најважнијих прикљученија европејски 1809–1821*, која је објављена 1823. године, затим *Историја словенској и сербској народа*, која нам је сачувана у рукопису, и *Крајка всемирна историја*, која је била намењена школама, а изашла је после његове смрти. Написао је и Наполеонову биографију.⁷⁷

За овај први период немамо податке о томе који су се учбеници историје користили у настави, али имамо податак да је од стручне литературе највише књига било из историје.⁷⁸ За овај први период можемо да истакнемо још и то да је школа настала на истим принципима и на истом наставном плану као и Карловачка гимназија, што је и била жеља С. Вуковића када је давао прилог за оснивање школе, али је временом наставни план мењан у складу са интересима тадашњих власти.

Овакво стање у школи потрајало је све до новог наставног плана и програма који је донет за 1867/68. школску годину, када је школа постала велика гимназија са осам разреда на основу царско-краљевске резолуције од 8. јула 1865. године и интимата Угарског намесничког већа од 5. августа 1865. године.⁷⁹ Те године уписани су пети и шести разред, а годину касније и седми и осми разред. Овим планом и програмом почиње други период у проучавању античке прошлости у Новосадској гимназији. Овај период обухвата веома кратко раздобље (1868–1918), у коме је настава историје у великој мери променила свој садржај. Стварање Двојне монархије 1867. године представља, између осталог, политички догађај који је делимично проузроковао промене у садржају наставе историје у Новосадској гимназији. О величини и замаху тих промена закључићемо ако овде изнесемо наставне планове и програме из историје из 1865/66. и 1875/76. школске године, уз напомену да је гимназија 1865/66. школске године била шесторазредна – седми и

⁷⁶ Пушибрк 1896: 58–59.

⁷⁷ Стајић 1949: 221–223.

⁷⁸ АСАНУК, Schulbehörde, 228, br. 1177, 1854.

⁷⁹ Гавриловић 1986: 80.

осми разред отворени су 1866. и 1867. године.⁸⁰ Специфичност наставе историје у овој гимназији је да су и овде географија и историја спојене у један предмет, као што се то види у наставном плану за 1865/66. школску годину. Као последица тога у првом разреду се историја уопште није учила и градиво је било само из географије; учила се тек од другог разреда када се проучавала историја старог света до пропасти Римског царства. Античка прошлост се још проучавала у петом разреду, у ком се изучавала историја источних народа и Грка заједно са географијом тих области, и у шестом разреду, у ком се учила историја Рима. Настава историје и географије у свим годинама била је заступљена са три часа недељно. Поред историје, античка прошлост проучавала се и на часовима латинског и грчког језика, с тим да се латински језик учио у свим разредима, а грчки од петог до осмог разреда. Што се тиче броја часова, латински језик се слушао шест часова недељно у првих шест разреда, а пет часова недељно у седмом и осмом разреду, док се грчки језик слушао четири часа недељно у петом и осмом разреду и три часа недељно у шестом и седмом разреду.⁸¹ Све ово показује да је на наставу античке прошлости одлазило око 30% недељних часова, с тим да је у петом и шестом разреду најзаступљенија (око 60%). Скоро сви остали наставни планови и програми показују да је латински језик био најзаступљенији током XIX века, док су грчки језик и историја од 1865/66. школске године задржали исти број часова све до Првог светског рата. Наставни планови из 1875/76, 1883/84. и 1899/1900. школске године показују да се програм античке историје није мењао.⁸² Једина промена у плану и програму јесте из 1883/84. школске године и то да се историја и географија слушају као посебни предмети.

Сви ови статистички подаци нису довољни да на прави начин прикажу шта су све ученици Новосадске гимназије учили о античкој прошлости. Као пример навешћу један детаљ из извештаја Новосадске гимназије за 1882/83. и 1884/85. школску годину. У тим извештајима налази се списак тема за писмене задатке из српског

⁸⁰ Мамула 1960: 20–21.

⁸¹ ИАНС, Гимназија „Јован Јовановић Змај“, Општа архива, 1865, 4.

⁸² ИЗВЕШТАЈ НС ГИМ 1876; ИЗВЕШТАЈ НС ГИМ 1884; ИЗВЕШТАЈ НС ГИМ 1900.

језика. Међу њима су и следеће: „Одбрана Јелина од навале перзиске у старо доба и устанак Срба на Турке под Карађорђем и Милошем у наше доба“ (осми разред, 1882/83), „Рапсоди у Јелина и гуслари у Срба“ (осми разред, 1882/83), „Херкул у Јелина и Краљевић Марко у Срба“ (шести разред, 1884/85), „Нека се истакну особине епске песме у првој књизи Омирове Илијаде и упореди са особинама епоса у српској народној песми“ (седми разред, 1884/85), „Нека се упореди Црна гора и Шпарта“ (седми разред, 1884/85), „Растанак Хектора са Андромахом и царице Милице са браћом својом Југовићи“ (осми разред, 1884/85), итд. Овај податак први је приметио Ј. Мамула и он сматра да је у тадашњим околностима ово био један од начина да се ученици упознају и са српском историјом, макар и по цену извесних одступања од научног схватања наше прошлости.⁸³ Све је то била последица реакције наставника Новосадске гимназије на повећање броја часова мађарског језика и повећање обима градива из историје Угарске од 1883/84. школске године. Њихов циљ је био да ученици Новосадске гимназије бар на часовима српског језика уче историју Срба, ако то већ не могу на редовним часовима историје.

Дуг је списак наставника који су држали наставу историје у Новосадској гимназији и у овом раду споменућу само оне који су написали приручнике и уџбенике. Најстарији наставник међу њима је Јован Ђорђевић, који је у овој школи радио од 1852. до 1857. године и држао је наставу латинског и француског језика, историје и географије у више разреда.⁸⁴ Написао је *Латинско српски речник* 1886. године и *Ойшшу историју* у две књиге 1898. године. После напуштања Новосадске гимназије био је управник гимназије у Шапцу и учитељске школе у Београду, а 1888. године изабран је за професора опште историје у Великој школи. Био је и први директор Народног позоришта у Београду.⁸⁵ Један од професора који је оставио дубок траг у настави латинског, грчког и немачког језика у Новосадској гимназији био је и Филип Оберкнежевић, који је у њој радио пуне 43 године, од 1860. до 1903. године. Написао је уџбеник

⁸³ Мамула 1960: 23.

⁸⁴ Гавриловић 1986: 66.

⁸⁵ Јелић 2004.

Латински и српски примери са крајком науком о правилним латинским облицима за први гимназијски разред, 1871. године, и *Латински и српски примери за други гимназијски разред*, 1874. године, као и *Латинску читанку за први и други гимназијски разред*, 1874. године. Од историјских дела написао је монографију *Цицерон и Јулије Цезар*, 1896. године у издању Матице српске. Јован Туроман је такође предавао у Новосадској гимназији, где је радио од 1864. до 1875. године. За то време, 1870. године, објавио је *Латинску драматичку*, која је до краја XIX века имала још пет издања, а током XX века још неколико. Године 1876. Ј. Туроман одлази на Велику школу у Београд, а његово приступно предавање било је *Шта вреди изучавањем класичне језике и лијературу*.⁸⁶ Написао је још и *Грчку драматичку*, 1886. године (прво издање), а током свог животног рада проучавао је и објављивао Демостенове говоре, од којих је први рад био *Димостен као говорник и државник* објављен у *Српском летопису* у Новом Саду 1867. године.⁸⁷ Од 1866. до 1900. године у Новосадској гимназији радио је и Александар Сандић, који је предавао српски, словенски и мађарски језик и наставу историје. А. Сандић је 1869. године објавио уџбеник *Историја света*, који је настао на основу уџбеника Вилхелма Пица. Овај уџбеник на немачком језику употребљавао се у Новосадској гимназији од револуције 1848/49. године, што је забележено у школским наставним плановима и програмима.⁸⁸ На скупу учитеља у Новом Саду 1871. године А. Сандић се залагао за укидање веронауке у учитељским школама уз образложење да веронаука треба да се учи у богословији.⁸⁹ У Новосадској гимназији радио је и Јован Грчић од 1877. до 1901. године и предавао је латински, грчки, мађарски и немачки језик. Током рада у гимназији написао је неколико приручника за учење страних језика, између осталих и *Крајку историју римске књижевности*, објављену 1882. године, и *Крајку историју старе грчке књижевности*, објављену 1883. године.

⁸⁶ Туроман 1876: 1–8.

⁸⁷ Туроман 1867–1872: 100–126.

⁸⁸ Бошков 2007б: 24–25.

⁸⁹ Бошков 2008: 33.

На основу података из наставних планова и програма Новосадске гимназије, затим уџбеника и приручника и радова професора ове гимназије, можемо да закључимо да је античка прошлост била веома заступљена у овој школи. Настава историје, без обзира на то што се у првим деценијама XIX века слушала заједно са географијом, задржала је у XIX веку број часова у свим разредима у којима се учило о античкој прошлости. Када су се историја и географија раздвојиле и слушале као посебан предмет, од 1883/84. школске године, историја је имала исти број часова као и кад се слушала заједно са географијом, док је географији припало дупло мање часова. Не треба заборавити ни чињеницу да је у овој школи током XIX века латински језик био један од водећих предмета са највећим бројем часова. Са мањим прекидима и грчки језик се учио током целог XIX века. Од осталих предмета, античка прошлост се учила и на археологији, тумачењу античких аутора, реторици, географији па чак и на настави српског језика кроз задатке који су за циљ имали проучавање српске и античке прошлости. Посебан допринос проучавању античке прошлости дали су и наставници ове гимназије, јер су активно учествовали у изради уџбеника и приручника и писали радове са античком тематиком и залагали се за унапређење наставе историје. О квалитету наставника који су радили у Новосадској гимназији говори и податак да су неки од њих касније предавали и на Великој школи у Београду, касније Београдском универзитету. На основу ових података који су нам доступни можемо да закључимо да је Новосадска гимназија дала знатан допринос образовању српске омладине и почецима проучавања античке прошлости код Срба током XIX века заједно са најстаријом српском гимназијом у Сремским Карловцима и Богословијом које су се налазиле у њеној непосредној близини.

НАСТАВА АНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ НА ЛИЦЕЈУ И У ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ У БЕОГРАДУ ТОКОМ XIX ВЕКА*

Учитељска школа у Сомбору и Карловачка и Новосадска гимназија имале су по неку карактеристику која их је издвајала и обележавала као значајне српске образовне институције у XIX веку. Међутим, без обзира на то колико су ове школе допринеле образовању српског народа и одржавању историјског идентитета Срба у Хабзбуршкој монархији, ипак су Срби највиши степен образовања стицали на европским универзитетима. Срби у то време нису имали универзитет, а пут ка оснивању првог српског универзитета није био нимало лак. На почетку XIX века Срби нису имали своју државу и налазили су се под влашћу две тада велике силе: Хабзбуршке монархије и Отоманског царства. Почетком XIX века циљ Срба, који су живели јужно од Саве и Дунава, био је ослобађање од вишевековне турске власти, тако да су 1804. године подигли Први српски устанак. После само четири године, 1808, у ослобођеној Србији основана је устаничка школа, а највише заслуге припадају Ивану Југовићу, који је образовање стекао у Хабзбуршкој монархији и који је био један од наставника ове школе. И остали наставници који су радили у овој устаничкој школи били су такође Срби из Хабзбуршке монархије и образовање су стекли у српским гимназијама у Сремским Карловцима, Сомбору и Новом Саду. Ова школа је врло важна за Србе, јер је била први степен ка будућем Београдском

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Античка култура, европско и српско наслеђе*, том. 4, 2010, 63–71.

универзитету. Због политичке ситуације и борбе с Турцима школа је радила с прекидима све до 19. јуна 1838. године када је у ослобођеној Србији основан Лицеј у Крагујевцу. После само две године Лицеј је пресељен у Београд, који је постао престоница Србије. Што се тиче античке прошлости, она се у устанничкој школи, и касније на Лицеју, слушала у оквиру предмета Општа историја, али није била један од кључних предмета. То је због тога што је основни циљ ових установа био образовање будућих чиновника, који су тада недостајали ослобођеној Србији. Тако је било током целог XIX века. Као пример може да послужи и податак да је Велику школу у последњој деценији у процентима завршавало 55–66% правника, док је Филозофски факултет у истом периоду завршавало 16–35%.⁹⁰ Међутим, Општа историја није једини предмет на којем се учила античка прошлост. Законом из 1844. године⁹¹ у школи се слушао латински језик, а древности грчке и римске су заступљене са великим бројем часова. Од 1844. године грчки језик је био факултативан, а после доношења закона 1853. године био је обавезан предмет на Лицеју.⁹² У то време настало је и неколико уџбеника за потребе учења латинског и грчког језика, а највише су се користили латинска граматика⁹³ Јована Стерије Поповића из 1844. године, латинска граматика⁹⁴ Димитрија Исаиловића из 1851. године (друго издање објављено је 1857. године) и грчка читаоница⁹⁵ Вукашина Радишића из 1837. године.⁹⁶

Нова промена уследила је 24. септембра / 6. октобра 1863. године када је Лицеј прерастао у Велику школу. Још тада је постојала идеја о оснивању српског универзитета, али та идеја, више због политичке ситуације у којој се налазила Србија, тада није реализована. Ова школа је тада постала школа за више и стручно образовање и имала је три факултета: Филозофски, Правни и

⁹⁰ Грујић 1973: 287.

⁹¹ Паун, Поповић 1844: 17.

⁹² *Што година Филозофског факултета* 1963: 301–302.

⁹³ Поповић 1844: 134.

⁹⁴ Исаиловић 1851: 423.

⁹⁵ Радишић 1837: 180.

⁹⁶ Документи о оснивању Лицеје као и о његовом раду објављени су у књизи *Лицеј 1838–1863. Зборник докумената*; Љушић 1988.

Технички и представљала је највиши степен образовања код Срба. Античка прошлост се сада слушала на Филозофском факултету у оквиру предмета Општа историја, али је уведен и један нови предмет под именом Објашњавање латинских класика. Нова промена уследила је са реформом Филозофског факултета 20. децембра 1873. године, када су у програм тада новог Филолошко-историјског одсека, поред опште историје, уведени и класични језици, грчки и латински, али је издвајање класичних наука као посебног предмета почело тек 1875. године када је на новоосновану Катедру за класичне језике и књижевност Филолошко-историјског одсека Велике школе именован Јован Туроман. Он је био једини наставник класичних језика у периоду од 1875. до 1893. године.⁹⁷ Из тог периода имамо и податак о броју часова на којима се слушала античка прошлост. Студенти Филолошко-историјског одсека слушали су општу историју на прве три године по три часа недељно, а античка прошлост се слушала на прве две године. Гледајући укупан број часова, који је за Филолошко-историјски одсек износио 30 часова недељно, и рачунајући часове грчког и латинског језика и археологије, добијамо око 25% часова на којима се слушала античка прошлост. Овај проценат часова током XIX века на Великој школи ни у једном периоду није био већи. Промене у извођењу наставе су биле само у смислу стварања посебних предмета па су се тако од 1892. године Латински језик и књижевност и Грчки језик и књижевност предавали као два одвојена предмета. Латински је држао Ј. Туроман, а за грчки је изабран Лука Зима. На овој катедри се као помоћни предмет уводи Историја старог века 1896. године. За наставу старог века важна је још једна промена која се догодила 1881. године, када је на Филолошко-историјском одсеку уведена Археологија као нови предмет, а за њеног наставника именован је Михајло Валтровић.⁹⁸

Промене које су уследиле уредбама из 1896. и 1900. године, као и новим школским законом из 1898. године, требало је да доведу до коначног прерастања Велике школе у универзитет. За класичне науке је важно да су уредбом из 1896. године основани

⁹⁷ *Сто година Филозофског факултета* 1963: 302.

⁹⁸ *Ibid.*: 274–276

семинар за српску и општу историју и семинар за класичне језике и књижевност, док је последњом уредбом из 1900. године донета одлука да се класични језици, грчки и латински, уче на пет група, општа историја, у оквиру које се слушала и историја старог века, слуша на две групе, а археологија на једној групи од укупно 11, колико их је тада основано на Филозофском факултету. Закон о универзитету коначно је донесен 19. фебруара / 5. марта 1905. године и Србија тада добија свој први универзитет у Београду.⁹⁹

Приметно је да, на основу ових неколико података, постоји разлика у образовању код Срба који су живели у Хабзбуршкој монархији и Срба који су се школовали у ослобођеној Србији. Већина српских школа на територији Хабзбуршке монархије организована је на принципима класичне наставе и циљ такве наставе је да се ученици уче и оспособљавају у ономе што су најбољи међу Хеленима и Римљанима стварали у животу, мислима и осећањима људи, док су поезија и речитост, класична историја и философија били богата ризница вечних истина педагогије, етике, естетике, политике, економије, законодавства, логике, граматике, па и психологије, социологије и целокупне философије, како је у плану и програму за 1888/89. годину записао професор и управник Карловачке гимназије Василије Вујић.¹⁰⁰ Исти случај је био и са Учитељском школом у Сомбору, где се у свим извештајима о раду школе од 1873. године па до краја XIX века наглашава посебна важност проучавања историје античког света и да историја античког света мора да се обрађује с посебним освртом на културни развитак читавог старог века, као и географија античких земаља.¹⁰¹ И настава у Новосадској гимназији је велику пажњу посвећивала класичној настави. У овој школи је забележен и један врло интересантан податак. Као реакција на повећање броја часова мађарског језика и историје Угарске, а упоредо са смањењем часова из историје српског народа, у овој школи су од 1882. до 1885. године наставници на часовима српског језика давали теме писмених задатака у којима је требало да упоређују догађаје из античке и

⁹⁹ *Што година Филозофског факултета* 1963: 57.

¹⁰⁰ Вујић 1889: 24.

¹⁰¹ АСАНУК, бр. 29 I; АСАНУК, бр. 29 V.

српске историје и да описују сличности у подвизима античких и српских јунака. Иако ово није било методолошки исправно, ипак су ученици на часовима српског језика проучавали српску и античку прошлост. Упоредјујући све предмете који су се слушали у српским школама у Хабзбуршкој монархији, приметно је да се на минимум 50% часова проучавала античка прошлост или су се знања о античкој прошлости користила у настави осталих предмета.¹⁰² Међутим, у ослобођеној Србији класична настава није заузимала тако велику пажњу, јер је приоритет у настави био оспособљавање будућих чиновника чији је задатак био организовање и вођење будуће српске администрације. Посебно је на томе инсистирао кнез Милош. Он је чак захтевао и увођење *новојречкога језика* 1836. године због потребе трговине, јер је сматрао да су поред чиновника значајну улогу у новој српској држави имали и трговци.¹⁰³ Уосталом, још 1959. године Ј. Милићевић је приметио да је у то време био мали број школа у ослобођеној Србији и да није постојала велика потреба за наставницима који ће у њима радити, па тако ни за Филозофским факултетом који је требао да образује те наставнике.¹⁰⁴ Из тог разлога је Велика школа била организована на тај начин да даје што више чиновника, без обзира на то да ли се они образују на Филозофском или на Правном факултету.

Настави античке историје на Лицеју и Великој школи највише су допринели њени професори. Управо организовање наставе античке историје представљало је важну прекретницу и у проучавању античке прошлости код Срба. Први српски наставници школовали су се на универзитетима у Европи и били су пионири у истраживању античке прошлости код Срба. Споменућу неколико професора Лицеја и Велике школе који су оставили неизбрисив траг у организовању наставе из античке прошлости.

Један од њих био је професор Јован Туроман, који је најзаслужнији за покретање наставе класичних језика у Великој школи од 1875. године. Ј. Туроман је завршио Карловачку

¹⁰² Више о броју часова у српским школама у Хабзбуршкој монархији погледати у радовима Бошков 2007а: 39–46; Бошков 2008: 29–36; Бошков 2009: 30–38.

¹⁰³ *Што година Филозофској факултету* 1963: 301.

¹⁰⁴ Милићевић 1959.

гимназију, где се истицао марљивошћу и даром за класичне језике. Од 1860. године студира у Пешти, где и завршава студије 1863. године, а већ наредне године докторирао је философију и постао професор у Новосадској гимназији, у којој је радио од 1864. до 1875. године. За то време објавио је латинску граматику (1870. године) која је до краја XIX века имала још пет издања, а током XX века још неколико. Године 1876. Туроман одлази на Велику школу у Београд, а његово приступно предавање било је *Шта вреди изучавањем класичне језике и лијературу*.¹⁰⁵ Његово предавање на Великој школи је било идентично предавању у српским гимназијама у Аустроугарској. Он је сматрао да је његов задатак да створи добре наставнике класичних језика у гимназијама које су у то време основане у Србији. Током рада на Великој школи посветио се борби за класично образовање и полемисао је у јавности у прилог своје основне тезе да без класичног образовања не може бити правог образовања.¹⁰⁶ Као добар стручњак и методичар написао је и неколико одличних уџбеника. Његови уџбеници *Грчка граматика*¹⁰⁷, *Латинска граматика*¹⁰⁸ и *Латинска синтакса*¹⁰⁹ служили су многим генерацијама у савлађивању класичних језика и у средњим школама и на универзитету.¹¹⁰ Током свог животног рада проучавао је и објављивао Демостенове говоре, а први рад с тим у вези му је *Димостен као јоворник и државник* објављен у *Српском лексикону* у Новом Саду 1867. године.¹¹¹

За покретање наставе археологије на Великој школи 1881. године најзаслужнији је професор Михајло Валтровић. Интересантно је да је он завршио архитектуру на Универзитету у Карлсруеу и да је до 1866. године био професор архитектуре у београдској Реалној гимназији, а затим је радио као архитект у Министарству грађевина Србије. Од 1875. године па све до 1903.

¹⁰⁵ Туроман 1876: 1–8.

¹⁰⁶ Тодоровић 2001: 96.

¹⁰⁷ Туроман је *Грчку граматик* написао 1886. године.

¹⁰⁸ Туроман је *Латинску граматик* за гимназије. Део 1. *Наука о облицима* написао 1870. године.

¹⁰⁹ Туроман је *Латинску граматик* за гимназије. Део 2. *Синтакса* написао 1872. године.

¹¹⁰ *Сто година Филозофског факултета* 1963: 309.

¹¹¹ Туроман 1867–1872: 100–126.

године предавао је архитектуру на Великој школи у Београду. Био је први наставник археологије на Великој школи од 1881. године, али је настава археологије почела тек 1882. године. О настави археологије из тог времена се мало зна, јер немамо много архивског материјала који би могао да нам помогне у реконструкцији наставе. Претпоставља се да је своја предавања објављивао у часопису Српског археолошког друштва *Старинар* чији је он био један од оснивача и први уредник, и да су управо његови радови у овом часопису била предавања која је држао студентима.¹¹² Један је од покретача систематских археолошких истраживања у Србији. М. Валтровић је објавио преко 125 стручних радова из области праисторијске, класичне и средњовековне археологије. Током XIX века био је једини професор археологије и тек је 1899. године за лектора на Великој школи у Београду изабран Милоје М. Васић.¹¹³

Античка историја се током XIX века на Великој школи у Београду слушала на предмету Општа историја, а неки од професора који су предавали општу историју, па и историју старог века, били су Атанасије Теодоровић, Јанко Шафарик, Панта Срећковић, Стојан Бошковић и Јован Ђорђевић.

Од 1808. године, када је основана устаничка Велика школа, општу историју је предавао Атанасије Теодоровић, а после њега Јанко Шафарик, који је општу историју предавао све до 1859. године. Од те године општу историју предавао је Панта Срећковић све до 1893. године. Од 1874. за наставника опште историје именован је Стојан Бошковић, који је с прекидима држао наставу такође до 1893. године, када је, као и П. Срећковић, пензионисан.¹¹⁴ На часовима опште историје Стојан Бошковић је највише времена посветио проучавању историје старог века. Чак је као министар просвете 1879. године подржао предлог ректора Велике школе који је током 1877. и 1878. године покушавао да оснује катедру за општу историју источних и класичних народа старог века (са археологијом). Уз ту катедру залагао се и за оснивање катедре за географију, статистику, геологију и палеонтологију и историју

¹¹² *Што година Филозофској факултету* 1963: 275–276.

¹¹³ *Ibid.*: 277.

¹¹⁴ *Ibid.*: 220.

словенских права.¹¹⁵ Он је био и први наставник Велике школе који је написао уџбеник за потребе наставе. Била је то *Историја света за народ и школу у четири књиге* од којих је прва књига изашла 1866. године и у којој је обрађена управо историја старог века.¹¹⁶ Други уџбеник под насловом *Свеопшта историја* написао је П. Срећковић 1872. године.¹¹⁷ До следеће промене у наставном кадру дошло је 1888. године, када су изабрана два наставника за општу историју. Први је био Јован Ђорђевић и он је предавао историју старих народа, а други је био Милош Зечевић, који је предавао историју средњег и новог века.¹¹⁸ Оба професора објавила су по један уџбеник опште историје за средње школе. М. Зечевић је 1880. године написао *Историју света, преглед удешаван за средње школе*, а Ј. Ђорђевић је 1898. године написао *Општу историју са сликама и живописима*.¹¹⁹ Зечевић и Ђорђевић су имали и расправу у *Летопису Матице српске*, у време када су били професори у гимназијама, у којој је Ј. Ђорђевић критиковао уџбеник М. Зечевића због тога што је неоправдано скратио стари век, што је направио многе хронолошке, географске и правописне грешке, а највише му је замерао што је користио Струвеа, за кога је Ђорђевић рекао да нигде није уведен у школе, па чак ни у Немачкој, где је и објављен.¹²⁰

И коначно, 1897. године историја старог века је, као предавачко место, први пут издвојена из опште историје, а њен први професор био је Никола Вулић. Он је тада изабран за ванредног професора и историју старог века предавао је све до 1948. године.¹²¹ Завршио је студије класичне филологије, историје и археологије на Великој школи у Београду, а докторирао је 1896. године у Минхену на тему *Historische Untersuchungen zum Bellum Hispaniense*. У својим

¹¹⁵ *Сто година Филозофског факултета* 1963: 213.

¹¹⁶ Бошковићева књига изашла је у Београду 1866. године.

¹¹⁷ Срећковићева књига изашла је у Београду 1872. године.

¹¹⁸ *Сто година Филозофског факултета* 1963: 219.

¹¹⁹ Зечевићева *Историја света* изашла је у Београду 1880. године, а Ђорђевићева *Општа историја са сликама и живописима* изашла је такође у Београду 1898. године.

¹²⁰ Ђорђевић 1883; више о свим уџбеницима античке историје погледати у раду Бошков 2007б: 21–34.

¹²¹ *Сто година Филозофског факултета* 1963: 223.

истраживањима нарочиту пажњу је поклањао истраживању античке прошлости Србије и Македоније, пре свега историји племена на овој територији у предримско и римско доба и проучавању римског освајања Балкана и историјом римских провинција Далмације, Македоније и Горње Мезије. Такође, дао је и огроман допринос развоју античке епиграфике код Срба, а обављао је и нумизматичка и археолошка истраживања и писао есеје и студије о писцима класичне грчке и римске књижевности. Сарађивао је и у бројним енциклопедијама и написао скоро сто чланака за *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Никола Вулић је као професор Универзитета у Београду дао непроцењив допринос настави историје старог века.¹²²

Античка прошлост је током XIX века проучавана у свим српским школама у Србији, а класична настава била је основни пут ка усвајању знања. Постојале су мање разлике у наставним плановима српских школа у ослобођеној Србији и српских школа у Хабзбуршкој монархији, односно Аустроугарској, и то је приметно када се погледа број часова на којима се слушала античка прошлост и који показују да је скоро дупло више часова античкој историји посвећено у српским школама у Хабзбуршкој монархији. Међутим, то не умањује значај и ниво проучавања античке историје на Великој школи, јер су у овој школи од средине XIX века радили професори који су били пионири у проучавању античке прошлости код Срба и који су значајно допринели развоју проучавања античке прошлости код Срба. То су били Јован Туроман, Михајло Валтровић и крајем XIX и почетком XX века Никола Вулић.

¹²² *Свој година Филозофској факултету* 1963: 242–244.

НАСТАВА ИСТОРИЈЕ У СРПСКИМ ШКОЛАМА У БАНАТУ У XIX ВЕКУ*

Простор данашњег Баната у XIX веку припадао је Јужној Угарској. На том простору настале су и прве српске гимназије које су биле под контролом Беча и Пеште, али су и поред тога представљале важне културне центре у којима је образован српски народ. Најстарије српске школе на том простору биле су Карловачка гимназија, која је основана 1791. године, затим Богословија у Сремским Карловцима, која је основана 1794. године, и Новосадска гимназија, основана 1816. године. На територији данашњег Баната већина гимназија основана је касније. Зрењанинска гимназија основана је 1846. године, гимназија у Кикинди 1858. а гимназија у Панчеву 1863. године. За гимназију у Вршцу нисмо сигурни када је основана, али школовање је било организовано током XIX века. Најранија година која се налази у изворима, а која нам говори о организовању средњег нивоа школовања је 1790. Међутим, питање је да ли ту школу у то време можемо назвати гимназијом. Ове школе су биле највиши ниво на коме се код Срба тада могло школовати.

Утврђивање тачног датума почетка рада гимназија у Банату није увек поуздано. Врло често се дешава да се покретање оснивања гимназија не поклапа са стварним почетком рада ових школа и од одлуке о оснивању гимназије до почетка њеног рада некад прође и неколико година.

* Текст је измењено и допуњено необјављено предавање са Међународног научног скупа *Banat and Vojvodina: Histories and Cultures of a Euroregion* одржаног у Лугошу, Румунија 29-31. октобра 2013. године.

Приликом оснивања гимназија, па тако и гимназија у Банату, увек је присутан и проблем финансирања, а један од услова за отварање школа је обезбеђен школски фонд од којег се могла издржавати школа, односно плаћати наставни кадар. То је била последица неколико закона. Први је још из 1777. године, када је Марија Терезија издала свој регуламент (уредбу) под називом *Ratio Educationis* о обавезном оснивању нижих народних школа. Други је из 1806. године, када је Франц I издао нову уредбу *Ratio Educationis* којом су регулисани систем и рад школства и наставни планови и програми.¹²³ Трећи, којим је углавном завршен овај циклус, јесте *Закон о школама* из 1868. године (38. законски члан) који је предвидео обавезно школовање у узрасту од шесте до дванаесте године. Школе су после ових законе биле под надзором државе, а настава у основним школама је била бесплатна.¹²⁴ Циљ ових реформи је био да наставу у школама обављају стручно оспособљена лица и тиме су постепено наставници постали државни службеници, а школе стављене под државну контролу¹²⁵ и обавеза је града или општине у којој се налази школа да обезбеди средства за плаћање наставника.

Реформа школства се у великој мери односила и на средње школе. Основне установе средњошколског образовања биле су гимназије и на почетку XIX века оне су се, без обзира на неке постојеће разлике, делиле на мале и велике гимназије. Прве су имале четири, а друге шест разреда. На пример, у Мађарској је 1846. године било 102, а у Трансилванији 20 гимназија. Највише нових гимназија (малих) било је основано током прве половине XIX века у крајевима насељеним протестантима. У католичким, а и православним гимназијама, у почетку су наставници били углавном свештеници и калуђери, а у протестантским гимназијама световна лица. Акценат у овим гимназијама је био на учењу латинског језика, који је био уједно и језик наставе све до 1844. године. Те године је краљевском уредбом (Закон о језику од 12. новембра 1844. године)

¹²³ Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: 413.

¹²⁴ *Ibid.*: 519.

¹²⁵ Куљић 1996: 27.

у већини школа као језик наставе уведен мађарски језик.¹²⁶ Угарски Државни сабор је још 1790/91. године усвојио *Закон о школској настави мађарског језика*,¹²⁷ али је Беч све до 1844. године спречавао спровођење те одлуке.¹²⁸ Још једна важна одлука је и *Организациони план аустријских гимназија и реалних школа* (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich*) из 1849. године који је подразумевао стварање осморазредне гимназије. Од тада се гимназија састојала из два течаја: нижа гимназија и виша гимназија које су трајале по четири године. Међутим, уследила је још једна промена. Уредбом од 16. децембра 1854. године и 1. јуна 1855. године већина предмета у гимназијама се морала изводити на немачком језику, који је тада био обавезни наставни предмет. Тек после Аустро-угарске нагодбе 1867. године на територији Угарске уведена је обавезна осмогодишња средња школа. Међу средњим школама је постојала извесна разноликост, јер су постојале тзв. грађанске школе, данас би то биле стручне школе – трогодишње, затим реалне гимназије и класичне гимназије. Реалне гимназије су давале боље основе из егзактних наука, мада то није била редовна пракса. Класичне гимназије су биле најбоља препорука за наставак школовања на универзитетима. У то време се у средњим школама прешло и на предметну наставу (тј. један професор више није предавао више предмета него један или два).¹²⁹ Због свих ових законских промена финансирање школа је захтевало стабилан систем. Финансијски и организациони проблеми гимназија, поготово у вези са одлукама о употреби службених језика, условили су појаву трећег проблема.

Трећи проблем приликом оснивања гимназија је што се у вези са неким школама поставља и питање континуитета, јер су током више година прекидале са радом. На пример, гимназија у Кикинди је основана 1854. године, а 1869. године је прекинула рад на осам година. Од 1877. године поново постоји гимназија, која непрекидно, изузимајући ратне периоде, ради до данас.

¹²⁶ Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: 414.

¹²⁷ Куљић 1996: 29.

¹²⁸ Meszáros 1988: 14.

¹²⁹ Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: 523.

* * *

Без обзира на све ове проблеме у свим гимназијама у Банату на територији данашње Србије, настава историје имала је врло важну улогу и слушала се од оснивања ових школа. Наставу историје у овим школама не можемо да пратимо од њихових оснивања, јер немамо података о наставним плановима и програмима школа за сваку годину. То је проблем недостатка архивске грађе, али ипак постоје појединачни примери наставних планова и програма. Уобичајено је да се штампани извештаји ових школа појављују тек после Аустро-угарске нагодбе 1867. године. Мада то није правило.

Овде ћемо показати пример наставног плана и програма Зрењанинске гимназије. Рекао сам већ да је до 1844. године настава у свим школама била на латинском језику и да се тек од тада уводи мађарски језик као обавезни језик школе. Међутим, у неким школама латински језик је остао у употреби све до револуције 1848/49. године. Према плану и програму у Зрењанинској гимназији, која је основана 1846. године, у прве четири године рада школе латински језик се учи на највећем броју часова. Тачније, од укупно 19 часова недељне наставе чак 10 часова одлазило је на латински језик, а само два часа на наставу историје. Од укупно шест разреда гимназије историја се слушала у последња четири разреда.¹³⁰ Овде можемо да приметимо још једну специфичност наставе историје. Градиво које она обухвата је углавном антички период. Часови латинског језика у главном су посвећени античким темама, а на настави историје у првом и трећем разреду учила се такође античка историја, дакле 50% градива. Када се томе дода да је и на настави географије велики део часова посвећен библијским и античким земљама, долази се до закључка да су ђаци гимназија у овом периоду били васпитани на античким принципима.

У периоду од 1850. до 1860. године настава у нижој Зрењанинској гимназији одвијала се према већ споменутом *Entwurf*-у. (Овде морамо да напоменемо да су нам у периоду од 1850. до 1876. године доступни подаци само за нижу Зрењанинску гимназију, тако да нисмо сигурни да ли је постојала и виша

¹³⁰ Куљић 1996: 29–30.

Зрењанинска гимназија, мада неколико оскудних података упућује на то). Према том плану, историја се слушала заједно са географијом и то по три часа недељно током све четири године. Без обзира на то што се историја слушала заједно са географијом, учење античке прошлости се није смањило и она и даље заузима 50% укупног градива, јер се учила на другој и трећој години. На четвртој години су се учили средњи век и нова историја, док се на првој години учила савремена, тј. историја XIX века. Међутим, антички период и даље заузима велики простор у односу на укупни недељни фонд часова. На пример, у другом разреду има укупно 22 часа, а античка историја и култура су се училе на 11 часова када се уз часове историје додају и часови латинског језика где је већина примера узета од античких аутора. Занимљив је и податак да се на трећој и четвртој години уводи учење грчког језика па то само повећава број часова који је посвећен античкој прошлости. Од укупно 25 часова недељно у трећем разреду ниже гимназије 14 часова посвећено је античкој историји и култури. Још једна новина је да се од 1850. године уводе и неки ванредни предмети, међу којима и српски језик.¹³¹ У периоду од 1860. до 1868. године није било битнијих промена осим да мађарски језик добија више часова у односу на немачки језик.

Од 1868. до 1878. године наставни план и програм прописало је мађарско Министарство вера и просвете. Од 1876. године први пут нам је доступан и наставни план и програм више Зрењанинске гимназије. Према том плану настава историје у нижој гимназији одвија се у трећем и четвртном разреду са по два часа и ученици већином изучавају античку историју, а само на малом броју часова у четвртном разреду проучава се средњи век са нагласком на угарску историју. У вишој гимназији од 1876. године настава историје обухвата по три часа недељно, и то настава античке историје у петом и шестом разреду, затим нови век у седмом разреду и у осмом разреду савремена историја, где доминира градиво из угарске историје. Број часова историје се сада незнатно повећава, али градиво из античке прошлости, што је била карактеристика у претходном периоду, сада се смањује у односу на укупан број

¹³¹ Куљић 1996: 32.

часова историје. Проценат заступљености античке прошлости смањен је на мало испод 50% и у односу на укупан недељни фонд часова.¹³²

На крају, споменућемо још један наставни план и програм и то из 1889/90. године. Што се тиче наставе историје, она је претрпела мање измене. Број недељних часова је остао исти, три часа, али се према овом наставном плану и програму историја није учила у седмом разреду. Античка прошлост се учила у трећем, петом и делимично у шестом разреду, а средњовековна прошлост у осталим часовима шестог разреда. У осмом разреду сада се учила само историја Угарске.¹³³ Када погледамо све наставне планове и програме гимназија у Банату, видимо да су они већином били засновани на друштвеним наукама при чему је историја заузимала знатан простор.¹³⁴

Пример Зрењанинске гимназије може да послужи као модел и за остале школе у Банату, а пример из Извештаја о раду Кикиндске гимназије показује да су сви подаци готово идентични примеру Зрењанинске гимназије. Извештај о раду школе из 1886. године говори да се историја учила у трећем разреду са четири часа, а у четвртном, петом и шестом разреду са по три часа недељно. Једина разлика у односу на план и програм Зрењанинске гимназије је да се у трећем разреду прво учила историја Угарске, у четвртном и делимично петом разреду античка историја, у другом делу петог разреда средњи век, а у шестом нови век.¹³⁵ Исти распоред показује и Извештај о раду Кикиндске гимназије из 1894. године.¹³⁶ Овде би могли да споменемо још и план и програм гимназије у Ахену, у Немачкој, за 1869. годину, који такође показује сличности са планом и програмом Зрењанинске гимназије из истог периода. И у тој гимназији се учила историја заједно са географијом, али је у њему истакнуто да је географија само додатак да би се боље

¹³² Куљић 1996: 33–34.

¹³³ *Ibid.*: 36.

¹³⁴ Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: 414.

¹³⁵ ИЗВЕШТАЈ ГК 1887, 25–29.

¹³⁶ ИЗВЕШТАЈ ГК 1887, 74–84.

схватила историја. Разлика постоји и у првој години, на којој се учи немачка историја (нагласак на Бранденбург).¹³⁷

Историја је имала врло широку примену у настави с обзиром на то да се поред наставе историје проучавала и на још неколико предмета: латински језик, грчки језик, географија, али и на предметима попут веронауке, мађарског језика, немачког језика и основама философије. Античка прошлост је заузимала највећи део тог градива, али крајем XIX века историја Угарске добија све више простора. С обзиром на то да се у Зрењанинској гимназији учио и српски језик, сасвим је прихватљиво да се и на настави овог предмета уз књижевност учила и српска историја.

* * *

На крају остало је да кажемо нешто и о уџбеницима историје. Они најбоље показују шта се конкретно радило на часовима историје. На територији данашњег Баната у употреби су били мађарски, немачки и српски уџбеници, али је већина тих уџбеника настала на основу једног немачког узора. То је уџбеник *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus* у четири књиге који је написао немачки аутор Вилхелм Пиц, дугогодишњи професор католичке гимназије у Келну. Прва књига описује антички период,¹³⁸ друга књига описује период од касне антике до открића Америке,¹³⁹ трећа књига од открића Америке до пада Наполеона 1815. године¹⁴⁰ и четврта књига описује последњих педесет година савремене историје.¹⁴¹ Према наставном плану и програму Зрењанинске гимназије видели смо да се све до 1868. године историја и географија уче заједно на једном предмету.

У првој и другој књизи В. Пица, приликом организовања лекција, присутан је географски принцип, с том разликом да је у првој књизи дата континентална подела, Азија, Африка и Европа, а у другој је подела извршена на исток и запад. У првој књизи излагање је увек хронолошко и обухвата појединачне античке

¹³⁷ Schön 1869, 23–32.

¹³⁸ Pütz 1861.

¹³⁹ Pütz 1862.

¹⁴⁰ Pütz 1864.

¹⁴¹ Pütz 1867.

државе од њиховог постанка па до пропасти. Друга је подељена на исток и запад с тим да је истоку поклоњено врло мало пажње, тако да се помињу само најважније личности историје Византије, док је историја запада врло опширно описана са нагласком на формирању немачке државе. Трећа књига је подељена на три периода: од 1492. до 1648, затим од 1648. до 1789. и од 1789. до 1815. године. Четврта књига обухвата период од 1816. до 1866. године. Важне карактеристике ове књиге у четири тома је да се траже узрок и повод историјских догађаја, да се користе историјски извори и архивска грађа за формирање лекција и да су у потпуности избачени религиозни елементи приликом објашњавања историјских догађаја. То значи да аутор приликом излагања, на пример античког периода, спомиње постојање литературе која је пуна митолошких и легендарних података, али никад то не прихвата као историјску истину и тражи одговор уз доказ о постојању историјских извора. Врло јасно истиче када је у питању неко митолошко биће, херој или легендарна личност. Ово је врло важно, јер су у свим школама Европе, па тако и на територији Баната, постојале веронаука и библијска историја као наставни предмет и врло често се у уџбеницима појављују митске личности као покретачи историје, а не историјске личности. То је било уобичајено за прву половину XIX века, али у неким уџбеницима историје овакви примери појављују се и у другој половини XIX века. У том контексту уџбеник В. Пица представља узор како треба да изгледа савремен уџбеник историје у XIX веку.

И у вези са насловом овог уџбеника можемо да поставимо једно питање. А то је сврха уџбеника. Сам наслов књиге упућује да је то историја за кућу и школу, дакле може да буде и монографија и уџбеник. Овај утицај око формирања наслова, присутан је и код уџбеника историје, које су настали на српском језику по узору на овај уџбеник. Такав пример је уџбеник Александра Сандића, професора Новосадске гимназије. Његов уџбеник зове се *Историја света* у три тома. Иако из увода уџбеника сазнајемо да је намењен за употребу у школи, из његовог наслова то не можемо да проценимо.

На основу података у извештајима сазнајемо да су се у школама у Банату користили и мађарски уџбеници историје. На

пример, *Историја Мађарске* (*Magyarok története*) коју је написао Манголд Лајош (Mangold Lajos) и *Историја света* (*Világtörténelem*) Васарија Колоша (Vaszary Kolos).

* * *

Као што смо овде укратко могли видети, настава историје заузимала је важно место у наставним плановима и програмима српских гимназија у Банату у XIX веку. Она је била под директном контролом Беча и Пеште и зависила је од политичке ситуације. То можемо да закључимо на основу броја часова и самог садржаја наставних лекција. На почетку рада ових школа античка историја обухвата најмање 50% градива из историје док на крају века тај проценат опада, а расте проценат учења савремене, угарске историје. То је последица повећавања броја часова историје на којима се проучава савремена историја. Утицај немачких уџбеника на појаву уџбеника на српском и мађарском језику је сасвим очекиван с обзиром на то да је немачка историографија у XIX веку била водећа историографска школа у свету.

II

СРПСКИ ПИСЦИ АНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ

Историја као наука и историографија

ИСТОРИЈА КАО НАУКА У УЏБЕНИЦИМА СТОЈАНА БОШКОВИЋА*

О историји као науци написано је много студија. Историчари су од античких времена па до данашњих дана тражили одговоре о судбини људи, друштвеним процесима у којима су учествовали и посебно о државним уређењима и системима у којима су људи живели с циљем да спознају суштину људског деловања и опстанка. Наш истакнути историчар и академик Чедомир Попов написао је да је увек постојала та тежња човека ка великим мисаоним, религиозним, идеолошким или филозофским системима, помоћу којих ће спознати и сагледати целину света, његову природну и социјалну суштину и своје место у њему.¹⁴² Српска историографија се током XIX века развијала на специфичан начин, у тешким друштвеним и политичким околностима, тежећи да активно прати европске и светске појаве у проучавању историје. Стојан Бошковић је био један од оних историчара који су на особен начин, преко образовног процеса, утицали на развој историје као науке код Срба у XIX веку.

Српске гимназије у XIX веку биле су организоване по принципу класичне наставе, а прошлост старих Грка и Римљана чинила је основу образовања српских ђака. Античка прошлост није се слушала само на предмету историја, него и на књижевности, философији, географији, реторици и многим другим предметима, а један од циљева и задатака историје био је да образује будуће генерације српских интелектуалаца на античким принципима. У то време основу наставе историје чинили су уџбеници историје, а

* Текст је првобитно објављен у часопису *Истраживања*, 22, 2011, 25–31.

¹⁴² Попов 1999: 16.

један од аутора тих уџбеника био је и С. Бошковић. Он је написао неколико уџбеника историје, а овде ће бити представљена два. Први се појавио 1866. године под насловом *Историја света за народ и школу*, књ. 1, *Историја старог века*, а други 1883. године под насловом *Историја света за више разреде средњих школа са сликама*, део 1, *Стари век*, св. 1. У оба уџбеника забележене су новине које нису биле карактеристичне за уџбенике у то време, а посебно у погледу представљања историје као науке.

Његов први уџбеник из 1866. године штампала је Државна штампарија у Београду и састоји се од 389 страница и једне историјске карте која је дата као прилог на самом крају. На овој карти приказани су Грчка у време Пелопонеског рата, Исток у време Александра Великог и Запад у време Римљана. Основна карактеристика уџбеника историје на српском језику који су се појавили пре овог уџбеника С. Бошковића била је у томе да се на почетку расправља о постанку света, при чему доминирају одломци из Старог завета у чијој основи је прича о Адаму и Еви, а затим се излаже историја старих народа према географској распрострањености. Међутим, у овом уџбенику дошло је до неколико крупних промена, а најважнија је да је на почетку излагања историја представљена као наука. Неколико уводних поглавља обухвата објашњење шта проучава историја, како се развија историја, које су помоћне историјске науке, шта су то историјски извори и како се дели историја света.

У уводном делу уџбеника С. Бошковић објашњава чиме се бави историја и који су њени задаци. Он каже: „а сви (народи) заједно мање више раде или бар мисле да раде за боље; онда ћемо се уверити, да се је живот људима и народима непрекидно мењао, на боље или на горе; па морамо да се запитамо, како ли је било пре нас, пре наших очева и дедова, пре стотине и хиљаде година, какви су у то и то доба били људи и народи, и како ли је свет дошао до свакога стања како сада видимо око нас. Тако истражујемо узроке и послетке тима изменама, том развоју живота човечанског, те дознајемо зашто је било и одкуда је дошло све оно што замаша у судбину народа. Кад то чинимо, па још увиђамо зла и погрешке пређашњих векова, а примамо к срцу добра дела и угледамо се на лепе примере старијих колена; онда не радимо друго већ се бавимо

науком над свима наукама, учимо историју, повестницу рода људскога. И тако историја је прича о истинитим а важним догађајима, са којих се измену облик народнога и општега човечанског живота“.¹⁴³ Дакле, С. Бошковић у први план истиче истину и причу о важним догађајима из прошлости живота старих људи као основни предмет проучавања историје. У том процесу важно је представити и добре и лоше примере из живота старих људи и тражити узроке и последице тих примера, јер они показују како се развијало човечанство. Истина, колико год она била добра или лоша, основ је историјског знања, а ученици на основу примера који су представљени у уџбенику усвајају те историјске истине и уче како да разликују добро од лошег и да у сличним ситуацијама реагују сходно моралним начелима, која треба да су покретачи историјског процеса.

О задацима историје С. Бошковић каже: „А особито њој је задатак да објасни оне знамените покрете и промене, што за векове пресуђују судбу народима и крче пут развиту људског рода; а то су или мирне поправке (реформе) што проистичу из опште свести а извршују се заједничким договором између народа и поглавица – или су насилни потреси и буне (револуције), кад народи сами понајвише с оружјем у руци потраже правду и хоће да се ослободе насилничког јарма. Тако је историја огледало прошлости, она је видело садашњости, она нам показује пут будућности“.¹⁴⁴ Јасно је да задатак историје није нимало лак. Развој људског рода, како каже С. Бошковић, условљен је друштвеним променама и околностима у којима су се оне одиграле. Да би се те промене правилно сагледале, историчар мора, пре свега, истинито да представи прошле догађаје, како би они користили будућим генерацијама. С обзиром на то да се друштвене околности стално мењају, задатак историје је да истинито представи и да тумачи прошле догађаје с циљем да се што лакше објасне и сагледају нове друштвене промене. У том процесу важан задатак имају и помоћне историјске науке.

У овом уџбенику су представљене две помоћне историјске науке: земљопис или географија и хронологија. По С. Бошковићу, једна од најважнијих помоћних историјских наука је земљопис или

¹⁴³ Бошковић 1866: 2.

¹⁴⁴ *Ibid.*: 3.

географија. Он каже да земљопис представља основ историје и његов задатак је да нам покаже место, односно где се догодило све што је важно за историју. Историчар поготово мора да води рачуна о станишту народа, односно о природи и околини у којој живе. Током излагања поставља питање да ли би сви народи који су нам познати у историји заиста допринели развоју човечанства да су се којим случајем затекли на другом месту.¹⁴⁵ На ово питање је и данас веома тешко одговорити. Оно што је извесно је да су антички народи, за које данас знамо, славу стекли и због простора који су насељавали и где су развијали своје друштво, а управо су тешки услови живота и борба за преживљавање одиграли важну улогу у процесу промене и развоја друштва код тих народа. Принцип географске поделе приликом представљања одређених народа примењиван је и у овом уџбенику, као и у претходним уџбеницима историје на српском језику. По правилу су се увек прво представљали народи старог Истока, затим Африке и на крају Европе, али никад до тада земљопис (географија) није представљен као помоћна историјска наука.

Друга важна помоћна историјска наука по С. Бошковићу је хронологија. Њен задатак је да одреди време када се неки догађај одиграо. Овај задатак није лак. Основни проблем је то што нису сви народи исто рачунали време, нити је година, како наводи С. Бошковић, код свих исто трајала, нити је у исто време почињала. Као пример он представља разлику у бројању година, односно почетку рачунања времена. Грци рачунају време од прве олимпијаде 776. године пре н. е., Римљани од оснивања града 753. године пре н. е., а хришћани од рођења Христа, с тим да и ту постоји разлика од 12 дана у зависности од тога да ли је у питању западни или источни календар. Посебно је важна упоредна хронологија. За неке народе, иако се спомињу у историјским изворима, немамо тачне податке о томе када се шта догодило, али упоредном хронологијом са постојећим догађајима можемо приближно одредити време.¹⁴⁶ С. Бошковић је први српски аутор који се детаљно бавио питањем и улогом хронологије у историјском процесу.

¹⁴⁵ Бошковић 1866: 5–6.

¹⁴⁶ *Ibid.*: 7–11.

Бошковић затим даје преглед историјских извора. Он каже да „можемо говорити само о историји оних народа, од којих је остало буди каквих споменика. А народ који је прошао или још живи (нпр. дивљачки), па од прошлости његове ништа важно није заостало потомству, – такав народ не може ни да изађе на поље историје. Многи народи преминули су, затрли се или се прелили у друге народе, па од њих нема сада ни гласа ни трага“.¹⁴⁷

Оно што је важно за историју као науку код С. Бошковића је да историјске изворе дели на усмене, неме (мртве) и писмене. У усмене изворе спадају приповетке, казивања и народна предања (традиције) с оца на сина и народне песме. Он каже да са овим изворима морамо бити крајње опрезни, јер они нису поуздани. У неме (мртве) изворе спадају слике и грбови (хералдика), зграде и зидови, скулптуре, стубови, градске развалине, храмови и куће, посуђе, оруђе и оружје. Наука која се бави овим изворима је археологија.

У писаним изворима постоји разлика и дели их у две групе. У првој су писани извори у које спадају натписи (епиграфика), новац (нумизматика), медаље и печати (сфрагистика), а у другој групи су јавна писма, државни уговори, наредбе владара и укази (повеље), уговори, споразуми и извештаји, дипломе, летописи (анали) и хронике. Најважнији од свих извора су, по С. Бошковићу, историјске књиге. Веома је важно што Бошковић на крају пописа свих извора каже „да сви извори тек онда вреде, кад се историјском критиком претресу, пречисте и оцене“, ¹⁴⁸ јер је то процес којим се долази до историјске истине. Међутим, иако напомиње да су историјске књиге најважнији од свих извора, он само у фусноти наводи списак најважнијих писаца старог века за периоде које је представио у књизи па је тако за Јевреје извор Библија, за Грке Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Полибије, Дионисије из Халикарнаса, Диодор са Сицилије и Плутарх, а за Римљане Салустије, Тит Ливије, Корнелије Непот и Такит.¹⁴⁹

Иако их у претходном делу о помоћним историјским наукама није издвојио као посебне науке, С. Бошковић објашњавајући који

¹⁴⁷ Бошковић 1866: 11.

¹⁴⁸ *Ibid.*: 12–13.

¹⁴⁹ *Ibid.*: 13.

све историјски извори постоје и како су подељени практично говори о још неколико помоћних историјских дисциплина. На првом месту то је археологија која се бави проучавањем, како С. Бошковић истиче, „немих (мртвих) извора“, а затим набраја још и епиграфику, сфрагистику и нумизматику које спомиње приликом описа писаних историјских извора.

Према његовом мишљењу, последњи важан фактор за историју као науку је периодизација. У уџбенику из 1866. године он историју дели на два периода – стари, који још назива и *незнабожачка њериода*, и нови, који назива *њериода нова*. Стари период обухвата време од стварања света до појаве Христа Спаситеља и у ту велику епоху укључује и пропаст Римског царства, а трајање ове епохе ограничава на 3000 година. Други период, *њериода нова*, период је хришћанства и траје све до данашњих дана. У оквиру овог новог периода С. Бошковић издваја још два периода, од којих први рачуна од појаве Христа до проналаска Америке и реформације, а други период траје од тог времена до данас и назива га нови век. У периодизацији коју нам даје С. Бошковић примећујемо неколико недоследности. Пре свега, приликом одвајања *незнабожачког њериода* и *њериоде нове* као границу користи рођење Христово. Међутим, управо ту је и проблем ове периодизације, јер је Римско царство трајало и после Христовог рођења и то још пет векова. Интересантан је и назив првог периода, *незнабожачки њериод*, из којег се може закључити да пре појаве Христа народи и друштва која су организована нису знали за веровање у богове и којим се негира постојање божанстава, што знамо да није тачно. Пре бисмо могли да истакнемо да је С. Бошковић овде хтео да одвоји хришћанство од претходних религија, али то није урадио на адекватан начин. Чак и наставак текста овог уџбеника говори сасвим супротно називу овог периода, јер Бошковић веома често говори о веровањима старих народа током излагања њихове историје.

Ако је први уџбеник био пионирски рад у представљању историје као науке, онда је други уџбеник *Историја светиа за више разреде средњих школа* из 1883. године показао једну сасвим нову С. Бошковићеву тежњу, којом је отишао корак даље и покушао да објасни потребу учења историје у школама. Данас нам је сачувана

само прва свеска, која носи наслов *Стари век*, али се бави преисторијским добом. У уводу овог уџбеника С. Бошковић је писао о стању школа у најразвијенијим европским земљама: „У другим земљама, где је настава и литература школска много одмакла, предаје се историја у већем пространству. Тако у Француској по најновијем наставном плану и с програмом од 1880. године сама историја источних народа у једној књизи од 400 страна ситнијег текста долази, у једном разреду, историја Грка опет засебно у једној, а Римљана у другој години (по Француском уређењу VI, V и IV разред, а то одговара нашем III, IV и V разреду). У трећем разреду (нашем шестом) историја Јевропе и Француске до краја 16. века у једној књизи од 700 страна ситнијег слога. Тако је народна и општа, средња и новија историја распоређена поступно у нижим и вишим разредима. У Немачкој и Инглеској свраћа се такође велика пажња и даје довољно простора овом предмету. Но озбиљни научници с гледишта педагогије и хигијене саветују, да се ученици не товаре сувише часовима. А за историју нарочито мисли се, да вредан и добро спремљен професор може и с мање часова да савлада доста грађе, па и ученицима да омили предмет толико да га сматрају као прилику за корисну поуку, и средство за лепу духовну забаву“.¹⁵⁰ Иако је и сам писао уџбенике, С. Бошковић посебно истиче важну улогу наставника у наставном процесу, без обзира на литературу и уџбенике које поседује, али и опомиње да су настави историје у српским школама потребни нови уџбеници на српском језику.¹⁵¹

Могли бисмо помислили да је реч о једном класичном уџбенику, међутим није тако. У овој књизи С. Бошковић се више бави питањима потребе проучавања историје и обима градива који треба да има историја у средњим школама. Затим, лекције су потпуно различите од онога што се очекује од средњошколског уџбеника. На пример, у овом уџбенику постоје лекције из којих се учи о стаништима првих људских заједница, њиховој привреди, облачењу или трговини, али у таквом обиму да би се пре могло рећи да је реч о једном научном историографском делу са критичким освртом на дотадашња проучавања, него о средњошколском уџбенику. С. Бошковић на више места посебно истиче да историја

¹⁵⁰ Бошковић 1883: X.

¹⁵¹ Бошков 2007б: 26.

уек мора да буде подложна критици, а подаци који се износе морају да буду у складу са истином.

С обзиром на данашњи развој историографије, веома је тешко говорити о историји као науци у српским уџбеницима историје који су објављени у XIX веку. Међутим, ти уџбеници представљају пионирске подухвате у нашој историографији и поред свих својих специфичности и мана важна су прекретница на путу развоја историје као науке код Срба током XIX века, а Стојан Бошковић је само један од аутора који је дао свој допринос том развоју.

АНТИЧКА ПРОШЛОСТ У ИСТОРИЈИ СВЕТА АЛЕКСАНДРА САНДИЋА*

Један од најзначајнијих уџбеника историје на српском језику у XIX веку био је уџбеник *Историја света* Александра Сандића. Као разлог за настанак овог уџбеника А. Сандић је навео да до тада није било историје света на српском језику и да је срамота што ученици српске гимназије уче из немачких књига, а иду у српску гимназију.¹⁵² Какво је мишљење имао о томе што српски ђаци уче из немачких уџбеника можда најбоље одсликавају његове речи на крају овог уџбеника: „И тако ево књиге ове пред српским књижевничким и учитељским судом; док не буде ко вештији од мене бољу овакву књигу израдио и написао – ја држим да ће ова моја ипак боље послужити учеником на гимназији српској неголи ма која друга, ма и најбоља немачка, ал тенденциозно за немачку омладину написана“.¹⁵³

А. Сандић је рођен 1836. године у Великом Бечкерекy (данас Зрењанин) и школовао се у родном граду и Темишвару. Студирао је у Бечу права и словенску филологију код Франца Миклошића као стипендиста Матице српске између 1857. и 1861. године. У Бечу је упознао Вука Стефановића Караџића, којем је био лични секретар и енергични заступник његове језичке реформе. Године 1861. постао је наставник српског језика и књижевности у Карловачкој гимназији, а од 1866. године је радио као наставник енглеског и српског језика у Новосадској српској гимназији.¹⁵⁴

Историја света А. Сандићева објављена је 1868. године у Новом Саду и тада је једна је од ретких на српском језику.

* Текст је првобитно објављен у часопису *Истраживања*, 21, 2010, 55–63.

¹⁵² Сандић 1869: 271.

¹⁵³ *Ibid.*: 272.

¹⁵⁴ Марјановић 1997: 631–632.

Обухватала је период од античких времена до тада савременог доба и изашла је у три књиге које су штампане у периоду од 1868. до 1871. године. Занимљиво је да је А. Сандић 1868. године прво објавио другу књигу у којој је описан средњи век, а тек годину дана касније објавио је прву књигу у којој је описан стари век.

Поред тога што је то један од ретких уџбеника који је током XIX века објављен на српском језику, његова важност је и у томе да су из њега потпуно избачени религиозни елементи и што је то први уџбеник где се ученицима објашњава шта су то историјски извори, који историјски извори постоје и каква је њихова улога. Управо у првом делу књиге који носи наслов „Приступ“ А. Сандић каже да је историја она наука која нам „казује све по реду истините и знамените догађаје, који су унутрашње и спољашње стање рода људског оснивали, развијали и промењивали“. У истом поглављу историјске изворе дели на: усмене – у које спадају народне приповетке и предања, писмене – у које спадају епиграфика, нумизматика, повеље, летописи и историјске књиге, и споменике без записа – у које спадају слике, грађевине и сва дела које је човек створио. Од помоћних наука наводи географију и хронологију. У делу о хронологији даје поделу историје на три периода: први период је стари век – тј. период од најстаријих времена па до пропасти Западног римског царства 476. године, затим други период је средњи век – који траје од пропасти Западног римског царства до открића Америке 1492. године, и на крају нови век – који траје до његовог времена. Такође наводи и неколико начина рачунања времена током историје: од постанка света, где наводи да је то отприлике око 5000. године пре рођења Христа, затим рачунање времена од рођење Христа, по олимпијадама (од 776. године пре н. е., с тим да један олимпијски циклус има четири године), од оснивања града Рима (753. године пре н. е.) и од 622. године када је Мухамед прешао из Меке у Медину.¹⁵⁵

Главни део књиге подељен је на три дела према континентима, прво Азија, затим Африка и на крају Европа. На почетку сваког поглавља А. Сандић даје кратак преглед географске распрострањености старих држава и њихове географске карактеристике. У првом делу књиге, који обухвата стране 6–41. и

¹⁵⁵ Сандић 1869: 4–5.

који носи наслов „Азија“, описани су народи Израела, Феникије, Вавилона, Асирије и Персије. Ови народи су углавном представљени према Старом завету, Херодоту и дотадашњим археолошким открићима. У делу о Вавилону и Асирији пише о Халдејцима као најстаријем народу који је живео на тлу Месопотамије и не спомиње Сумере, Акађане, Касите и остале народе за које ми данас знамо да су такође живели на овом простору. То међутим није грешка у уџбенику, јер су у то време научна сазнања о овим најстаријим народима, који су живели на простору Месопотамије, била ограничена или се пак ништа није знало о њима. Тек ће каснија археолошка открића и дешифровање клинастог писма омогућити да сазнамо нешто о овим народима који су много пре Халдејаца живели на тлу Месопотамије.¹⁵⁶ С обзиром на то да су Стари завет и Херодот основни извори за поглавље књиге о Азији сасвим је разумљиво да се скоро 70% података односи на историју Јевреја и Персијанаца, поготово што Херодот у свом делу врло опширно пише о Персијанцима.

Други део књиге, од 42. до 58. стране, носи назив „Африка“ и у том делу описана је историја Египта и Картагине. А. Сандић историју Египта дели на три основна периода: стародревно царство – које траје од 3000. до 2100. године, средовечно царство или, како он наводи, господство Хикса, тј. „пастирских краљева“ – које траје од 2100. до 1650. године, и на крају ново царство – које траје од 1650. до 525. године пре н. е. И за овај део главни извор је Херодотово дело, што се посебно види у последњем поглављу о Египту које носи наслов „Египат под персијском влашћу“. А. Сандић пише да је Картагина била колонија Феничана у Африци, али да је врло брзо основала велики број колонија на западном Медитерану. Због тога је дошла у сукоб, прво са Грцима на Сицилији, тачније Сиракузом, а касније и са Римљанима, који су их уништили у три пунска рата.¹⁵⁷

Трећи део уџбеника, од 59. до 260. стране, носи назив „Европа“ и у њему се излаже историја Грка, Македонаца и Римљана. Најстарије доба грчке историје почиње излагањем, како А. Сандић каже, херојског доба грчке историје. Овај назив користи због тога

¹⁵⁶ Сандић 1869: 27–31.

¹⁵⁷ *Ibid.*: 54–58.

што су у овом делу грчке историје углавном приче о херојству грчких јунака попут Тесеја, Ахилеја или приче о Аргонаутима. Херојски период грчке историје завршава се описом Тројанског рата. Други део грчке историје обухвата период од сеобе Дораца до грчко-персијских ратова. У овом поглављу Сандић је представио Спарту и Атину. За Спарту издваја три важна елемента: специфично друштвено уређење, затим Ликургово законодавство с посебним освртом на спартанско васпитање и на крају месенске ратове. И у вези са Атином истиче три важна елемента у овом периоду. То су Драконтово и Солоново законодавство и Писистратова тиранида. Интересантно је да нема поглавља о Клистеновим реформама. Највећи простор грчке историје заузима трећи период од грчко-персијских ратова до пропасти Грчке. Концепт овог трећег дела је историја ратова. Прво излаже грчко-персијски и онда пелопонески сукоб, затим сукоб Спарте и Тебе, и на крају сукоб грчких полиса са Македонцима. Овај део грчке историје је и најобимнији, али то је сасвим разумљиво јер за овај период има и највише историјских извора попут Херодота, Тукидида, Ксенофонта и биографа Плутарха.¹⁵⁸

Историја Македоније представља опис живота Александра Великог. Подељена је на четири поглавља. Прво поглавље је опис Македоније пре доласка на власт Александра Великог, који је посвећен његовом оцу Филипу II. Друго поглавље носи назив „Александар Велики“ и подељено је на два дела: Александров поход на Персију и Александров поход на Индију. Ово је и централни део поглавља где су приказани освајачки походи Александра и промене које је он спровео у освојеним областима. Треће поглавље говори о односу Македонаца и Грка, а последње, четврто, носи назив „Египат“ и у њему је описан Александров улазак у Египат и ослобађање Египћана од вишевековне персијске власти.¹⁵⁹

На крају дела посвећеног Европи излаже се историја Рима. Она је подељена на три дела: прво доба – Рим у доба краљева, друго доба – Рим као република и треће доба – Рим под царевима. Прво доба је део у којем се излаже оснивање града Рима, ко су му били први краљеви, које институције су основане у ово време и када

¹⁵⁸ Сандић 1869: 71–131.

¹⁵⁹ *Ibid.*: 137–152.

долази до незадовољства народа и претварања римске државе у републику. Тит Ливије и његово дело *Од оснивања града* и биографија Ромула коју је написао Плутарх представљају основни извор за ово поглавље. Друго доба под насловом „Рим као република“ подељен је на два дела. У првом делу налази се опис борбе са Етрурцима и борба патриција и плебејаца око грађанске равноправности, а у другом делу представљени су многи ратови које су Римљани водили током постојања републике. Ти ратови су: ратови за освајање Италије, самнитски ратови, пунски ратови, рат са Илирима и Галима, затим ратови са Македонијом, Сиријом и Грчком, ратови у Шпанији, грађански ратови и ратови ван Италије у периоду од браће Грах до Августа, рат с Југуртом, савезнички рат, грађански рат Марија и Суле и ратови с Митридатом. У овом делу налази се још и поглавље о Катилининој завери, реформама браће Грах и Први и Други тријумвират. Овај део уџбеника је и најопширнији по подацима, иако је већина поглавља повезана са ратовима које су Римљани водили у ово време. Треће доба, у којем су описани римски цареви, има другачију концепцију и подељено је према владарима или владарским породицама које су владале у Риму. Први део је посвећен Октавијану Августу и његовим наследницима, затим царевима из породице Флавијеваца и Антонина и описан је успон римске државе до врхунца њене моћи. После тога је представљен период опадања римске моћи, време владавине Константина и последњи период од Константина до пропасти Римског царства.¹⁶⁰ Посебно поглавље које чини део римске историје је поглавље о сеоби народа. У њему су представљени народи Скити, Сармати и Словени. Ово је први пут да су се ови народи нашли у уџбенику историје. А. Сандић је у поговору овог уџбеника записао да му је узор за настанак овог уџбеника био уџбеник Вилхелма Пица, али да се овај део о сеоби народа и народима који су нападали Римско царство не налази у немачком извору и да га је на ово подстакао Стојан Бошковић, који је у исто време писао уџбеник историје намењен горњим, вишим гимназијама.¹⁶¹

¹⁶⁰ Сандић 1869: 164–260.

¹⁶¹ *Ibid.*: 272.

Свако од ових поглавља о старим народима на крају има део о култури. Овај део уџбеника је веома важан, јер на основу њега можемо да пратимо којом брзином су нова истраживања улазила у уџбенике, посебно археолошка открића и читање и дешифровање старих писама што су нам омогућила нова сазнања из политичког и културног живота античких народа. Поглавље о култури народа увек има поднаслов „Вера“, а већина има и поглавље под насловом „Устав и вештине“. Док је у претходним уџбеницима религија коришћена приликом објашњавања стварања света и улоге божанстава у томе, у овом уџбенику вера има други задатак – да покаже које су особености народа и колико су веровања утицала на организовање друштвених система у којима живе ти народи.

Када говори о Јеврејима, А. Сандић не спомиње Библију, али бележи да су јеврејске књиге пуне побожности и родољубља, са мноштвом лирско-дидактичких песама. За Асирце и Вавилоњане каже да су обожавали звезде и природне силе, а да су њихови свештеници посматрали звезде и према њиховом положају тумачили народу вољу божију. Од сјајних асирских и вавилонских грађевина истиче храмове и палате који су доминантни у овој области и мајсторе вајаре који су стварали богове и јуначка дела народна, с тим да је код њих била израженија култура израде рељефа на плочама. Од вештина истиче трговину и занатство. За трговину каже да је била развијена због одличног географског положаја који им је омогућавао да воде трговачки промет између јужне и западне Азије. Од занатских производа спомиње мајсторство у изради оружја и оруђа и мноштво лепих златних и сребрних предмета.

За веру Феничана и Картагињана каже да је било доминантно учење пророка Заратустре (Зороастре) и да се према том учењу све заснива на деоби добра и зла, као и то да су код њих постојали свештеници које зову маги. За ове народе истиче да су славу стекли као трговци на Средоземном мору.¹⁶²

Код Египћана истиче да су у почетку веровали у једног бога створитеља, али да им се касније вера претворила у политеизам и да су се од свих богова највише клањали Сунцу и Месецу, тачније Осирису и Исиди. Фасцинира га и поштовање животиња, и каже да

¹⁶² Сандић 1869: 22–27, 57–58.

су Египћани неке поштовали у целој земљи, као што је био случај са биком, Аписом, а неке само у посебним административним јединицама номама. Египћани су веровали и у живот после смрти и због тога су мумифицирали своје мртве. Када се мумифицирање заврши, душа одлази на суд или мерење срца где је главни судија Осирис и где се мери душа покојника. Ово мерење је врло интересантна појава у египатској религији. Да би дошло до „продужења живота“, потребно је да на мерењу душе, тј. срца, дође до равнотеже на ваги између срца и МААТ. МААТ или правда у односу на срце је представљена као перо. Ако се постигне равнотежа, душа иде у „земљу блажених“ и тамо са Осирисом заједно живи као и на овом свету, да би се после неколико хиљада година опет вратила на овај свет. Из тог разлога су водили рачуна да им тело не иструне и зато су га мумифицирали. Ако нема равнотеже на суду, онда је душа осуђена да тумара, тј. да прође кроз све редом животиње што живе на копну и у води па да се после 3000 година врати у човечије тело.¹⁶³ Врло је занимљива Сандићева интерпретација власти у Египту. Он истиче да су у Египту биле две владајуће касте: свештеничка и војничка. Свештеничка каста била је први саветник фараона и њен задатак је био да тумачи пророчанства и знамења на основу звезда, а самим тим ова каста је могла да има веома велики утицај у политици. Ратовање је била основна делатност војничке касте која је у својим редовима имала пешадију са двоколицама на којима су стајала два човека, један који управља и други који је наоружан луком и стрелом. Војничка каста се углавном налазила у доњем Египту због веће опасности од упада непријатеља. За фараона се бирају само припадници ове две касте и када неко буде изабран за свештеника, он аутоматски постаје и део свештеничке касте, јер је његова функција, поред тога што доноси законе и предводи војску, да буде и врховни свештеник у држави. Чак су и судије у Египту морали бити свештеници.¹⁶⁴ Од вештина Египћани су били најбољи у грађевинарству, вајарству и сликању. За све грађевине у Египту А. Сандић каже да су огромних димензија. Храмови и палате су им били једноставни, али са прелепо украшеним стубовима, сликама и разноразним вајарским делима.

¹⁶³ Сандић 1869: 51–52.

¹⁶⁴ *Ibid.*: 52–53.

Од чуда египатске архитектуре Сандић описује Долину краљева, обелиске и пирамиде, за које каже да се о њима зна само то да су служиле за сахрањивање фараона. Од вајарских дела истиче огромне кипове од којих су најпознатије сфинге и рељефе којих има по целом краљевству. На крају описује и хијероглифе, зове их свештеним писмом и за њих каже да су у почетку били слике којима се представљала нека ствар, а касније су прерасли у слоге и слова. Они су се налазили на свим јавним и религијским грађевинама.¹⁶⁵

За веру Грка А. Сандић каже да се, као и код Египћана, развила из монотеизма у политеизам не објашњавајући како је дошло до тога дошло. Као важну чињеницу истиче и да се у грчким храмовима нису изводили обреди, него да су храмови служили као кућа боговима, односно да се у њима налазио кип божанства. Да би се испунила вера, код Грка је важило правило жртвовања приликом молитве. Приноси су били различити и у давна времена су приношене и људске жртве, нарочито када су у питању биле судбине целог друштва. Касније је ова људска жртва замењена само проливањем људске крви и жртвовањем животиња. А. Сандић посебно истиче да су Грци од свих старих народа посебну пажњу поклањали пророчанству. Најстарији центар пророчанства био је Зевсов у Додони, а најпознатији и најпоштованији је био Аполонов у Делфима, где је главна пророчица била Аполонова свештеница Питија. Власт код Грка могла је да буде аристократска и демократска. У оба облика власти постоје народна скупштина и веће који доносе законе. Сандић наводи да је олигархијска власт настала као негативан облик аристократске власти, док је тиранија негативни облик демократске власти.¹⁶⁶ Грчку књижевност Сандић дели на песништво, говорништво и науку. Песништво даље дели на епско, лирско и драмско, а од аутора спомиње Хомера, Хесиода, Есопа, Тиртаја, Солона, Симонида, Алкаја, Сапфу и, како сам каже, највећег међу њима Пиндара. Од драмских писаца спомиње Есхила, Софокла, Еурипида и Аристофана. Највећи међу говорницима је Демостен, али спомиње и Перикла, Лисију, Исократу и Есхина. Од наука спомињу се философија, историја и медицина. Сократа сматра највећим философом у Грчкој, а Платона и Аристотела

¹⁶⁵ Сандић 1869: 53–54.

¹⁶⁶ *Ibid.*: 133.

описује као осниваче славних философских школа. Од историчара спомиње Херодота, Тукидида и Ксенофонта, а Хипократа описује као првог који је почео да се бави медицином и лечењем. Посебно поглавље А. Сандић посветио је култури и у њему описује вештине по којима су Грци били познати. На првом месту је грађевинарство, које је у почетку било просто са гомилањем огромног камења, као што су направљени Микена или Тиринт, а после дорске сеобе појављују се дорски, јонски и коринтски стил. Вајарство је било веома развијено у Грчкој, а најпознатији мајстори су Фидија, Поликлет, Скопас, Праксител и Лисип. Споменули смо већ да је за Феничане Сандић написао да су били највећи трговци на Средоземном мору, али Грци су од њих научили занат и после грчко-персијских ратова Атињани су постали највећа трговачка сила на Медитерану.¹⁶⁷

У првој реченици о римској култури А. Сандић каже да су Грци у свему били учитељи Римљанима. За религију Римљана каже да је била под утицајем етрурске и грчке, посебно у периоду када су освојили хеленске државе на истоку. Од свих религија једино за римску каже да је била тесно повезана са политиком. Чак су и молитве, завети, жртве и празници били смишљени тако да користе богове за своје замисли. Интересантно је да Сандић пише како су празници код Римљана у почетку били везани за пољопривреду, а касније је скоро 50 празника, од којих су неки трајали и до неколико дана, обележавано у славу војске и ратовања. Од Етрураца су преузели прорицање на основу утробе животиња или по лету птица, а сибилске књиге су отварали само када су уводили нове церемоније или празнике, или кад нису знали каква жртва треба да се принесе. Само једном реченицом на крају Сандић каже да је за време цара Константина хришћанство постало државна религија.¹⁶⁸

За државну власт Сандић каже да је била мешовита и да је током постојања римске државе било неколико облика те власти – монархијска, аристократска и демократска. Од оснивања града до 509. године пре н. е. власт је била у рукама краља. Од 509. године Рим постаје република. Уместо краља сада имамо нове магистратуре попут конзула, претора, квестора, едила, два цензора

¹⁶⁷ Сандић 1869: 134–136.

¹⁶⁸ *Ibid.*: 249–250.

и народних трибуна који су у почетку били заштитници плебејаца, а касније су могли да предлажу законе или да искористе право вета да би спречили изгласавање неког закона. А. Сандић спомиње и именовање диктатора у ситуацијама када је Рим био угрожен. Трајање ових магистратура било је ограничено на годину дана, осим цензорске која је трајала пет година.¹⁶⁹

У поглављу о књижевности А. Сандић даје кратак преглед поезије и прозе. У поезији истиче сатиру као једину творевину Римљана, док су сви остали облици поезије преузети од Грка. Од аутора спомиње Енија, Плаута, Катула, Вергилија, Хорација, Овидија и Јувенала. Од прозних писаца на првом месту спомиње Цицерона, који је славу стекао као сјајан говорник, али га Сандић назива највећим римским философом и прозним писцем уопште. Римљани су једино историји свога града поклонили више пажње па из тог разлога имају много више историчара од Грка, а Сандић у уџбенику помиње Цезара, Салустија, Корнелија Непота, Тита Ливија, Велеја Патеркула, Корнелија Тацита и Јустина. Иако данас знамо да је римско право једна од највећих тековина Рима, Сандић то није посебно истакао у уџбенику. Само на крају овог поглавља каже да су изучавали и „прерађивали“ правне науке и да су Папинијан и Улпијан најпознатији римски правници.¹⁷⁰

У поглављу о вештинама А. Сандић истиче да су Римљани грађевинарство учили прво од Етрураца, а касније од Грка. Од грађевина набраја храмове, позоришта, амфитеатре, купатила и тријумфалне капије. Иако је вајарство било врло популарно код Римљана, ниједан вајар нам није познат из римског периода. Од свих вештина код Римљана Сандић истиче једино њихове војне способности за које каже да се нигде нису тако развиле и унапредиле као код њих. У једној римској легији било је око 4500 војника, од чега 300 коњаника и 4200 тешко и лако наоружаних пешака. У каснијим периодима легија је имала и до 6000 војника. За време царства постојала је и стајаћа војска, која је била одговорна само цару.

Анализом садржаја овог уџбеника можемо да закључимо да ратна историја и даље представља основни начин излагања

¹⁶⁹ Сандић 1869: 251–252.

¹⁷⁰ *Ibid.*: 252–254.

историјске прошлости као и у свим претходним уџбеницима историје на српском језику који су се појавили током XIX века.¹⁷¹ Међутим, овај уџбеник А. Сандића представља прекретницу због чињенице да се све више простора поклања културној историји и друштвеним променама које су се догодиле у античком свету. Важан део овог уџбеника представљају и опис историјских извора и помоћних историјских наука, што раније у уџбеницима није био чест случај. Иако је настао на основу немачког узора, у овом уџбенику се појављују нови садржаји који су карактеристични само за уџбенике у Србији и који обрађују народе који су живели на простору наше земље, као што је то овде учињено у поглављима о Скитима, Сарматима и старим Словенима.¹⁷² Ово није једини случај, а за касније уџбенике то ће бити уобичајено и таквих садржаја ће бити све више. Основни Сандићев циљ је био да напише уџбеник који ће бити доступан српским ђацима на њиховом језику, а шта Сандић мисли о употреби немачких уџбеника у српским школама и шта га је натерало да напише овај уџбеник можда најбоље говоре његове речи из поговора овог уџбеника, које смо споменули на почетку овог рада, а чиме ћемо и завршити овај рад: „И тако ево књиге ове пред српским књижевничким и учитељским судом; док не буде ко вештији од мене бољу овакву књигу израдио и написао – ја држим да ће ова моја ипак боље послужити учеником на гимназији српској неголи ма која друга, ма и најбоља немачка, ал тенденциозно за немачку омладину написана“.¹⁷³

¹⁷¹ Бошков 2007б: 21–34.

¹⁷² Сандић 1869: 254–260.

¹⁷³ *Ibid.*: 272.

ГРЧКА РЕЛИГИЈА И МИТОЛОГИЈА У УЏБЕНИКУ КОНСТАНТИНА БОЈИЋА*

Уџбеници су основно наставно средство за стицање знања. Почетком XIX века у српским школама један од основних проблема с којима су се суочавали српски ђаци у процесу наставе био је недостатак уџбеника на српском језику. Скоро сви предмети учили су се на основу страних уџбеника или на основу бележака са часа, с тим да је квалитет бележака зависио од нивоа образованости наставника који је држао наставу. Ни настава историје ту није била изузетак. Овај проблем постојао је све до друге половине XIX века. У том периоду главна примедба наставника у школама била је да српски ђаци немају уџбеник или историју света на српском језику и да је срамота што уче из немачких уџбеника, а иду у српске гимназије.¹⁷⁴ Да би се донекле поправила таква ситуација, наставници историје су за потребе школа писали уџбенике који уједно представљају и прва историографска дела о антици. Али нису само наставници писали уџбенике.

Прво историографско дело на српском језику које говори искључиво о античкој прошлости била је *Повѣстница грчког народа* Константина Бојића. О аутору знамо само да је био правник и писац. Књига је штампана 1843. године у Новом Саду, има 83 стране и подељена је на 32 поглавља. Првих шеснаест поглавља посвећено је најстаријем периоду грчке историје и опису грчких области и градова. Затим долазе описи Атине, Спарте, Тебе и

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Анџика и савремени свет: религија и култура*, том 5, 2011, 13–25.

¹⁷⁴ Сандић 1869: 271.

Коринта. После тога посебан део посвећен је областима на Пелопонезу, у Епиру, Тесалији, Македонији и Правој Грчкој, како Бојић назива области Атике, Беотије, Фокиде, Мегаре, Локриде, Дориде и Етолије.¹⁷⁵ Наредних шест поглавља посвећено је најстаријој грчкој историји у којима су описани Тројански рат, грчке игре, Јасон и Аргонаути, Амфиктионски сабор и седам грчких мудраца. Наредних осам поглавља обухвата опис грчко-персијских ратова, затим борбе за превласт између Атине и Спарте, Пелопонески рат, тебанску хегемонију, Филипа II Македонског и оснивање македонске државе и освајања Александра Великог. Претпоследње поглавље посвећено је знаменитим личностима Грчке, а последње историји Грчке од краја антике до савременог доба.

Први део је у потпуности посвећен областима Грчке у античко време, али и географским карактеристикама ових области. Иако данас знамо да Грчка није најпогоднија за пољопривредне делатности, Бојић је описује као пријатну земљу са обиљем свакојаке хране, са мноштвом плодова мора и веома развијеном трговином. О религији је изнео низ интересантних података. Он Грке назива изузетно сујевјерним народом, а као доказ тога наводи да код Грка има доста пророчишта и мноштво богова које су поштовали. Пророчиштима (Oraculum) је називао места где се предсказивала будућност и где је сваки Грк пре неког важног дела обавезно питао пророчишта да ли су повољни тренуци за то. За њега је важно да се тај посао у почетку тицао само вере, а касније да је пророчиште утицало на скоро сва важна државна питања. Међутим, одговори пророчишта су увек били неразумљиви тако да су могли да се протумаче онако како одговара онима који питају. Два најпознатија пророчишта у Грчкој била су у Делфима и у Додони.¹⁷⁶

О боговима Бојић каже да су их Грци, како Хесиод бележи, имали око 30.000.¹⁷⁷ Имали су натприродне моћи, своју организацију и врло често су се мешали у питања обичних Грка. Сви ови подаци о боговима су прихватљиви, осим њихових имена које је записао Бојић. Он у најпознатија грчка божанства набраја Аполона,

¹⁷⁵ Бојић 1843: 26–30.

¹⁷⁶ *Ibid.*: 5–6.

¹⁷⁷ Професор Вест (M. L. West) са Универзитета у Оксфорду бележи да је Хесиод описао порекло око 300 богова, а не 30.000 како наводи Бојић. West 2003: 700.

али и Јупитера, Нептуна, Минерву, Цереру, Вулкана, Јунону, Марса, Плутона, Меркура, Дијану, Венеру и Пана.¹⁷⁸ Зашто се на овом списку богова налазе римска имена, а не грчка, можемо само да претпоставимо. С обзиром на то да на насловној страни ове књиге стоји да је настала на основу немачког узора, могуће је да се та имена у овом облику налазе у немачком извору и да их је Бојић само преузео без даљих анализа која би то грчка божанства могла да буду на основу њихових функција. То би значило да Бојић није упознат са грчком религијом и да не зна имена грчких богова који имају исте функције као и римска божанства која наводи у књизи и да их само преписује из свог извора. Међутим, могуће је да је и обрнуто. Ако претпоставимо да је Бојић добро познавао грчку религију, он из неког разлога ипак даје списак римских имена, а не грчких. Једна од претпоставки би могла да буде да су у то време српски интелектуалци и српски народ уопште били боље упознати са римском религијом, књижевношћу и културом и да је на тај начин Бојић желео да приближи српском народу главна грчка божанства тиме што је давао имена римских богова, мислећи притом на њихове функције, а не на сама имена. Сигуран сам да бисмо добили одговор на ово питање када би нам био познат извор на основу ког је Бојић писао овај уџбеник.

Бојић затим у уџбенику пише да су најстарији становници Грчке били Грци и Пеласти који су и по језику и пореклу два различита народа. Нажалост, то је све о Пеластима што пише Бојић, иако би могло да буде занимљиво да сазнамо шта се знало о Пеластима у то време. После тога описује прве грчке државе у Арголиди, Атини, Теби, Спарти и Коринту. Он бележи да је најстарија грчка краљевина била Аргоида и да је постојала још 2089. године пре н. е., или 1313. године године пре прве олимпијаде, како је записао Еусебије из Цезареје који је био извор за овај податак код Бојића. О данашњем Пелопонезу бележи да се тада зове Мореја, а да се још пре доласка Пелопа, по којем је Пелопонез добио име, ова област звала и *Мвкенia*. Овде се поново примећује исти проблем као код навођења божанстава. Бојић пише да је Пелоп Грцима оставио олимпијске игре које су посвећене богу

¹⁷⁸ Бојић 1843: 6.

Јупитеру. Дакле, поново име римског божанства, а знамо да је храм у олимпији посвећен грчком богу Зевсу.

За Атину каже да ју је основао Кекроп, Египћанин, 1556. године пре н. е. или 780 година пре прве олимпијаде. Он је у Атину из Египта донео законе и веру, чиме је, како бележи Бојић, установио темеље образовања. Међутим, Бојић не пише које законе је донео и које су биле одредбе тих закона. Кекроп је основао и Ареопаг, или суд чији су чланови у почетку могли бити сви, а касније само архонти.¹⁷⁹ У његово време било је око 20.000 становника који су се делили на грађане, странце и робове. После Кекропа у Атини су на власти били архонти, који су у почетку бирали доживотно, онда на десет година и на крају на годину дана. Бојић даље пише да се ни оваква управа Атињанима није допадала и да су 620. године пре н. е. изабрали Драконта, као једног од архоната, да напише закон. Ове законе он описује као изузетно сурове, а сву кривицу за то приписује Драконту за кога каже да није схватио дух свога времена и народа и да је строге законе написао због своје суровости и невеселе нарави.¹⁸⁰ После њега је на власт силом покушао да дође Килон, али га је архонт Мегакле у томе спречио. Други законодавац ког спомиње Бојић је Солон. За њега каже да је 594. године пре н. е. постављен за архонта с циљем да донесе нове законе. Томе је претходило његово лукавство у борби за острво Саламину које је коначно дошло у посед Атине у борби против Мегаре. Према Солоновом закону народ је подељен на четири класе, с тим да су чланови четврте, најсиромашније класе могли да бирају, али не и да буду бирали на важне управне функције. По Бојићу то је једна од главних мана Солоновог законодавства. Он је због тога напустио Атину, а његово законодавство резултирало је сталним мењањем закона. После Солона у Атини су завладели Пејсистрат и његови синови. За Пејсистрата Бојић каже да се послужио лукавством приликом преузимања власти, јер је прво тражио од народа да му се да наоружана пратња због могућег напада његових противника, а касније је тај исти народ постао његов слуга. На крају овог поглавља о Атини Бојић истиче да је за време Перикла у Атини изграђено мноштво прелепих грађевина,

¹⁷⁹ Бојић 1843: 9–10.

¹⁸⁰ *Ibid.*: 12.

међу којима је најлепши храм Партеон, који се налазио на Акропољу и који је доминирао градом у којем је тада било преко 10.000 кућа. Поред прелепих грађевина, славу Атине пронели су и вајари, песници и сликари који су достигли највиши степен.¹⁸¹ На крају описује и гимназије код Атињана које су служиле за телесне вежбе и образовање младих Атињана.

О Теби код Бојића сазнајемо веома мало података. Она се налази у Беотији, основао ју је Кадмо из Феникије 1455. године пре н. е., који је Грке научио производњи вина, ископавању и употребљавању руда. Научио их је и да се користе писмом. Становништво у Теби се дели на грађане, странце и робове. За њих Бојић каже да су више пажње поклањали телесним него умним вежбама, али и поред таквог васпитања ипак су одатле потекли умови као што су Плутарх, Пиндар и Епаминонда. Из њихове прошлости сазнајемо да су се приклонили Персијанцима за време грчко-персијских ратова, због чега их је касније спартански краљ Паусанија казнио.

Бојић о Спарти пише као о најмоћнијем грчком полису и водећем граду Лаконије. Основао га је Лелег 1771. године пре н. е. Њихов први законодавац био је Ликург, који је земљу поделио на равне части грађанима како би спречио сваку гордост, злобу, превару, раскош и сваки порок који произлази из превеликог богатства и пуког сиромаштва. Такође, укинуо је употребу злата и сребра и увео гвоздени новац који је био тежак и безвредан тако да човек није могао много новца са собом да носи. На тај начин богатство постаје немогуће, а народ се углавном бавио земљорадњом. Интересантно је да је приликом описа Атине Бојић споменуо атинско васпитање, а у делу где говори о Спарти, иако пише о Ликургу, није навео строго војничко спартанско васпитање по ком су Спартанци били познати.

На крају овог поглавља о грчким градовима Бојић пише о Коринту. Град је основао Сисиф 1184. године пре н. е. Бојић каже да је то сада пропали град у којем има врло мало становника, а некад је био место у којем су владали богови и јунаци, а данас, како каже Бојић, може да захвали само песницима који су га прославили у стиховима.

¹⁸¹ Пјсмотворје, боядисње, иконоваяње. Бојић 1843: 17–18.

Од 11. до 15. поглавља Бојић поново описује грчке области, али сада из једног сасвим другог угла. Наиме, он у овим поглављима поново набраја грчке области и острва и даје њихове физичко-географске карактеристике. Даље наводи и најпознатије градове ових области и знамените грађевине и описује важне догађаје у тим областима. Овде ћемо споменути само оне које се тичу историјских података.

Када пише о Пелопонезу, Бојић описује Олимпију, где се сваке четири године одржавају олимпијске игре и каже да се ту налази Јупитеров (Јовисов) храм у коме је његову статуу направио чувени грчки вајар Фидија. Затим спомиње и град Пил, где су Атињани под Демостеном и Клеоменом у Пелопонеском рату заробили Лакедемоњане. Затим ту се налази и кратак опис битке код Мантинеје у којој је погинуо Епаминонда, али је војска коју је предводио извојевала победу. Од осталих знаменитих места спомиње још Микену, за коју каже да је славни Агамемнонов град. На крају бележи да је Тиринт био Хераклов (Херкулов) родни град.

У делу у коме говори о „Правој-Грчкој“¹⁸² прво описује Маратон, место на којем је Милтијад извојевао сјајну победу, затим битку код Саламине и на крају битку код Платеје. Затим поново пише о Теби као о граду који је за време Пелопиде и Епаминонде био најмоћнији град Грчке, али коју је разорио Александар Велики и том приликом убио преко 6000 људи и заробио њих 30.000. Такође Бојић описује победу код Платеје над Мардонијем и битку код Херонеје, која је и место Плутарховог рођења, где је Филип II Македонски победио удружену војску Атињана, Тебанаца и осталих Грка. Затим, ту се налазе Делфи, који су били познати по Аполоновом храму и пророчишту. Бојић пише да су Делфи живели од дарова које су им доносили Грци и околни народи за пророчанства која су добијали од Пителије. Делфи су били и неосвојива тврђава за освајаче. Бојић кратко описује два догађаја. Први, када је Ксеркс послао 4000 војника да опљачка Делфе, али су заустављени природним непогодама, земљотресом и громовима, и други, када су код Делфа заустављени Гали под вођством Брена.

¹⁸² Погледати фусноту 175 где је објашњено које области Бојић назива Правом-Грчком.

У делу који говори о Епиру и Тесалији Бојић описује два важна места из грчке прошлости. То су Додона, место где се налази најстарије грчко пророчиште са Јупитеровим храмом, и Термопили, где се одиграла чувена битка у грчко-персијском рату. Затим је ту опис грчких области у Македонији, где Бојић наводи град Пелу, место рођења Филипа II Македонског. На крају даје опис грчких острва, где спомиње и острво Дел за које каже да је свето острво, јер се на њему налазе Аполонов и Дијанин храм, али да су то острво, заједно са храмовима, опљачкали и спалили Персијанци.

Занимљиво је да Бојић приликом описа ових области помиње и три историјска догађаја који су везани за римску прошлост, иако пише о античкој Грчкој. Први догађај је битка код Акција која се одиграла у Амбракијском заливу у Епиру, где је Октавијан победио Антонија и Клеопатру 31. године пре н. е.¹⁸³ Други је битка код Фарсале у Тесалији у којој је Цезар победио Помпеја¹⁸⁴ и, на крају трећи, јесте битка код Пидне у Македонији где је Луције Емилије Паул победио Персеја, македонског краља.¹⁸⁵

Упадљиво је и то што Бојић у овим поглављима само набраја догађаје по којима су места која он наводи била позната и скоро сви подаци које сам претходно навео, а које је записао Бојић, дати су без година, осим битке код Акција. То само наводи на закључак да је та битка била једна од важнијих у античкој историји уопште после које долази до велике прекретнице у историји римског народа. Други подаци су директни и са краћим описом.

На овом месту се поново јавља проблем да Бојић набрајајући храмове бележи имена римских богова којима су ти храмови посвећени, а не имена грчких богова. Пример за то су храмови у Олимпији¹⁸⁶ и Додони¹⁸⁷ који су посвећени врховном грчком богу Зевсу, док Бојић пише да су посвећени Јупитеру (Јовису). Чак је написао како је Фидија у Олимпији направио скулптуру Јупитера. Затим описује и Афродитин храм у Коринту за који каже да је посвећен Венери¹⁸⁸ и Артемидин храм на острву Делу за који каже

¹⁸³ Бојић 1843: 30–31.

¹⁸⁴ *Ibid.*: 32.

¹⁸⁵ *Ibid.*: 33.

¹⁸⁶ *Ibid.*: 23.

¹⁸⁷ *Ibid.*: 31.

¹⁸⁸ *Ibid.*: 23.

да је посвећен Дијани.¹⁸⁹ На два места спомиње Аполонов храм у Спарти и у Делфима, а од осталих божанстава и храмова спомињу се још храмови Кастора и Полукса у Спарти. Када пише о Тиринту, бележи да је то град рођења Херкула, уместо Херакла.¹⁹⁰

Овде се поново враћамо на питање да ли је Бојић знао имена грчких богова или је само желео да преведе у оригиналу свој немачки извор. Један детаљ нас наводи на помисао да је Бојић ипак знао имена грчких богова, јер он каже да је Атина добила име по богињи мудрости Атине или Минерви.¹⁹¹ Надаље он стално пише о Минерви, иако је овде очигледно да он зна да је реч о богињи Атине. То је јасан знак да Бојић познаје грчка имена богова.

У другом делу књиге, од 17. до 22. поглавља, реч је о најстаријем период грчке историје. Он је пун прича из грчких митова које су испреплетане са историјским чињеницама. У овом делу Бојић описује Амфикисионски савез, грчке игре, затим причу о Јасону и Аргонаутима, о седам грчких мудраца и Тројанском рату.

Од свечаности или игара које су се одржавале у Грчкој набраја четири: олимпијске, истмијске, немејске и питијске игре. О олимпијским играма каже да су трајале пет дана, а такмичари су се борили у пет дисциплина: трчање, скакање, рвање, песницење и бацање диска. За време игара није било ратова и мноштво Грка, али и странаца, окупљало се да посматра ове игре. Награда на олимпијским играма је био венац од маслинових гранчица. И на осталим играма награда је била венац, али од различитих биљака. Главна награда на питијским играма био је венац од ловоровог листа, на истмијским од боровог, а на немејским од зеленог першуна.¹⁹² Интересантно је да Бојић пише да су се олимпијске игре одржавале на сваких пет година и да су посвећене богу Зевсу, односно Јупитеру, како он бележи. Данас знамо да су се олимпијске игре одржавале сваке четири године и није јасно зашто је Бојић забележио овај податак да су се одржавале сваких пет година, иако и сам наводи да се олимпијске игре одржавају сваке четири године.

¹⁸⁹ Бојић 1843: 35.

¹⁹⁰ *Ibid.*: 25.

¹⁹¹ *Ibid.*: 17.

¹⁹² Ричардсон (N. J. Richardson), предавач класичних језика и литературе са Универзитета у Оксфорду, бележи да је награда на немејским играма била целеров лист, а не першунов, како наводи Бојић. Richardson 2003: 1033.

Питијске игре одржавале су се такође на сваке четири године и посвећене су богу Аполону. Истмијске су се одржавале сваке три године и посвећене су богу Посејдону (Нептуну), а немејске игре су се одржавале сваке друге године у част Херакла (Херкула). О походу Јасона и Аргонаута Бојић пише да је то први поход (или експедиција) који су организовали Грци и у ком су учествовали многи познати грчки јунаци од којих, поред Јасона, издваја Херакла, Тесеја, Кастора, Полидеука, Орфеја и Нестора. О Амфикионском савезу Бојић каже да је то био први грчки савез, а чланови овог савеза су се два пута годишње састајали како би расправљали о „општим државним стварима“.¹⁹³

После описа грчких игара следи поглавље у којем је Бојић представио седам грчких мудраца. Први је Солон, атински законодавац рођен на Саламини, затим Талес из Милета, Бијант из Пријене, Хилон из Спарте, Питак из Митилена са Лезба, Клеобул са Рода и Периандар из Коринта. Иако нигде не бележи годину нити век о којима говори, Бојић каже да је у то време и „мало касније“ било још познатих Грка, од којих издваја баснописца Есопа, песнике Симонида, Орфеја и Сапфу и млађе Анакреонта и Питагору. Иако је већ писао о Солоновим и Ликурговим законима, у овом поглављу се сасвим неочекивано налази и објашњење да се ови закони разликују по томе што се Солонови одликују благошћу, а Ликургови строгошћу.¹⁹⁴

Посебно поглавље посвећено је Тројанском рату који је, по Бојићу, био најславнији поход који су подузели Грци. Као узрок рата наводи то што је Парис, син тројанског краља Пријама, одвео Менелајеву супругу Хелену у Троју. Да би повратио супругу, Менелај тражи помоћ од свог брата Агамемнона из Микене. Бојић наводи да је овај рат избио због увреде и из освете и да су зато многи грчки градови кренули у поход против Троје. Рат је трајао десет година и у њему је учествовало 100.000 Грка. Као што је већ уобичајено у овој књизи, подаци о овом догађају су кратки, фактографски, са набрајањем неколико догађаја за које аутор сматра да су важни. Аутор прескаче све појединости овог рата и описује само крај, односно лукавство Грка показано тиме што су

¹⁹³ Бојић 1843: 37–40.

¹⁹⁴ *Ibid.*: 47–48.

направили дрвеног коња у којем су сместили своје ратнике и оставили га као дар боговима испред Троје. Тројанци су га унели у свој град и на тај начин омогућили Грцима да отворе градске капије и да спале Троју. Пошто су религија и мешање богова у живот људи били уобичајени код Грка, Бојић каже да је за овај подухват заслужна Атина (Минерва), која је све ово саветовала Грцима. Велику пажњу Бојић поклања завршетку Тројанског рата. За њега је овај рат, без обзира на победу коју су извојевали, превелики губитак за Грке, јер су изгинули многи грчки јунаци и хероји, а и приликом повратка у своје градове нашли су само на опустошеност и очај. Овај рат допринео је томе да су Грци почели да живе од пљачке и опште стање у Грчкој је нагињало ка варварству и лошем животу. На крају поглавља о Тројанском рату Бојић каже да је овај рат описао Хомер у својим делима *Илијада* и *Одисеја*. *Илијада* описује Тројански рат, а *Одисеја* повратак Одисеја на Итаку.¹⁹⁵ Овим се и завршава први део књиге.

Други део књиге, од 23. поглавља, посвећен је политичкој историји од грчко-персијских ратова до Александра Великог. У овом делу Бојић мења начин излагања. Карактеристика наредна два поглавља у којима описује грчко-персијске ратове је да догађаје излаже хронолошки, али скоро да нигде не помиње годину када се нешто десило.¹⁹⁶ После грчко-персијских ратова мења начин излагања и период од грчко-персијских ратова до краја Пелопонеског рата описује тако што пише о личностима које су обележиле овај период. Када описује период пентеконтаетије¹⁹⁷, прво пише о Темистоклу, за кога каже да су га Атињани прогнали због његове жеље за славом и лошим поступањем према грађанима Атине, а затим пише и о Аристиду и Кимону, Милтијадовом сину, за које каже да су обележили период и политику Атине после грчко-персијских ратова.¹⁹⁸ Оно што можда највише изненађује код Бојића

¹⁹⁵ Бојић 1843: 40–44.

¹⁹⁶ Једина година која се спомиње у делу где је описан грчко-персијски рат је 490. године пре нове ере када је била Маратонска битка. Бојић истиче важност ове битке због маратонског тркача који је дао живот како би обавестио Атињане о великој победи над Персијанцима. Бојић 1843: 53.

¹⁹⁷ Бојић не користи термин пентеконтаетија и говори о догађајима који су се одиграли после грчко-персијских ратова до Пелопонеског рата.

¹⁹⁸ Бојић 1843: 56–57, 62–68.

јесте да о Пелопонеском рату скоро ништа није написао. Представио га је као рат који су због међусобне мржње водили Атињани и Спартанци. Иако хронолошки ређа догађаје, опет нема година када се шта догодило, осим податка да рат траје 27 година. Рат је представљен тако што поново, као и у претходном поглављу, пише о знаменитим личностима које су обележиле овај период. Прва знаменита личност је Перикле, за кога каже да се одликовао пространим видицима, сјајним способностима и говорништвом. Други Атињанин који по Бојићу заслужује да се спомене из периода Пелопонеског рата је Алкибијад, за кога каже да је наследио Перикла у управљању атинском државом. Од Спартанаца спомиње једино Лисандра, који је 405. године пре н. е. коначно потукао атинску флоту, опколио Атину и присилио их на потписивање мира. Четврта личност коју описује је Трасибул, који је био на челу Атињана када су протерали тридесеторицу тирана и поново успоставили демократију. Помиње и Сократа, за кога каже да је можда и највећи мудрац којег је Грчка имала, а да знање о њему дугујемо Ксенофону и Платону који су потомству предали Сократова дела. Од личности спомиње и Тукидида, који је описао Пелопонески рат.¹⁹⁹ И период после Пелопонеског рата описан је кроз веома кратке биографије две личности: Агесилаја и Епаминонде. Бојић није јасно представио шта су урадили Агесилај и Епаминонда. За Агесилаја је извесно само да је ратовао у Малој Азији и да је то описао Ксенофонт, али зашто је тај поход организован и како се завршио није јасно. За Епаминонду пише да је са Тебанцима победио Спартанце, али без података где се догодила битка, зашто и када.²⁰⁰ У наредна два поглавља Бојић пише о Филипу II Македонском и његовом сину Александру Великом.

На крају књиге Бојић даје списак знаменитих Грка, где је само кратко навео због чега се свако од њих налази на овом списку. Ти Грци су: Кекроп, Кадмо, Агамемнон, Јасон, Ликург, Хомер, Драконт, Солон, Пејсистрат, Милтијад, Темистокле, Кимон, Перикле, Лисандар, Сократ, Пелопида, Епаминонда, Агесилај, Филип II Македонски, Александар Велики, Аристотел, Демостен, Есхил, Софокле, Еурипид, Анакреонт и Ксенофонт. О сваком од

¹⁹⁹ Бојић 1843: 68–71.

²⁰⁰ *Ibid.*: 71–73.

њих је претходно писао у књизи, осим о Есхилу, Софоклу и Еурипиду, о којима бележи да су највећи трагичари, затим о песнику Анакреонту и о философу и учитељу Александровом Аристотелу. Испред имена ових знаменитих Грка налази се по нека значајна година из њихових живота. Последње поглавље је кратка белешка о савременој историји Грчке.²⁰¹

Иако у овом уџбенику излагање историје иде хронолошки од најстаријих времена до смрти Александра Великог, приметно је да Бојић у већини случајева не бележи године када се нешто десило, тако да читаоци нису у стању сваки пут хронолошки да прате неки догађај од почетка до краја. Као пример наводим Ксерксов поход, где Бојић није навео ни када почиње, ни када су се одиграле важније битке, ни када је завршен. След догађаја је тачан, али хронолошки није одређен. Друга примедба односи се на изостављање важнијих битака и догађаја. Баш током Ксерксовог похода Бојић уопште није споменуо битку код Саламине, иако она представља прекретницу у овом походу. Такође у књизи нема ни садржаја, али за то не можемо да кривимо аутора.

Према подацима које износи Бојић приметно је да он користи античке изворе за своје податке, али врло ретко наводи који је извор користио. Без обзира на то врло лако можемо да закључимо о којим је античким изворима реч. На пример, за Солону узима податке од Плутарха,²⁰² а када пише о Пејсистрату, онда користи податке од Аристотела.²⁰³ Када описује успешну политичку каријеру Темистокла, користи Тукидида²⁰⁴, а када пише о преласку Персијанаца преко Хелеспонта, узима податке од Херодота.²⁰⁵ Када пише о првом краљу Спарте, онда податке узима од Паусаније²⁰⁶, итд. Међутим, у његовом излагању нема коментара, критике и закључака, него даје само фактографске податке и то тек оне за које сматра да су из неког разлога важни.

Посебан пример је навођење имена богова. Осим у случају Аполона за скоро сва остала имена богова у Грчкој узима латински

²⁰¹ Бојић 1843: 77–80.

²⁰² Plut. Vit. Sol. 8.

²⁰³ Arist. Ath. Pol. 14.

²⁰⁴ Thuc. I 138.

²⁰⁵ Hdt. VII 56.

²⁰⁶ Paus. III 1.

облик имена, па се тако дешава да за Зевса пише Јупитер или Јовис, за Атину да је Минерва, Посејдон да је Нептун итд. Изгледа да ова имена која наводи Бојић највише зависе од немачког извора који је користио да би написао своју књигу и где су сигурно стајала римска имена богова. Разлог за то лежи и у чињеници да је латински језик у Хабзбуршкој монархији у то време био више у употреби, па је зато и Бојић користио римска имена за грчка божанства, иако сам на примеру Атине и Минерве показао да је Бојић сигурно знао грчки облик имена свих грчких богова које наводи у књизи.²⁰⁷

У поглављу о уџбеницима историје у српским школама у XIX веку написао сам да постоји јасан знак да је ова књига коришћена у настави. Разлог за то је веома занимљива форма коју књига има. Она јесте подељена на поглавља и свако поглавље има наслов, али излагање у њој је представљено путем питања и одговора. Дакле, аутор прво постави неко питање и онда даје одговор. То је јасан показатељ да се ова књига користила у настави историје у српским школама.

Повѣстница грчког народа Константина Бојића је једино историографско дело о античкој прошлости Грка с почетка XIX века. Иако има доста недостатака, њена вредност је у томе што је то прва историја античког света код Срба и може да нам послужи као пример за остала дела која су настала у XIX веку и да нам покаже колико је српска историографија напредовала у овом веку. Без обзира на недостатке, ово је до данас једина синтеза у српској историографији која је посвећена проучавању античке Грчке код Срба.

²⁰⁷ Бојић 1843: 17.

РАДОВИ СТОЈАНА БОШКОВИЋА О АНТИЧКОЈ ПРОШЛОСТИ*

Једна од најважнијих промена у развоју и проучавању античке прошлости код Срба у XIX веку јесте штампање књига са античком тематиком на српском језику. Овај процес није почео у XIX веку, али је током тог века доживео напредак и промене које су довеле до издавања већег броја публикација посвећених античкој тематици. Издавање ових књига имало је образовну функцију, јер су се користиле за образовање српских ђака, а највећи део наставе историје у српским школама у то време био је посвећен проучавању античке прошлости. Античка тематика је заузимала знатан простор и у бројним српским часописима тога времена, што нам говори да је српска омладина васпитавана на античким принципима. То потврђује С. Савковић, који каже да омладина која почиње да учи треба да црпи знања на античком извору.²⁰⁸

Један од аутора који је издавао књиге с античком тематиком био је и Стојан Бошковић, историчар, професор и политичар. Рођен је у Свилајнцу 1833. године, а гимназију је завршио 1848. године у Београду. Права и философију студирао је на Лицеју, а због слабог здравља није наставио школовање у иностранству. Његова биографија има две главне одлике, професорску и политичку активност. Као професор службу је започео у Шапцу, а затим службовао у Неготину, Зајечару и Београду, где је од 1874. године био професор Опште историје на Великој школи у Београду. Ту је, уз кратке прекиде, радио све до 1887. године. У политичкој каријери

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Антика, савремени свет и рецејција античке културе*, том 6, 2012, 42–61.

²⁰⁸ Савковић 1867: 165.

био је привржен либералним политичким схватањима, због чега је био у прогонству за време владавине кнеза Михаила Обреновића. Од 1868. до 1903. године обављао је више значајних политичких дужности, а био је министар просвете у Каљевићевој (1875) и Ристићевој влади (1879) и члан Државног савета 1890. године. Био је члан Српског ученог друштва од 1862. године, односно Српске краљевске академије, као и почасни члан и сарадник за историју Матице српске од 1868. године.²⁰⁹

С. Бошковић је написао две књиге са античком тематиком. Прва је *Историја светиа за народ и школу* из 1866. године,²¹⁰ а друга је *Историја светиа за више разреде средњих школа* из 1883. године.²¹¹ Његову прву књигу из 1866. године штампала је Државна штампарија на 381 страни, са једном историјском картом у прилогу на крају књиге. На карти су приказани Грчка у време Пелопонеског рата, Исток у време Александра Великог и Запад у време Римљана.

У другој књизи из 1883. године, иако има поднаслов „Стари век“, изложен је преисторијски период, где се аутор више бави питањима постанка људске заједнице и породичним вредностима које треба неговати на основу примера из живота првих људи, него што се бави историјом. Вредност ове књиге је у томе што је С. Бошковић у уводном делу показао колико се античка прошлост проучава у Европи и колико је потребно да се изврши промена у наставним плановима и програмима српских школа како бисмо донекле следили пример образовања европских народа.²¹²

У овом раду нешто више рећи ћемо о његовој првој књизи из 1866. године. Иако се у наслову наводи да је ова књига писана да буде уџбеник за српске средње школе, што потврђује и навод професора Новосадске гимназије С. Савковића,²¹³ као и самог С. Бошковића,²¹⁴ намера њеног аутора је била да књига буде

²⁰⁹ Столић 2004: 759–761; Бубало 1997: 294.

²¹⁰ *Историја светиа за народ и школу. Историја сјарої века*, књ. 1, С. Бошковића штампана је у Београду 1866.

²¹¹ *Историја светиа за више разреде средњих школа. Стари век. Преисторијско доба*, Део 1, св. 1, С. Бошковића штампана је у Београду 1883.

²¹² Бошков 2007б: 26.

²¹³ Савковић 1867: 166–167.

²¹⁴ Бошковић 1883: 388.

вишеструко корисна свим људима који желе да сазнају више о историји античких народа.

Уџбеник се састоји од више делова. То су: „Увод“, „Првобитно, предисторијско време“, „Источна периода“, „Периода Грчка или Јелинска“, „Периода Римска“ и „Додатак“. У уводном делу књиге Бошковић објашњава чиме се бави историја. Између осталог, каже: „а сви (народи) заједно мање више раде или бар мисле да раде за боље; онда ћемо се уверити, да се је живот људима и народима непрекидно мењао, на боље или на горе; па морамо да се запитамо, како ли је било пре нас, пре наших очева и дедова, пре стотине и хиљаде година, какви су у то и то доба били људи и народи, и како ли је свет дошао до свакога стања како сада видимо око нас. Тако истражујемо узроке и послетке тима изменама, том развоју живота човечанског, те дознајемо зашто је било и одкуда је дошло све оно што замаша у судбину народа. Кад то чинимо, па још увиђамо зла и погрешке пређашњих векова, а примамо к срцу добра дела у угледамо се на лепе примере старијих колена; онда не радимо друго већ се бавимо науком над свима наукама, учимо историју, повестницу рода људског. И тако историја је прича о истинитим а важним догађајима, са којих се изменуо облик народног и општег човечанског живота“.²¹⁵ После тога наводи који су задаци историје: „А особито њој је задатак да објасни оне знамените покрете и промене, што за векове пресуђују судбу народима и крче пут развоју људског рода; а то су или мирне поправке (реформе) што проистичу из опште свести а извршују се заједничким договором између народа и поглавица – или су насилни потреси и буне (револуције), кад народи сами понајвише с оружјем у руци потраже правду и хоће да се ослободе насилничког јарма. Тако је историја огледало прошлости, она је видело садашњости, она нам показује пут будућности“.²¹⁶ Бошковић у први план истиче истину и причу о важним догађајима из прошлости живота старих људи као основни предмет проучавања историје. У том процесу важно је представити и добре и лоше примере из живота старих људи и тражити узроке и последице тих примера, јер они показују како се развијало човечанство. Истина, колико год она

²¹⁵ Бошковић 1866: 2.

²¹⁶ *Ibid.*: 3.

била добра или лоша, основ је историјског знања, а ученици и народ на основу примера који су представљени у књизи усвајају те историјске истине и уче како да разликују добро од лошег и да у сличним ситуацијама реагују сходно моралним начелима, која треба да представљају покретаче историјског процеса.²¹⁷

Оно што ову књигу издваја од претходних је да за сваки историјски догађај С. Бошковић тражи узрок и повод.²¹⁸ Он каже да је „историја огледало прошлости, она је видело садашњости и она нам показује пут будућности“.²¹⁹ Развој људског рода условљен је друштвеним променама и околностима у којима су се те промене одиграле. Да би се те промене правилно сагледале, историчар мора, пре свега, истинито да представи прошле догађаје, како би они користили будућим генерацијама. С обзиром на то да се друштвене околности стално мењају, задатак историје је да истинито представи и тумачи прошле догађаје с циљем да се што лакше објасне и сагледају нове друштвене промене. У том процесу важан задатак имају и помоћне историјске науке, о којима говори на крају уводног дела. У уџбенику су представљене две помоћне историјске науке: земљопис или географија и хронологија, а индиректно када пише о историјским изворима, Бошковић помиње и археологију, епиграфику, сфрагистику и нумизматику.

За Бошковића је земљопис или географија једна од најважнијих помоћних историјских наука. Он каже да земљопис представља основ историје и његов задатак је да нам покаже место, односно где се догодило све што је важно за историју. Историчар поготово мора да води рачуна о станишту народа, односно о природи и околини у којој живе. Током излагања поставља питање да ли би сви народи који су нам познати у историји заиста допринели развоју човечанства да су се којим случајем затекли на другом месту.²²⁰ На ово питање је и данас тешко одговорити. Оно што је извесно је да су антички народи, за које данас знамо, славу стекли и због простора који су насељавали и на којем су развијали своје друштво, и управо су тешки услови за живот и борба за

²¹⁷ Бошков 2011: 326.

²¹⁸ Савковић 1867: 165.

²¹⁹ Бошковић 1866: 3.

²²⁰ *Ibid.*: 5–6.

преживљавање одиграли важну улогу у процесу промене и развоја друштва код тих народа. У овој књизи примењен је принцип географске поделе приликом представљања одређених народа. У свим књигама током XIX века увек су се прво представљали народи старог Истока, затим Африке и на крају Европе.²²¹

Друга важна помоћна историјска наука по Бошковићу је хронологија. Њен задатак је да одреди време када се неки догађај одиграо. Овај задатак није лак, а основни проблем представља то што нису сви народи исто рачунали време, нити је година, како наводи Бошковић, код свих исто трајала, нити је у исто време почињала. Као пример он наводи разлику у бројању година, односно почетку рачунања времена. Тако Грци рачунају време од прве олимпијаде 776. године пре н. е., Римљани од оснивања града 753. године пре н. е., а хришћани од рођења Христа, с тим да и ту постоји разлика од 12 дана у зависности од тога да ли је у питању западни или источни календар. Посебно је важна упоредна хронологија. За неке народе, иако се спомињу у историјским изворима, немамо тачне податке о томе када се шта догодило, али упоредном хронологијом са постојећим догађајима можемо приближно одредити време.²²² Бошковић је први српски аутор који је представио земљопис (географију) и хронологију као помоћне историјске науке и први који се детаљно бавио питањем и улогом земљописа (географије) и хронологије у историјском процесу.²²³

На крају уводног дела Бошковић представља и историјске изворе. Он каже да: „можемо говорити само о историји оних народа, од којих је остало буди каквих споменика. А народ који је прошао или још живи (нпр. дивљачки), па од прошлости његове ништа важно није заостало потомству, – такав народ не може ни да изађе на поље историје. Многи народи преминули су, затрли се или се прелили у друге народе, па од њих нема сада ни гласа ни трага“.²²⁴ Бошковић дели историјске изворе на усмене, неме (мртве) изворе и писмене. У усмене изворе спадају приповетке, казивања и народна предања (традиције) с оца на сина и народне песме. Бошковић каже да са овим изворима морамо бити крајње опрезни,

²²¹ Бошков 2011: 327.

²²² Бошковић 1866: 7–11.

²²³ Бошков 2011: 327–328.

²²⁴ Бошковић 1866: 11.

јер они нису поуздани. У неме (мртве) изворе спадају слике, и грбови (хералдика), зграде и зидови, скулптуре, стубови, развалине од градова, храмови и куће, посуђе, оруђе и оружје. Наука која се бави овим изворима је археологија. Код писаних извора постоји разлика и дели их у две групе. У првој су писани извори у које спадају натписи (епиграфика), новац (нумизматика), медаље и печати (сфрагистика), а у другој групи су јавна писма, државни уговори, наредбе владара и укази (повеље), уговори, споразуми и извештаји, дипломе, летописи (анали) и хронике. Али најважнији од свих извора су, по Бошковићу, историјске књиге. Занимљиво је да у фусноти, а не у главном тексту, наводи списак најважнијих писаца старог века за периоде које је представио у својој књизи. За Јевреје је извор Библија, за Грке Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Полибије, Дионисије из Халикарнаса, Диодор са Сицилије и Плутарх, а за Римљане Салустије, Тит Ливије, Корнелије Непот и Тацит.²²⁵ Ипак, веома је важно што Бошковић на крају пописа каже „да сви извори тек онда вреде, кад се историјском критиком претресу, пречисте и оцене“.²²⁶

Такође, према списку литературе која се налази на крају књиге, али и на основу самог текста, види се да је при изради ове књиге користио радове Нибура (B. G. Niebuhr), Шлосера (F. Schloßer), Дункера (M. Duncker), Струвеа (G. Struve), Левија (D. Lévi-Alvarès), Вебера (G. Weber), Монтескјеа (Montesquieu), Срећковића и многих других европских и српских писаца, укупно 41 библиографска јединица.²²⁷

Излагање историје старог века Бошковић почиње тако што каже да народи старог века имају своју причу о постанку света и првих људи на земљи, али да је то слаба помоћ историји као науци. Код Индијаца, Вавилоњана и Грка налазимо и причу о потопу који је пре више хиљада година по стварању света поплавио све познате земље у Азији, Европи и Африци. Овај први део носи наслов „Првобитно, предисторијско време“ (стр. 21–53) а аутор у њему описује период од стварања света до постанка првих држава. Најпре објашњава настанак планете Земље и то тако што каже да је наша

²²⁵ Бошковић 1866: 13.

²²⁶ *Ibid.*: 14.

²²⁷ Бошковић 1866: 386–387; Савковић 1867: 164.

планета настала од неке усијане материје. Овде можемо да видимо преокрет који је направљен у односу на сва претходна историографска дела, а то је потпуно избацивање религиозних елемената као покретача историјских догађаја. Управо када се говори о појави првих људи, у досадашњим уџбеницима и историографским делима увек се спомињала библијска прича о Адаму и Еви као прихваћена истина, а Бошковић каже да „није јасно нити је могуће да се одсечно одговори на питање кад и како се јавише људи на земљи“. Причу о Адаму и Еви он види само као предање јеврејског народа које је забележено у Светом писму, где се каже „да Бог пошто је саздао небо и земљу, створи најпосле и најмилије своје створење, човека по образу и подобију своме“.²²⁸ И ништа више од тога. Аутор затим опет наглашава колики су утицај на наш живот имали клима и земљиште где смо насељени. Такође, објашњава да се клима временом мења, па се самим тим мењају и нека подручја.²²⁹ И образовању поклања доста простора и говори да се оно у историји много разликује, јер се не развија једнако код сваког народа или у свакој држави. Затим следи приказ развоја друштва и државе кроз историју. Почиње са породицом као првом заједницом и задругом као најстаријим обликом, затим говори о племену и на крају о народу и држави. Од облика државних уређења наводи монархију и републику, која може да буде демократска и аристократска, с тим да се аристократска може претворити у олигархију.²³⁰ Бави се и религијом и веровањима људи и каже да је у почетку било заступљено веровање у више богова (изузетак су били Јевреји) и за сваког бога су имали одређени лик. Такође, аутор нам објашњава и веровање у разне предмете, појаве и природу, и како су у недостатку науке измишљане разне приче да би се дошло до закључка како је нешто настало (митови и легенде).²³¹

Опис свих држава заснива се на географском принципу, а Бошковић наводи да су у књизи представљени народи Азије, Африке и Европе зато што се народ старог света јавља само на ова три континента.²³²

²²⁸ Бошковић 1866: 24.

²²⁹ *Ibid.*: 30–31.

²³⁰ *Ibid.*: 33–36.

²³¹ *Ibid.*: 37–40.

²³² *Ibid.*: 41–46.

У другом поглављу (стр. 54–200) „Источна периода“, описан је период од постанка првих држава до персијских ратова са Грцима, односно период од 2000. до 500. године пре н. е., где су представљени народи Индије, Вавилона, Асирије, Египта, Феникије, Персије и Кине, и историја Грчке до персијских ратова. То је први пут да је у једној књизи представљена историја Мале Азије, што је први случај у једној историји на српском језику, а као централни историјски догађај описан је Тројански рат за који Бошковић каже да је постао славан захваљујући грчком песнику Хомеру. Овде су описани и значај Грка у светској историји уопште и порекло грчког народа.²³³

Као најстарији народ који је насељавао Грчку Бошковић наводи Пеласте, за које каже да су вероватно дошли са простора Мале Азије и Тракије око 2000. године пре н. е. и да припадају индоевропској групи народа. Према аутору, важност овог народа је у томе што су после доласка Хелена у Грчку око 1500. године пре н. е. Пеласте чинили део будућег грчког народа мешањем са Хеленима, а као потврду за то даје податак да су Грци име добили по неком старом пелашком кнезу који се звао Грка (Грекос), не наводећи извор одакле је преузео овај податак.²³⁴ Бошковић у књизи користи израз Пелазги, али према Милану Будимиру, који је велики део свог научног рада посветио проучавању овог народа, правилан облик би био Пеласте, како он назива докласичне индоевропске народе на Балкану, Апенинском полуострву и у Анадолији.²³⁵

Од осталих народа који су живели на простору Мале Азије Бошковић описује Трачане, који су живели на северозападу, односно обалама Црног и Мраморног мора, затим Феничане који су живели на југозападном приморју и Фрижане који су живели у централном делу Мале Азије. Аутор се овде не задржава превише на историји ових области и углавном пише о достигнућима ових

²³³ Бошковић 1866: 142–162.

²³⁴ *Ibid.*: 149.

²³⁵ Најважнији радови Милана Будимира о Пеластима су: *Грци и Пеластии*, САН, Посебна издања, књига CLXVII, Одељење литературе и језика, књ. 2, Београд 1950; *Антика и Пеластии*, Жива антика, год. I, св. 1, Скопље 1951, 78–101; *Particulae Pelasticae*, Жива антика, год. I, св. 1, Скопље 1951, 68–77; *Particulae Pelasticae II*, Жива антика, год. I, св. 2, Скопље 1951, 222–244; *Particulae Pelasticae III*, Жива антика, год. II, св. 2, Скопље 1952, 184–204.

народа, нпр. да су Фрижани изумели кола са четири точка, док је Фригија била позната по Гордијевом чвору. Лидија је за аутора најважнија држава у Малој Азији зато што је имала своје краљевство више од хиљаду година пре н. е. Такође спомиње и Ските, за које каже да су у једном кратком времену живели на овом простору. Године 546. пре н. е. све државе у Малој Азији су пале под власт Персијанаца.²³⁶

Пре излагања о источним државама Бошковић у први план истиче чињеницу да су све старе државе настале крај великих река на плодном тлу.²³⁷ Прво описује Индију и реку Инд. Као и код свих држава у овој књизи прво је дат географски положај, а затим кратко пише и о пореклу индијског народа, за који каже да потиче од аријеваца, који су дошли у Индију са северних планина не наводећи када се то догодило. Истиче да је Индија имала специфично друштвено уређење и да је била подељена на касте, уз будизам као државну религију. Индија је била подељена на мање самосталне области с јаком војском коју је тек Александар Македонски успео да порази. Чак ни он није освојио све области, него само западни део индијске територије, али је и то било краткотрајно, јер је врло брзо, око 300. године пре н. е., Чандрагупта протерао Александрове наследнике из Индије. На крају је споменуо и свете књиге у Индији, веде, Мануов законик, Махабхарату и Рамајану, као пример индијске књижевности.²³⁸ После Индије описана је кратка историја Вавилонa и Асирије, њихов географски положај, реке Тигар и Еуфрат и изглед града Вавилонa према Херодотовим подацима.²³⁹ Следи опис славног доба вавилонско-асирске царевине који је приказан хронолошки по владарима. Описана је власт Нимрода, Нина и Семирамиде. Аутор затим даје приказ нове Асирске краљевине под вођством Салманасара, Санхериба и Асархадона и после тога следи пад Ниниве и прича о последњем владару Сараку. Део о Асирији завршава се описом владара Набукодоносора и падом града Вавилонa под његовим наследницима.²⁴⁰

²³⁶ Бошковић 1866: 119–123.

²³⁷ *Ibid.*: 52.

²³⁸ *Ibid.*: 54–61.

²³⁹ *Ibid.*: 62–66.

²⁴⁰ *Ibid.*: 66–77.

Наредна велика држава старог доба на истоку је Египат. Описани су његов географски положај и река Нил, а посебно положај Тебе, Мемфиса, доњег Египта и Делте, као и места са важним историјским споменицима ове земље. Описује плодност нилске долине, грађење пирамида и подизање Тебе. Приметно је да Бошковић користи Херодота као извор, и према његовој књизи дати су описи веровања, важних богова и балсамовања код Египћана. На крају овог дела о историји Египта забележен је још и опис свештеничког реда, војничке и сељачке касте, потом развитак науке (геометрије, астрономије и медицине) и хијероглифа. Аутор велича њихову способност да праве огромне грађевине које нису карактеристичне за остале народе.²⁴¹ Од историјских личности највише пажње поклања Рамзесу II. С овим владаром повезана је и историја Јевреја, јер аутор у том делу описује њихово ропство у Египту. Затим следи део који је преузет из Библије, где је описан целокупан Мојсијев живот, како је успео да избави јеврејски народ из Египта и да је од Бога примио десет божијих заповести. Следи долазак Јевреја у обећану земљу, опис Самуилове и Давидове власти, процват Израела до слабљења и пропасти државе под њиховим наследницима.²⁴² С обзиром на то да аутор овде не наводи извор одакле је преузео податке, можемо да претпоставимо да је користио превод Библије Платона Атанацковића из 1857. године.²⁴³

Феникија је следећа држава коју описује Бошковић. Он пише о њеном државном уређењу и описује град Тир кроз историју. У овом поглављу централно место заузима Картагина коју је основала краљица Тира, Дидона, око 850. године пре н. е. у Африци наспрам острва Сицилије. Аутор истиче важност Картагине као трговачке колоније и њене везе са осталим земљама Средоземља.²⁴⁴ Историја Персије заснива се на приказу њених владара, прво Кира, као највећег персијског освајача, затим Камбиза и његовог освајања Египта и на крају Дарија и његова освајања до Македоније.²⁴⁵

²⁴¹ Бошковић 1866: 97–104.

²⁴² *Ibid.*: 104–114.

²⁴³ *Училишћна и дамашня Бібліа, Старый завѣтъ* П. Атанацковића штампана је у Бечу 1857.

²⁴⁴ Бошковић 1866: 114–119.

²⁴⁵ *Ibid.*: 123–136.

На крају овог поглавља представљена је историја Кине, за коју Бошковић каже „да је на броју (људи) истина велика, али до сада није имала готово никакве важности у свету“. Као и код свих претходних народа, и овде Бошковић говори прво о географском положају, за који каже да је врло неповољан и да пресудно утиче на то да спречи умни развитак кинеског народа с обзиром на његову природну изолованост. Ипак, напомиње да је све уређено по законским уредбама и формама. И поред лошег географског положаја и изолованости, Кинези себе сматрају за најбољи и најобразованији народ. Цар је у Кини имао неограничену власт и називао се сином неба и уз помоћ чиновника је држао, како каже Бошковић, „вечно у глупости погажени и покорени народ, не дајући му ништа ново да види и чује“. Чуди се и обичају да чиновници извршавају самоубиство у случају да не могу да изврше цареву наредбу, чак и ако није њихова кривица. За веру Кинеза каже да је уредио Конфучије. Интересантно је да велику старост кинеске државе тумачи податком да код њих живи преко триста милиона људи, с тим да је само Пекинг тада имао три милиона становника.²⁴⁶ Из текста се не види да је користио одређени писани извор за историју Кине и вероватно је овај део преузео из стране литературе коју је користио приликом писања ове књиге.

Последња два дела у овом поглављу географски не припадају источним државама и није јасно зашто их аутор овде сврстава. У њима се говори о римској историји и оснивању града, пореклу народа и периоду римских краљева. Сви подаци о Римљанима које је овде Бошковић издвојио су преузети из Тита Ливија.²⁴⁷

Наредно поглавље носи наслов „Периода Грчка или Јелинска (од 500. до 300. пре Хр.)“ (стр. 200–291), а излагање почиње са битком код Маратона, где је атинска војска на челу са Милтијадом поразила Персијанце. Поход Ксеркса, односно Други грчко-персијски рат, описан је према биткама које су се одиграле у том периоду. Прва битка је била код Термопила 480. године пре н. е., и говорећи о њој аутор описује херојску борбу спартанског вође Леониде и његових триста бораца. Затим описује улазак Персијанаца у Атину, Саламинску битку и Ксерксов пораз. Наредне

²⁴⁶ Бошковић 1866: 138–141.

²⁴⁷ *Ibid.*: 188–198.

две битке које описује су битке код Платеје и Микале у којима су Персијанци доживели потпуни неуспех у Грчкој. После тога историјски догађаји су описани према биографијама славних личности које су се својим делима истакле у историји античке Грчке, попут Паусаније, Темистокла, Аристида, Кимона и Перикла. Следи опис Пелопонеског рата и периода до Филипа II који је такође представљен кроз биографије и деловање значајних личности учесника овог рата. То су, поред Перикла, Клеон, Никија, Алкибијад, Епаминонда, Пелопида и Агесилај. У посебном поглављу описује Сократа, његово учење и његову смрт,²⁴⁸ а затим следи опис власти Филипа II и освајања Александра Великог.²⁴⁹ Новина је то што аутор знатан простор посвећује историји држава које су формиране после смрти Александра Великог на територијама које је он освојио. Овај део је такође описан на основу биографија личности које су учествовале у овим догађајима. То су: Антипатар, Пердика, Антигон, Селеук, Птоlemeј, Еумен, Лизимах и Касандар.²⁵⁰

Затим следи једно поглавље са врло занимљивим насловом – „Римљани у периоди грчкој“. Ово је у ствари период ране римске републике. Говорећи о њему, аутор најпре описује државно уређење, сенат и избор конзула, и сукоб два staleжа, плебејаца и патриција. Опис ране римске републике завршава се освајањем Апенинског полуострва од стране Римљана.²⁵¹ Занимљиво је да је Бошковић у овом поглављу описао и народе Ските, Сармате и старе Словене иако они у овом периоду немају никакве везе са Римљанима.²⁵²

Последње поглавље је „Периода Римска (од 300. год. пре Хр. до 500. год. после Хр.)“ (стр. 292–365). Овај период почиње описом борбе против Картагине који доминира све до грађанских ратова. Главна преокупација аутора је да прикаже римско уређење и промене које су настале у овом периоду, као и области које су освојили. Када говори о борби за власт у Риму, Бошковић централно место даје опису борбе око поделе земље између патриција и

²⁴⁸ Бошковић 1866: 200–241.

²⁴⁹ *Ibid.*: 241–250.

²⁵⁰ *Ibid.*: 251–260.

²⁵¹ *Ibid.*: 261–280.

²⁵² *Ibid.*: 281–290.

плебејаца и опису реформе браће Грах, а у опису освајања највећу пажњу поклатио је борби против Картагине и њеном коначном разарању. По завршетку рата против Картагине из којег су Римљани изашли као победници, аутор даље говори о ратовима Римљана у Македонији, Грчкој, Германији и о почетку побуне Митридата на истоку.²⁵³

Последњи део књиге обухвата период од грађанских ратова до Константина и писан је, као и претходни, на основу биографија важних личности које су га обележиле, а то су били Корнелије Сула, Помпеј Велики, Марко Тулије Цицерон, Гај Јулије Цезар, Октавијан Август, династије Флавијеваца и Антонина и на крају Диоклецијана и Константина, где је издвојен део о хришћанима.²⁵⁴

Последњи део уџбеника носи назив „Додатак. Преглед књижевност и наука у старом веку“ (стр. 365–381). С обзиром на то да је излагање историје старих народа било подређено политичкој и војној историји, Бошковић је на једном месту, на крају књиге, издвојио додатак да би представио њихову културу; тачније, овај додатак је краћи преглед књижевности и науке код ових народа. Први део овог поглавља посвећен је пророчким књигама код Јевреја које садрже опомене, прекоре и прорицања светих људи који су одушевљени истинитом вером у Бога и чистом љубављу према својој отаџбини. Други део овог поглавља посвећен је Грцима и њиховим достигнућима на пољу науке и књижевности. Као најстаријег грчког писца Бошковић наводи Хомера, за кога каже да је живео око 950. године п. нове е., и говори о његовим еповима *Илијади* и *Одисеји* у којима су описани Тројански рат и повратак Одисеја у домовину. Он делимично сумња у историјску вредност Хомерових дела и истиче да су она важнија за књижевност и уметност него за историју. Други грчки аутор, кога помиње Бошковић, јесте Хесиод. За њега каже да је живео око 100 година после Хомера и да је написао *Теогонију* и *Дела и дане*. Затим помиње песнике Анакреонта, који је писао веселе песме о уживању на овом свету у кратком људском животу које Бошковић назива анакреонтским песмама. Од песника који пишу елегije Бошковић помиње Тиртаја и Симонида, за којег каже да је познат и по

²⁵³ Бошковић 1866: 292–325.

²⁵⁴ *Ibid.*: 292–363.

епиграмима. Најзначајнији песници који пишу оде су Сапфа и Пиндар, а Архилох и Алкај су најпознатији писци сатира, чији је задатак да подсмехом казне људске грешке и слабости. Песник Алкај посебно одушевљава Бошковића и он истиче његову борбу против тираније. Последњи песник којег Бошковић спомиње је Теокрит из хеленистичког периода, односно Александровог, како га назива Бошковић, који је представник нове генерације песника чији мотиви су пастирски живот и природне лепоте опеване у идилама. Бошковић и баснописца Есопа рачуна у лирску поезију; његова дела такође теже да подуче људе како би превазишли своје слабости.²⁵⁵

Наредни део књиге посвећен је периоду V и IV века пре н. е. за који Бошковић каже да представља доба најлепше уметности, поезије и књижевности код Грка. На прво место ставља драмску уметност и четири најпознатија драмска писца: Есхила, Софокла и Еурипида, који су писали трагедије, и Аристофана, који је писао комедије. За сваког аутора записао је колико је остало његових сачуваних дела: од Есхила седам, од Софокла седам, а од Еурипида деветнаест (наводи само поједина имена сачуваних трагедија), док не наводи колико је остало Аристофанових комедија. Бошковић истиче да су политичка ситуација у Грчкој и војна опасност која је претила грчким полисима од Персијанаца значајно допринели стваралаштву ових аутора и да су они управо у овим тешким временима налазили главну инспирацију за своја дела. У томе се слаже и Милош Н. Ђурић, који каже да социјални и политички поредак у грчким полисима, посебно у Атини, значајно утиче на њихово стваралаштво.²⁵⁶

Прозна дела Бошковић дели на историографију и философију. Он помиње три историографа: Херодота, Тукидиду и Ксенофонта. Херодот је описао грчко-персијске ратове и делом историју држава и народа старог Истока, које је и сам обишао. Бошковић истиче да у Херодотовим делима преовлађује праведна судбина, која у борби између варварства и образованих Грка руши трулу снагу Истока, а издиже у вечну славу хеленску одушевљеност слободом и отаџбином. Тукидид, који описује Пелопонески рат, за Бошковића представља писца који се издваја по критичком погледу на

²⁵⁵ Бошковић 1866: 368–369.

²⁵⁶ Ђурић 1996: 268–330.

историјске догађаје и може се сматрати узором лепоте и савршенства у историјском писању тога доба. О Ксенофонту као историчару Бошковић нема високо мишљење. Напомиње да Ксенофонт, иако наставља Тукидидово дело, ни по чему не може да се пореди с Тукидидом, јер је као историчар пристрасан и у први план истиче Спартанце, а посебно Агесилаја, занемарујући остале хеленске војсковође и јунаке тога доба попут Епаминонде или Пелопиде из Тебе.²⁵⁷

Од философа најзначајнији су Сократ, Платон и Аристотел, мада Бошковић издваја Аристотела као највећег философа старог века због тога што је он поставио темеље многим наукама које су се касније развиле. Он Аристотелову философију назива највишим појмом „сваколиког знања људског“ који обухвата дијалектику, логику, физику, метафизику, етику, политику и економију. Од осталих философа само именом спомиње још и Еуклида, Архимеда, Хипократа, Епикура, Диогена и Зенона. Као посебну дисциплину, коју су развили Грци, издваја реторику, а као најважније беседнике помиње Исократ, Демостена и Есхина. Од вајара само спомиње Фидију и Пракситела.²⁵⁸

Римску књижевност Бошковић дели на три периода: златни период – од Сулине смрти до Августа и у њему истиче у први план развој реторике, затим сребрни период – од Августа до Хадријана у којем издваја угледање на грчке узор, и последњи, гвоздени период – од Хадријана до краја римске државе, за који каже да није донео ниједан значајан напредак у уметности и књижевности. Римску уметност и књижевност Бошковић је представио кроз кратак опис песника у Августово време и римских историографа. Највећи песници Августовог времена су Вергилије, Хорације и Овидије. Код Бошковића можемо да прочитамо само основне информације о њима, нпр. да је Вергилије писао *Енеиду* по угледу на Хомера, да је Хорације писао оде, сатире и шаљива писма, а да је Овидије написао *Метаморфозе* и многе елџије. Само именом Бошковић помиње и друге велике песнике римског доба: Плаута, Теренција, Катона, Проперција, Лукреција Кара, Федре и Јувенала.²⁵⁹

²⁵⁷ Бошковић 1866: 371–372.

²⁵⁸ *Ibid.*: 374–377.

²⁵⁹ *Ibid.*: 378–379.

Ни о римским историографима Бошковић не даје пуно података и углавном само набраја њихова имена и поједина дела. У првом делу објашњава да је настарија римска историја позната из свештених књига, а први историчар којег помиње је Салустије. Тит Ливије је други историчар којег помиње Бошковић и он је једини који је написао потпуну историју Рима у 142 књиге од којих нам је сачувано само 35. Затим спомиње Корнелија Непота и Светонија који пишу биографије и Велеја Патеркула, који такође пише римску историју. Посебно издваја Грке који су писали римску историју, попут Полибија, Дионисија из Халикарнаса, Диодора са Сицилије и Плутарха, који је писао биографије славних Грка и Римљана, али осим њихових имена ништа више о њима не можемо да сазнамо. Од значајних Грка спомиње и Страбона и његову географију, за коју каже да нам пружа драгоцене податке о важнијим земљама и народима сва три континента. У историчаре сврстава и Јулија Цезара, који пише о ратовима у Галији, Цицерона, који пише о поштовању римских закона и институција републике и којег истиче као најславнијег говорника, и Плинија Млађег. У римској историографији Бошковић посебно издваја Тацита као најславнијег римског историчара који је описао време римских царева. Од философа, поред Цицерона, спомиње само Сенеку. На крају Бошковић помиње и римско право и најпознатије правнике Гаја, Папинијана и Улпијана.

За нас је битан још један мали детаљ на самом крају ове књиге, јер нас аутор обавештава „да је (његова) књига у великој Новосадској гимназији већ примљена, и то с добрим успехом, колико се до сада могло познати, како нам отуда јавља поштовани пријатељ, тамошњи професор историје“.²⁶⁰ То је занимљив податак с обзиром на то да је у то време професор историје у Новосадској гимназији био Александар Сандић, који у исто време и сам пише *Историју свешта*, а прву књигу у којој је представљен стари век објавио је 1869. године.²⁶¹

Иако аутор на више места истиче да је користио географски критеријум приликом представљања старих народа, ипак се уочава да тај принцип није до краја примењивао. На неколико места, у

²⁶⁰ Бошковић 1866: 388.

²⁶¹ *Историја свешта*, књ. 1, *Сџари век*, штампана је у Новом Саду 1869.

другом поглављу, када говори о источним народима, спомиње грчку историју од најстаријих времена до Првог грчко-персијског рата и историју Рима од оснивања града до периода републике и у трећем поглављу када говори о Грцима пише о римској историји од периода краљева до пунских ратова, а да притом ова поглавља уопште не припадају историји народа о којима је реч у том поглављу. То нас упућује да је Бошковић водио рачуна и о хронолошком низу догађаја и хтео је да начини паралелу у оним случајевима кад је то било изводљиво. Међутим, то је нарушило онај почетни принцип да се народи представљају према географској распрострањености.

Ова књига пружа обиље података, а њена главна предност је што се подаци ослањају на тадашњу европску научну литературу, што је писац и написао у одабраној биографији на крају књиге, и што се, колико год је то било могуће, ослањао на податке античких писаца. Значајни помак у проучавању античке прошлости у XIX веку у Србији је и истицање важности помоћних историјских наука које битно доприносе бољем разумевању историјских процеса. Писац за све историјске догађаје тражи узроке и поводе који нису повезани са религиозним утицајем него са деловањем учесника. Својим делом Стојан Бошковић је, као историчар и као професор Велике школе, умногоме допринео развоју историје као науке, при чему је античкој прошлости придавао велики значај у васпитању српске омладине.

УЦБЕНИЦИ ОТОНА ВАРГЕ ПРЕВЕДЕНИ НА СРПСКИ ЈЕЗИК*

Крајем XIX и почетком XX века у српским школама се појавило неколико уџбеника мађарског аутора Отона Варге које је превео професор Новосадске гимназије Милан А. Јовановић. Ти уџбеници су: *Историја светла по наставном плану и уџуџтвју за средње школе*, *Прва свеска: стари век*²⁶², *Историја светла по насловном плану и уџуџтвју за средње школе*, *друга свеска: средњи век*, *Историја светла по наставном плану и уџуџтвју за средње школе*, *трећа свеска: нови век и Земљопис за ученике средњих школа по наставном плану и уџуџтвјима*, *први део*, *Опис Угарске*. Ови уџбеници били су намењени ђацима који су ишли у гимназије по тадашњем организованом образовном систему аустроугарске државе. Занимљивост појаве ових мађарских уџбеника је у томе што је до тог времена већина уџбеника историје на српском језику, који су се користили у српским школама у Хабзбуршкој монархији и Аустроугарској, настала на основу немачких уџбеника и ово су први примери преведених мађарских уџбеника историје код Срба. Да бисмо што боље представили ове уџбенике, изабрали смо методу анализе садржаја, јер на тај начин можемо најбоље да прикажемо циљеве и задатке ових уџбеника.

Специфичност настанка уџбеника у XIX веку огледа се у томе што ови уџбеници, иако им је то била основна намена, нису писани

* Текст је објављен на мађарском језику у зборнику радова под насловом *A Magyar tudomány napja a Délvidéken*, 2015, 326–343, у коауторству са Борисом Стојковским уз чију дозволу се објављује у овој књизи.

²⁶² *Историја светла: по наставном плану и уџуџтвју за средње школе. Св. 1, Стари век* О. Варге у преводу М. А. Јовановић штампана је у Новом Саду 1898.

само за школу већ и за све оне који желе да сазнају нешто више о историјским процесима који су оставили траг у историји човечанства. Из наслова прве три Варгине књиге се види да оне чине једну *Историју света*, која је подељена на три дела према историјским епохама, на стари, средњи и нови век.

Први уџбеник *Историја света по наставном плану и уџишћиву за средње школе* има 201 страну и подељен је на три веће целине које обухватају временски период од настанка човека до пада Западног римског царства 476. године. На крају уџбеника постоји додатак који носи наслов „Живот Грка“, а који описује свакодневни живот и културу Грка у античком периоду.

Први део књиге носи име „Приступ“, подељен је на три дела и занимљив је из више аспеката, првенствено због тога што управо прва реченица одудара од начина представљања историје у осталим уџбеницима из тог времена. Наиме, иако је у то време већ постало уобичајено да се религиозни елементи као покретачи историје избацују из садржаја уџбеника историје, Варга своје дело почиње баш кратким освртом на причу о библијском постанку света и прогону Адама и Еве из Раја и каже да их је Бог „после греха истерао и осудио на рад и патњу“.²⁶³ Данас не можемо са сигурношћу да тврдимо, али изгледа да је Варга овим желео да створи везу између старог веровања и новог истраживачког поимања о постанку човека, јер даљи текст говори о тегобама са којима су се срели први људи у борби за опстанак, тегобама које су биле повод да се умом људи брже развијају. Ово је врло занимљив увод који касније прераста у кратко излагање о предисторијском времену које траје без јасних временских одредница, како каже аутор, хиљаде и хиљаде година. Он за овај први период каже да га проучава „наука о старинама“, притом мислећи на археологију. Ово је веома важно, јер је ово први пут да се резултати археологије и њена периодизација, која је направљена на основу археолошких истраживања (палеолит, неолит, бронзано доба и железно доба) представљају у једном уџбенику на српском језику.²⁶⁴

Аутор се у другом делу увода бави првобитним заједницама људи и њиховим друштвеним и државним творевинама. Народе

²⁶³ Варга 1898а: 1.

²⁶⁴ *Ibid.*: 1–2.

старог доба дели на природне, рибарске, скитничарске и ратарске, а ова подела уједно представља и степене у развоју друштава. Следећа етапа у развоју друштвене заједнице узрокована је развојем капитала, када се стварају различити слојеви људи који формирају прве државе, а способност народа који живи на плодном земљишту, према мишљењу Варге, ствара образованост која је предуслов за настанак првих држава. Варга издваја шест оваквих образовних средишта: Кина, Индија, Месопотамија, Египат (Мисир), Егеј и Апенин, и Мексико и Перу. Ова подела представља још једну новину у уџбеницима историје на српском језику јер до тада није било уобичајено да се народи Америке појављују као део најстаријих цивилизација. На крају овог дела Варга је саставио поделу историјског доба на три велика раздобља: стари век – од појаве писма до 476. године, средњи век – од 476. године до 1500. године, и нови век – од 1500. године до наших дана. Ова подела је важна због чињенице да се примењивала у уџбеницима историје све до Првог светског рата.

Други део књиге носи наслов „Источни народи ударају темељ нашој образованости“ и у њему аутор описује прве државе у историји: Египат у Африци и на простору Азије – Вавилон, Израел, Феникију, Асирију, Персију и Индију. О сваком источном народу прво пише по чему је најпознатији. Када говори о Египту, Асирији и Израелу, опис почиње религијом,²⁶⁵ али, када говори о Феничанима, прво говори о трговини.²⁶⁶ У опису Персијанаца прво пише о политичкој историји, односно Киру и настанку велике персијске државе. Занимљиво је да Индију спомиње у необичној фусноти на крају излагања о источним народима, иако веома детаљно пише о њој. Описује кастински систем и писмо, санскрт и два велика списка *Веде* и Мануов законик.²⁶⁷ У другој половини XIX века било је уобичајено да се у уџбеницима и историографским делима појављује поглавље о Индији. Питање на које не можемо да одговоримо је зашто се сада историја Индије излаже у овом облику фуснота, који није карактеристичан за уџбенике.

²⁶⁵ Варга 1898а: 5, 10, 12.

²⁶⁶ *Ibid.*: 17.

²⁶⁷ *Ibid.*: 26.

Важан податак је да Варга колико год је то могуће наводи и савремене истраживаче као што су Шамполион (Champollion), којег описује као човека који је научио наш свет хијероглифима,²⁶⁸ затим Лејард (Layard), Бота (Botta) и Ролинсон (Rawlinson), које описује као истраживаче који су допринели да стари градови, попут Ниниве и Вавилона, буду пронађени.²⁶⁹ Иако директно не пише о томе, код Варге се види да придаје значај и епиграфским изворима а током излагања повремено и спомене неки од њих, као што је камен из Розете.²⁷⁰

Док пише о културама старог Истока, приметна је његова одушевљеност споменицима и достигнућима које су нам оставили стари народи. Када пише о Египту, уочава се да је најважнији извор за њега Херодотова *Историја*, а причу о њему започиње, баш као и Херодот, описом Нила и плодносног муља који оставља после поплава. Ни у осталом излагању не одступа пуно од онога што пише Херодот. Ипак, највише га одушевљавају египатски споменици, од којих посебно истиче пирамиде у Гизи, затим град Тебу, али и сфинге, Мемнонове стубове и обелиске. Његово одушевљење највише је изражено у реченици: „Колико науке и каквих средстава и справа морао је тај народ имати, који је стварао те дивне споменике!“²⁷¹ И поред овог одушевљења египатским споменицима, Варга не заборавља важност дешифрованог египатског писма и каже да је најважније ствари из египатске историје писане хијероглифским писмом, а обичне хијератским и демотским.²⁷²

И када пише о Вавилону, Варга користи информације које нам је оставио Херодот. На основу његових описа Вавилона стичемо утисак о великом и развијеном граду-држави. Варга нас извештава о његовим значајним достигнућима и развијености у култури и образовању. Занимљиво је да на крају излагања о овој теми аутор упоређује Египат и Вавилон и каже: „Ако је Египћанин у првом реду ратар, Вавилонац је у првом реду занатлија и трговац“.²⁷³

²⁶⁸ Варга 1898а: 9.

²⁶⁹ *Ibid.*: 11.

²⁷⁰ Бошков 2013: 131.

²⁷¹ Варга 1898а: 5–8.

²⁷² *Ibid.*: 9.

²⁷³ *Ibid.*: 12.

Следећи народ који описује Варга су Јевреји. Поглавље започиње упознавањем са вером Јевреја за коју истиче да је у оно старо време била јединствена, јер је једина имала једног бога, Јехову, који је био једини бог створитељ, владар неба и земље. Историја ове државе је врло стара, али и обавијена тамом, јер је „старија од самог Јеврејског народа“. Кроз кратке изводе из Старог завета, за који се каже да је то најлепша и најистинитија књига која о овом периоду пише,²⁷⁴ сазнајемо који су то владари овог народа били најзначајнији.

Веома лепим описом природе аутор започиње историју Феничана и истиче да су управо због географског положаја они постали први монархистички и трговачки народ старог света који је спојио Кину и Европу, пловио до Енглеске и Мадагаскара.

За успешност своје цивилизације Феничани, према Варгином мишљењу, дугују највише својој способности да посредују у трговини између Грчке, Апенина, Индије и Пиринеја. Веома је било развијено и занатство, нарочито у оквирима металургије, обраде тканина и образовања. Једина година која се у овом делу помиње је 900. пре Христа која представља увод у слабљење државе Феничана које је покорила Асирија.

С обзиром на географску распрострањеност трговачких путева којима пролазе Феничани, овде бисмо могли да повучемо паралелу у односу на претходне уџбенике. До сада је било уобичајено у сваком уџбенику, а и у историографским делима, да посебан део на почетку сваког поглавља чини географија области коју насељавају народи о којима се говори. У овом уџбенику то није случај. Овде се област распрострањености народа само узгред спомиње, тек толико да се ђаци упознају са местом где су ти народи живели.

После описа Феничана Варга описује ратоборне Асирце, Семите, који су изронили из таме и мноштва малих држава у тренутку кад су покорили Вавилон 1900. године пре Христа. Асирски народ окупљен је око престонице Ниниве и око моћног бога рата Асура. Готово цео свој век Асирија је ратовала са суседним царствима и проширивала своју територију. Наводи се податак да је само један од ових ратоборних царева Тиглат Пилестар II освојио у своје доба 34 источна царства. Како је било

²⁷⁴ Варга 1898а: 13.

онима које су Асирци освојили говори нам аутор на следећи начин: „У старом том свету није освајач ништа мењао у животу освојених земаља, него је остављао све онако како је затекао, све што је од њих тражио, беше покорност и пореза“.²⁷⁵ Управо зато су и често избијале побуне „чим би освајача какво зло снашло или је на којој другој страни ратовао“. Дакле, Варга Асирију описује као освајачку силу која је око 650. године овлада читавим образованим светом у Средоземљу. Варга ту државу назива првом светском државом. Ова сила, по његовом мишљењу, пропала је зато што није успела да одбрани образовани свет од „скићанских варварских народа“ (Скити). Овом налету одолела је једино Медија, која је сачувала образованост.²⁷⁶

Шеста глава првог дела описује управо мећанско-персијску државу, а на самом почетку Варга тумачи појам индоевропског народа и територије које он насељава. Каже да индоевропски народи живе на територији од запада, који обухвата и Европу, до истока, где је најдаља тачка Индија, а везу међу њима доказује кроз језике. Варга наводи именицу *Pater* као пример. Ове народе данас, каже он вероватно мислећи на своје доба, називају *Индојерманима*, где се у корену имена назиру и меће простора на којима они живе.²⁷⁷

Мећанско-персијска држава настаје спајањем ова два народа под влашћу краља Кира. О краљу Киру испричане су многе приче, а аутор из њих закључује да је био „ванредан човек“. Изузетно место у овом делу књиге дато је вери код Персијанаца. Помиње се Заратустра – дух Бог са узвишеним учењем и високоморалним законима. Његово учење, записано у књизи Зенд Авеста, аутор упоређује са Библијом, али изражава жаљење јер књига није сачувана у целости. Племенитост народа и његове вере кварила је дворска камарила и убрзо је Заратустрино учење заменила магија – веровање у воду, ватру, земљу и ваздух, што је резултирало стварањем култа Митре – бога Сунца. Најзначајнији краљ којим се завршава поглавље о Персији је Дарије, који је на обронцима

²⁷⁵ Варга 1898а: 17.

²⁷⁶ *Ibid.*: 18–19.

²⁷⁷ *Ibid.*: 21.

балканских планина сусрео Грке и помоћу кога је аутор створио везу са градивом које следи.

„Пратећи пут који реке крче до мора Грци су населили југ Балкана где их у историјско доба и налазимо“ – овако започиње прича о Грцима, којима је посвећена цела друга глава на укупно 72 стране. Занимљива је теорија о доласку Грка на Балкан коју износи Варга. Он каже да је прадомовина Грка висораван Мале Азије, а да су се речним токовима у великим групама доселили на југ Балканског полуострва.²⁷⁸ Пишући о најстаријој историји Грка, Варга се ослања на податке које су нам оставили Хесиод и Хомер. Он ова два аутора нигде не наводи, али се из одломака и догађаја које је одабрао директно види да су они извор. Иако доста детаљно описује најстарију историју Грчке, приметан је и недостатак хронологије и практично све до почетка архајског периода код Варге не можемо ни да наслутимо хронологију догађаја које он описује.

У опису историје грчких полиса доминира војна и политичка историја у којој главну улогу имају два полиса, Атина и Спарта. Занимљиво је да је Варга дао врло детаљан опис ова два полиса кроз њихово државно и друштвено уређење с посебним освртом на питање законодавства, па тако основу најстаријег периода историје ова два грчка полиса чине излагања о Ликурговим, Солоновим и Клистеновим реформама са врло детаљним описом уређења и организације државе. Упадљиво је и да се Варга доста залаже да истакне различите облике власти, а највише пажње поклања тираниди, за коју каже да је незаконит облик власти, јер су властољубиви људи на незаконит начин уз помоћ народа долазили до власти.²⁷⁹ Када говори о уређењима, истиче да је тек за време Клистена и увођењем мере познате под именом остракизам – која је уперена против људи који теже самовлашћу тј. тираниди, у Атини почела права демократија.

И поред тога што излагање грчке историје прате ратна дешавања и политичка историја, Варга ипак истиче да је трајна веза која спаја разуђена грчка острва и ратоборне полисе у ствари култура, пре свега језик и вера. Занимљиво је и његово гледиште да

²⁷⁸ Варга 1898а: 27.

²⁷⁹ *Ibid.*: 42.

су амфиктоније²⁸⁰, савези, верски савези, склопљени у стара времена пре формирања полиса, делфијско пророчиште²⁸¹ и олимпијске игре²⁸², такође допринели овим трајним везама између грчких полиса.

Највећи део описа грчке историје заузима опис два велика рата: Грчко-персијског и Пелопонеског. Повод за рат са Персијом био је, како аутор наводи, велики простор који је заузела персијска сила у времену око 600. године пре н. е. Ове територије су насељавали многи народи, али они „који су слободи највичнији“ побунили су се против ове туђинске власти око 500. године пре н. е. Пратећи године рата, почев од Јонског устанка (500–495), преко описа најзначајнијих битака и сјајних победа, Варга нас информише и о ставовима појединих народа, о неизбежном политичком реваншизму, издаји, као и о лукавству и пожртвовању. За грчку сјајну победу у овом рату аутор каже да је заслужно ово: „Грчку је у првом реду спасла земља... и то што су у много држава живели... што су имали боље оружје... Спасла их је и амфиктонија и љубав њихова према слободи“.²⁸³ Од описа самих битака и похода издвојићемо овде моменат пред битку код Саламине. Исељавање Атине, које је Темистокле спровео после саветовања у Делфима, утицало је на нашег писца да искаже и нагласи личну огорченост следећим речима: „Оставити свету земљу где им очеви живљаху и где им кости леже; без и једног ударца мача земљу препустити ћефу душманском своје храмове и своје домове с којима добро и зло делише, отићи и своју домовину оставити да је туђин раскопава!“²⁸⁴ Не знамо из ког разлога је Варга толико огорчен на поступак Атињана, али свакако да је занимљив овај његов патриотски поглед на овај догађај.

Још један детаљ је овде код Варге интересантан. Први пут у уџбеницима наведени су датуми одређених догађаја из историје грчко-персијских ратова, попут битке код Маратона за коју Варга каже да се одиграла 12. септембра 490. године пре н. е. и битке код Саламине за коју каже да се одиграла 20. септембра 480. године пре

²⁸⁰ Варга 1898а: 48.

²⁸¹ *Ibid.*: 48–49.

²⁸² *Ibid.*: 49.

²⁸³ *Ibid.*: 59.

²⁸⁴ *Ibid.*: 56.

н. е. Овде се нећемо бавити питањима исправности ових датума, него чињеницом да је ово врло редак случај у уџбеницима историје у XIX веку.

Занимљив је и приступ који аутор има када описује Пелопонески рат. Иако му је Тукидид послужио као главни извор за историју Пелопонеског рата, ставови Варге о узроцима и поводима за рат се разликују од онога што пише Тукидид. Он не сматра сукоб Коркире и Коринта око Епидамна кључним разлогом за избијање рата, иако је то код Тукидида очигледно и притом уопште не спомиње опсаду Потидеје и Мегарску псефизму. Варгин концепт Пелопонеског рата је сукоб супротности. Пре свега, то је рат две опције или два уређења. Демократије, на челу са Атином и њеним савезницима, и аристократије на челу са Спартом и њеним савезницима, и њиховом жељом за хегемонијом над целом Грчком. Затим, то је рат копнене силе Спарте против поморске силе Атине, и на крају, то је рат богате Атине и сиромашне Спарте.²⁸⁵ Варгина концепција описа рата заснована је на деловању појединаца чије су одлуке учиниле да овај рат буде највећи рат међу Хеленима, и ту се види Тукидидов утицај. Те особе су: Архидам, Перикле, Клеон, Никија, Алкибијад, Агид и Лисандар.²⁸⁶ На крају дела о Пелопонеском рату врло кратко је описана хегемонија Спарте, а затим и хегемонија Тебе која је трајала до појаве Филипа II и Александра Великог.

Важно је да напоменемо да и поред тога што ратна и политичка историја играју доминантну улогу у опису догађаја из грчке историје Варга врло вешто убацује информације о култури и достигнућима грчких полиса. Када пише о колонизацији, детаљно описује грчки језик и дијалекте. Такође, у овом одељку представља и религију Грка са навођењем свих важнијих грчких богова. Он то ради врло вешто, јер повезује чињеницу да су Грци, где год да су ишли, обавезно водили рачуна да сачувају свој језик, своју веру и своје законе. Па тако, док читамо о колонизацији, добијамо информације о Зевсу, Аполону, Аресу, Хермесу, Посејдону, Дионису, Хаду, Атини, Артемиди, Афродити и Хестији.²⁸⁷ О култури

²⁸⁵ Варга 1898а: 68.

²⁸⁶ *Ibid.*: 68–74.

²⁸⁷ *Ibid.*: 46–48.

читамо и у одељку када Варга пише о Периклу. Просто је неизбежно не споменути изградњу Акропоља са прелепим храмовима. Међутим, Варга спомиње и остала значајна места у Атини, попут Агоре, Пникса, прелепог Одеона, Дионисовог позоришта. Од уметника Варга спомиње велике грчке трагичаре: Есхила, Софокла и Еурипида, и комедиографа Аристофана, као и вајара Фидију. У овом одељку можемо да пронађемо још један занимљив податак, да је Атина у време Перикла имала око 200.000 становника.²⁸⁸

Поглавље које описује историју Македоније за време Филипа II и Александра Великог започиње дилемом: „да ли су Маћедонци похелењени варвари или поварварени Хелени?“ Не знајући прави одговор, аутор даље наводи да се овај сточарски народ са севера Грчке веома разликовао од јужних народа. Окупљени у једну државу под апсолутном управом једног краља и јаком војском, представљали су јаку заједницу. Прва личност која се помиње је Филип, македонски краљ који је пред себе ставио циљ: да уз помоћ војске и уједињене Хеладе освоји Персију. У честим препиркама и неслози међу Грчким полисима Филип је видео своју прилику да се домогне прве етапе свог плана. После битке код Херонеје, Филип је и остварио овај план, а аутор ову ситуацију подвлачи следећим речима: „Више никада не би слободне Јеладе, упропастила их неслога и странчарење“.²⁸⁹ Филипово напредовање зауставила је његова смрт, а аутор наставља сликовито да објашњава на следећи начин: „...влада над Маћедонијом и Јеладом дође из јаким руку у још јаче руке сина Филипова – Александра Великог“.²⁹⁰ Александар је врло брзо стекао поверење у своје способности великог вође. Варга нам говори и да је себе сматрао Грком, па је тако, стојећи пред свим Грцима, успео да их обједини у мржњи према Персијанцима, и поведе их сложено и уједињено против овог стогодишњег непријатеља. Затим нас у уводу у владавину Александра Великог Варга обавештава да је ово први поход који су Европљани спровели против неког источног народа изван граница данашње Европе.²⁹¹ Поход на Персију званично је отпочео 334. године пре н. е. у Троји, где се Александар поклатио Хомеровим

²⁸⁸ Вара 1898а: 66–67.

²⁸⁹ *Ibid.*: 82.

²⁹⁰ *Ibid.*: 83

²⁹¹ *Ibid.*: 84.

јунацима. Затим следи опис битака против Дарија и поход на Египат. Помињу се и Александрове особине, од којих аутор посебно наглашава нескромност у жељи да овлада целим светом. Александров поход на Индију аутор започиње лирским описима пејзажа Азије, а затим нам понавља текст о Индији који се налази у фусноти на 26. страни, с том разликом што овде описује индијску књижевност – наводећи да имају велику позоришну литературу, иако нигде не спомиње ни име аутора ни дела, и приповетке *1001 ноћи*, чије ауторство приписује древним Индусима – као и стварање арапских бројева. Поход на Индију завршава Неарховом експедицијом.²⁹²

Аутор у наставку одушевљено пише о Александровим идејама, па тако идеју о сатирању Персије оправдава на следећи начин: „Перзија није унапређивала образованост, него је пре сметала, јер је просто из бојазни за себе угушивала слободно надметање народа и развитак њихове снаге те је тако над њима владала“.²⁹³ Александрове велике идеје и визије нису разумевали ни његови савременици, каже се у наставку, што је и разлог за брз распад овог огромног царства после Александрове смрти, 323. године пре н. е. Враћање на старо за Грке није било добро, јер се поново јавила традиционална нетрпељивост, што је створило погодно тле за настанак нове силе на историјској позорници – Рима.

Треће поглавље овог уџбеника описује историју Рима и издељено је у пет одељака: *Темељи римском уставу, република до васиостављања унушарњеј јединству и до освојења Италије, Рим долази до светске владавине. Уилив јелинске образованости, социјалне борбе. Римска република претвара се у монархију и Римско царство и хришћанство*. На самом почетку аутор даје увод у оно што следи: „историја сваког силног народа почиње чудноватим причама, па тако и Римска“.²⁹⁴ Почињући излагања о Риму, детаљно описује легендарну причу о оснивању града. На основу података које износи, можемо да закључимо да је као извор користио Тита Ливија и Плутарха. Овде можемо да прочитамо о свим кључним догађајима око оснивања града Рима. Излагање почиње од доласка

²⁹² Варга 1898а: 87.

²⁹³ *Ibid.*: 88.

²⁹⁴ *Ibid.*: 94.

Енеје, затим његовом женидбом са ћерком латинског краља и оснивањем града Алба Лонга. Варга затим описује сукоб Енејиних потомака око престола у Алба Лонги, Нумитора и Амулија. Циљ ове приче је веза Енеје са оснивачима Рима. С обзиром на то да је Амулије преотео престо Нумитору, Нумиторова ћерка Реа Силвија је била у немилости стрица и деца коју је родила бачена су у Тибар. То су били Ромул и Рем, које су отхранили вучица и пастири, и кад су они одрасли, убили су Амулија и свога деду Нумитора поново поставили на престо. На брежуљку Палатину, месту где их је вода избацила и где их је вучица пронашла, Ромул и Рем су основали град, али је оснивање града праћено убиствима, пре свих Рема услед борбе за власт а касније сабињанског краља због отмице Сабињанки коју су организовали Римљани. Варга даје и тачан датум оснивања града Рима – 21. април 753. године пре н. е.²⁹⁵ Чини се да је аутор овим уводом, који је прожет убиствима, желео да читаоцу представи шта га чека учећи историју Рима. Први период римског освајања Апенинског полуострва прожет је ратовима против суседних племена. Аутор описује ратове против Етрураца, Латина, Самнита и осталих народа насељених на овој територији.²⁹⁶ Супериорност Рима у овим сукобима била је изражена и очигледна. За овакав положај Рим је имао да захвали оданости својих грађана, а затим и свом географском положају у средини Апенинског полуострва.²⁹⁷

Приметили смо да Варга, као и у опису Грчке, даје примат опису државног и друштвеног уређења државе. Нпр. излагање историје римских краљева је наставак приче о оснивању града, али и приче о првом закону и уставу Сервија Тулија као основе за будућу организацију римске државе, посебно у вези са односом патриција и плебејаца. Управо овај устав Сервија Тулија Варга види као разлог за борбу против краљева и успостављање републике, јер, како Варга каже, „устав Сервија Тулија дирнуо је у охолост патриција а плебејце није задовољио, јер су и опет само патрицији владали“.²⁹⁸

²⁹⁵ Варга 1898а: 94–95.

²⁹⁶ *Ibid.*: 108–113.

²⁹⁷ *Ibid.*: 113.

²⁹⁸ *Ibid.*: 97–100.

По паду краљева у Риму власт преузимају два конзула, а аутор у наставку описује и друге магистратуре попут претора, цензора, трибуна итд. Уз два конзула Римом управља сенат са 300 чланова, законе су доносиле комиције. Установљена је и функција диктатора, који је биран у случају опасности по републику. Колико је Варги стало да ваљано објасни функционисање Римске републике види се и по навођењу и објашњавању многих закона који су у то време били донети. Ево неколико примера: *jus auxilii* – закон који се односи на дужност и права трибуна да штите народ; *jus intercessionis* – закон којим се трибунима даје могућност да обуставе спровођење закона који се плебејцима не допадну; *jus agendi cum plebe* – право на држање зборова о заједничким интересима плебејаца; *jus prensionis* – позивање сваког чиновника на одговорност за почињена дела; *lex canuleja* – могућност склапања бракова између патриција и плебејаца; *lex licinia* – по ком је и плебејац могао бити један од конзула; *lex ogulnia* – омогућује плебејцима да буду изабрани и на место *pontifex maximus*-а; *lex agraria* – ограничавање *ager publicus*-а на 500 југера земље, а остатак је подељен сиромашним плебејцима.²⁹⁹

Посебно поглавље посвећено је и Картагини, њеном становништву и положају, а у њему нам аутор представља највећег римског конкурента на историјској сцени тог времена. Затим описује пунске ратове, који су били најразорнији ратови које је Рим до тада водио. Сицилија је била прва територија на коју се Рим проширио без рата, на име контрибуције коју је Картагина дала након Првог пунског рата, а њени становници су тако постали први поданици Рима.³⁰⁰ У периоду између два рата са Картагином Рим је учврстио своје границе на северу Италије до Алпа, јер је само овако могао да се припреми за надолazeћи нови рат са Ханибалом, каже аутор у одвојеном пасусу који представља увод у овај рат. Ханибал Барка 218. године пре н. е. започиње свој поход на Италију. Варга на овом месту описује драматичне преговоре који су вођени на самом почетку у Картагини: „измењиваху се говори и распре те кад до споразума не могаше доћи, тада говорник римског посланства Marcus Fabius висећу своју тогу узме преко лакта поднесе им, и

²⁹⁹ Варга 1898а: 101, 107.

³⁰⁰ *Ibid.*: 117.

рекне: ево вам мира или рата бирајте. Картагински сенат одговори, нека он одлучи – е онда ја вам рат дајем, одговори Фабије и отпусти тогу“.³⁰¹ Следи опис овог крвавог рата са посебном пажњом на битку код Кане и на последицама овог римског пораза. Детаљан приказ овог рата дат је у наставку који је аутор изделио у четири етапе: 1. увод у рат, 2. битка код Кане и последице, 3. уздизање Рима и 4. битка код Заме и крај рата.³⁰²

У следећем делу задржава се исти ратни концепт, али се средиште теме сели на исток, ка Грчкој, Македонији, Египту и Сирији, које једна по једна доспевају у римске руке. Највише труда било је потребно да се савлада Македонија на челу са краљем Филипом. Тријумф је славио победник над Филипом Луције Емилије Паул, за кога Варга пише следеће: „Било му је једанаест година кад му је отац пао код Кане и Рим за свој живот страховао, а сада у 60-тим годинама тај исти Рим заповедао је свету“.³⁰³ На 130. страни овог уџбеника налази се и списак који је аутор приредио и у ком наводи које су провинције сачињавале римску државу, а након њега закључује да је Рим владао свим образованим светом.

Иако Рим блиста споља, унутрашња превирања поткопавају његове стубове. О овим догађајима говори 4. одељак. Наводећи који су све били разлози за незадовољство народа у Риму, истиче се један, најважнији: сливање беземљаша у град који су од државе тражили да „их издржава хлебом и играма. Могла је то захтевати, јер иако хлеба није имала, а она је римско право уживала: гласала је, бирала је и дрмала судбом света“.³⁰⁴ Проблеме са честим побунама робова у Риму покушава аутор да разјасни најпре тако што објашњава њихово постојање. У старо време било је понижење бавити се физичким радом, па се тако за овакве послове ангажују робови. Затим сазнајемо да је у римској држави знатно повећан број робова након Ханибаловог рата, када је изгубљена велика већина становништва, па аутор наводи и да се Рим „мало по мало претворио у завод за робове, на милионе су се бројали, те их је било много више него слободних људи“.³⁰⁵

³⁰¹ Варга 1898а: 119.

³⁰² *Ibid.*: 124.

³⁰³ *Ibid.*: 129.

³⁰⁴ *Ibid.*: 136.

³⁰⁵ *Ibid.*: 134.

Кроз претходна четири одељка сазнали смо о народу ове велике државе и о ономе што га је мучило и због чега се бунио. Покушај да се пронађе компромисно решење за све незадовољне грађане аутор види у закону браће Грах. Али овај закон није имао подршку широког слоја богатих и моћних грађана јер су њиме били ограничени. Долазе нам Сула, Помпеј и Цезар. Власт у којој је конзулство било у рукама Суле, дала је увод у почетак преласка из републике у царство. Сулино доба аутор прати кроз први грађански рат из кога он излази као победник: „његова воља била је закон“.³⁰⁶ У Сулиној власти велики државници видели су узоре. Ту су Помпеј, Крас и Цезар и њихов Први тријумвират. Предводећи водеће опције у Сенату, ова тројица моћника успели су да учврсте власт, али и да помогну себи у остварењу личних циљева.³⁰⁷ Опширни опис Гаја (Каја) Јулија Цезара аутор започиње упоређивањем са великим Периклом и Александром Македонским. У наставку извештава о степеницама које је Цезар прелазио на путу ка највишем трону Рима – освајање Галије (58–52. године пре н. е.), а после војних успеха и о рату против Помпеја из ког је изашао само један победник. „Ни сањали нису Помпеј и Сенат како је јак Цезар, како га воли народ, како га обожавају војници и како се у њега уздају провинције.“³⁰⁸

Аутор оцењује да „Цезаровим уздизањем започиње нов живот, а под његовом руком нестане старог Рима и настаје нови који свет богати и усрећава“. Тим речима започиње причу о Цезару као императору, и у исто време њима исказује своју наклоност према овом славном Римљанину. Истом нотом наклоности према Цезару аутор описује и његово убиство 44. године пре н. е. Цезарово име, каже аутор, наставило је да живи и без њега, подсећајући на његову величину у речима цар, цесар, ceasar, császár, cezar и kaiser.³⁰⁹

У наставку аутор упоређује период који је настао у Риму након Цезарове смрти са временом након Александра Македонског, извлачећи паралеле о стању које је захватило њихове земље. Избијањем у први план цезаровог наследника Октавијана, аутор

³⁰⁶ Варга 1898а: 144.

³⁰⁷ *Ibid.*: 149.

³⁰⁸ *Ibid.*: 153.

³⁰⁹ *Ibid.*: 156.

добива нови главни лик чијим достигнућима се бави у наредним поглављима. Египат је одмах по смрти чувених љубавника Клеопатре и Антонија присвојио Октавијан. Власт цара Августа донела је Риму назив царства, а ово доба, каже аутор, доноси многе промене у свету – појаву хришћанства, римско окретање унутрашњем јачању и ширење образованости.³¹⁰

Пета глава историје Рима бави се царством, а одмах на почетку издваја аутор став да је царство морало бити једино решење за Рим још од периода браће Грах. И даље се говори о Октавијану и ређају се његови успеси на војно-реформаторском плану, у оквиру културе и грађевинарства. Као и у претходним поглављима, аутор акценат ставља на развој културе, књижевности и образовања, па тако доба о коме говоримо назива златним добом римске културе. Од спољнополитичких догађаја Августовог доба посебно место заузимају ратови који су вођени на просторима Балкана и Западне Европе. Остављајући доба Октавијана за собом, аутор нас у кратким цртама упознаје са царевима који су га наследили. Пажњу читалаца мало дуже задржава на цару Нерону, последњем из ове славне лозе, за којег нема ниједну реч хвале. Затим се селимо у поглавље о „добрим царевима“ – Нерва, Трајан, Хадријан, Антонин Пије и Марко Аурелије. Осим што их аутор зове добрима, ови цареви имају још заједничких особина – брига о држави, народу, војсци: „од вароши Рима начини се свет, и то свет образованог човечанства, као што је у то доба значило бити Римљанин, толико и као и припадати образованом делу човечанства“.³¹¹ Приметно је да аутор стално хвали римску државу и користећи реченице попут: „историја не познаје величанственији створ од Римске државе“³¹² и слично.

Овако јака и велика држава ускоро је постала плен саме себе. Фаворизовање одређених породица и слојева, као и области унутар државе, створило је услове за честе побуне. Ослабљене и дуге границе постале су такође осетљива тачка за царство. Из свега овога аутор извлачи поуку у којој каже да је постало јасно да овако великом државом не може управљати један човек. Диоклецијан и Константин уређују царевину по новим принципима око 300.

³¹⁰ Вапра 1898а: 158.

³¹¹ *Ibid.*: 177.

³¹² *Ibid.*: 178.

године наше ере. Диоклецијан уводи мере којим управу државе дели на два августа и два цезара: „Изгледа да је Диоклецијан мислио, да ће се том управом четворице и даље одржати држава“, али чињенице говоре да није био у праву. После његовог повлачења са престола наилази доба ратова од 20 година из којих као победник излази један цар, Константин. Својом мудрошћу он је заслужио епитет Велики, а царство је поделио на два дела – исток и запад. Константин је према писању Варге био самовољни владар који је своју државу одржао на Диоклецијановим принципима.

Издвојено поглавље које говори о хришћанству посебно је занимљиво јер се у њему аутор труди да убеди читаоце у истинитост ове вере. Наводе се и разлози због којих се ово ново учење лако примило у римској држави, а најбитнији разлог био је то што је Рим огрезао у неморал, па се у хришћанској вери пронашла она чистота за којом људи теже. Још један веома битан разлог за брзо ширење Христове мисли била је двојезичност римске државе, па је и вера брзо постала свима разумљива.³¹³ Спајање историје Рима и хришћанства свакако се огледа и у прогонима хришћана којих је било десет, али који, каже аутор, нису имали очекиван ефекат, него су само оснажили веру. Благонаклони став цара Константина према хришћанима аутор оправдава тиме да је велики цар желео да захвали на помоћи у рату који је водио и на предсказању крста.³¹⁴ Следећих стотину година римске историје испричано је кроз казивање о наследницима цара Константина, од којих посебну пажњу добија цар Теодосије, који успева накратко да обједини Римско царство 394. године. Последње реченице уџбеника посвећене су крају старог века и паду Западног римског царства 476. године.³¹⁵

Други уџбеник *Историја света и о наставном плану и уџбенику за средње школе* има 198 страна и подељен је на четири веће целине које обухватају временски период од Римског царства

³¹³ Варга 1898а: 187.

³¹⁴ *Ibid.*: 188.

³¹⁵ *Ibid.*: 191.

до пропасти средњовековних држава, односно до открића Америке.³¹⁶

Прва глава књиге је у потпуности иста са првом Варгином свеском *Историје света*.³¹⁷ Разлог за то можемо да пронађемо у предговору његове књиге под насловом „Приступ“. У њему Варга опширно пише о старим народима који су ударили темеље тадашњој култури и образовању и укратко објашњава допринос старих народа савременом свету. Истиче посвећеност старих народа бољем животу и њихова достигнућа у погледу организације државе, посебно у погледу развоја закона и права грађана. Приметно је да у овом делу даје и кратак преглед развоја религије старих народа с тежњом да читаоцу покаже да је религија била од суштинске важности у средњем веку. Вероватно из тог разлога ова друга књига и почиње поглављима о Римском царству и хришћанству, јер аутор жели да прикаже на који начин су хришћани морали да се изборе за слободу вероисповести и кроз које фазе су прошли. Друго што је за Варгу важно јесте подела средњег века, и он тој подели приступа на оригиналан начин, тако што средњи век дели на периоде развитка и пропадања средњовековних установа. Друга целина носи наслов „Образовање средњовековних установа (царство, папство, баштиништво) од 476. до 800. год.“, трећа „Цветање средњовековних установа од 800. до 1200. год.“ а четврта „Распадање средњовековних установа од 1250. до 1500. године“.³¹⁸

Друга глава књиге подељена је на три дела у којима су описани сеоба народа, затим борба источноримске државе са варварима и освајања мухамеданаца и развој феудализма на Западу. Оваква подела је природна за овај период историје и аутор жели да представи кључне догађаје. С обзиром на то да је сеоба народа била један од разлога пропасти римске државе, Варга детаљно описује долазак Хуна, Гота, Вандала и Алана. Тачније, могли бисмо да кажемо да је ово наставак историје римске државе у којој Варга описује њене последње дане кроз склапање разних савеза између надолазећих народа и Римљана и ратова међу њима.

³¹⁶ *Историја света: по наставном плану и уџбенику за средње школе. Св. 2, Средњи век* О. Варге у преводу М. А. Јовановића штампана је у Новом Саду 1896.

³¹⁷ Варга 1898а: 160–191; Варга 1896: 6–38.

³¹⁸ Варга 1896: 38.

Иако се спомињу одређени римски цареви, примат у овом поглављу имају варварски предводници и Варга настоји да што верније прикаже њихове биографије, а посебно пажњу поклања Алариху, Атили и Одоакару. После пада Западног римског царства аутор историју до 500. године излаже кроз две личности – Теодориха Великог и Клодовика. На крају овог дела аутор се враћа на религију и каже да су нека од варварских племена била и варвари (Англосаксонци, Франци и Свеви), већи део да су били хришћани аријанци (Источни и Западни Готи, Вандали) а да нико од њих није био католик, па закључује да сеоба народа није само уништила Римско царство него и католичку веру, која је већ завладала свуда по римској држави око 400. године.³¹⁹

У другом делу друге главе Варга описује историју Источног римског царства и освајања мухамеданаца. Ни овде аутор није мењао начин излагања и историју даје кроз биографију и деловање појединца, у овом случају Јустинијана. За Варгу највећи Јустинијанов допринос је *Corpus Iuris civilis* збирка закона, што се уклапа у његово дотадашње излагање где обавезно пише о законима и развоју институција кроз историју. Личност која је посебно важна у спољној политици Јустинијана је Велизар, који је био најзаслужнији за освајања. И овде Варга, када пише о освајањима Јустинијана, тј. Велизара, говори поново о религији. Наиме, он каже да су хришћански народи бивших римских покрајина на западу били притиснути под аријанским и варварским јармом и да су непрестално молили Јустинијана за помоћ. У таквој ситуацији Јустинијан је прво ослободио северни део Африке, а касније је уз његову помоћ ослобођен и део данашње Шпаније и у једном тренутку и Италија од власти Гота. Јустинијанови наследници имали су проблема да одрже овако велику територију коју је освојио Јустинијан, а посебно да задрже надирање нове силе са истока – Арапе.³²⁰ И овде је излагање Варге повезано са религијом, и то новом религијом – исламом. Веома кратко Варга излаже историју Арапа од појаве Мухамеда до пропасти багдадског и кордованског калифата. Иако пише о освајачким ратовима Арапа, Варга напомиње да су они били мајстори у развоју привредних

³¹⁹ Варга 1896: 54.

³²⁰ *Ibid.*: 54–62.

грana, посебно трговине и економије и културе, и да су надмашили своје учитеље Персијанце и Грке. Њихова градитељска делатност оставила је трага у изградњи прелепих градова у Шпанији (Тоledo, Мурсија, Кордоба, Севиља, Кадиз, Малага, Алмеира), Африци (Цеута, Оран, Нова Александрија) и у предњој Азији (Дамаск, Мека, Багдад, Басора, Техеран, Самарканд итд.). Они су у знатној мери допринели развоју природних наука – медицине, хемије, географије, физике, астрономије и математике. Отварали су школе од којих је само у Шпанији било 17 великих и још 70 великих библиотека. Љубав према књижевности је такође оставила трага, а историографија, посебно праисторија Мађара, има много да захвали арапској љубави према историји (Ибн Дастах).³²¹

У трећем делу друге главе Варга се враћа догађајима на западу и централно место излагања чини ширење римског хришћанства међу варварима. Кратко нас обавештава да су главни покретачи поновног ширења хришћанства били калуђери, а да највећа заслуга за организацију манастирског и калуђерског живота припада Св. Бенедикту, који је око 500. године подигао у Апенинима манастир Монте Касино. Правила која су установљена имала су за циљ да свако ко ступи у калуђерски ред мора да прихвати три калуђерска завета: завет сиромаштва, нежењења и покорности. У таквом окружењу и они су допринели развоју и очувању уметничких и културних вредности. Залагањем калуђера и папства германски народи полако су прелазили у хришћанску веру. Франци под Клодовиком прешли су на хришћанство око 500. године и цела Галија постала је хришћанска. Затим су и Свеви у Шпанији прихватили хришћанство. Око 600. године Гргур I Велики приволео је три народа да прихвате хришћанство. То су били Лангобарди у Италији, Западни Готи у Шпанији и Англо-Саси у Британији, а затим је и Германија до краја 750. године прихватила хришћанство. Ово преобраћање у хришћанство подигло је папски углед, али то није довело до мира, већ до великих размирица, поготово између папства и Источног римског царства, а касније је довело до сукоба и папства са западним народима и тај сукоб се протезао кроз цео средњи век.

³²¹ Варга 1896: 63–71.

Ипак, кључну улогу у подизању важности папства одиграо је Карло Велики. С обзиром на то да је у више ратова освојио скоро целу Европу, желео је да добије царско достојанство. Али ни Источно римско царство, које је гледало на Карла као на варвара, ни папа, који није желео да с Карлом дели власт и да добије господара, нису желели да помогну Карлу у настојању да добије царску круну. Међутим, околности су ишле наруку Карлу Великом. Због интрига на Истоку, при којима је Ирина дошла на власт, Запад није признавао право Ирини као жени да буде цар. У Риму је дошло до протеривања папе Лава III, који је отишао код Карла да га моли за помоћ. Карло му је помогао да се врати на власт под условом да га прогласи за цара, што се и догодило на Божић 800. године. Све ове догађаје Варга описује како би објаснио две нове установе које се појављују на историјској позорници – царство и папство. Цар тако постаје главна личност западног хришћанства и иако је у основи идеја о продужењу Римског царства, у суштини се јако разликује од њега. Темељ Римском царству су били закони, али темељ новом цару су хришћанство и феудално уређење, тј. сваки господар неке веће области је уједно и сам био цар. У старом Римском царству сви су стајали под једним и истим законима, а сада у новом царству сваки сталеж је имао своје законе па је састављено из низа спољних веза и појединих комада у једну државу. Папа сада постаје поглавар западног хришћанства и цар дели с њим врховну власт над хришћанством.³²²

Трећа глава књиге представља стварање држава у IX и X веку од којих су најзначајније немачка и франачка држава, затим су описани крсташки ратови и доба пораста папске моћи. У овој глави Варга излаже историјат стварања држава у Европи после Карла Великог са доста оскудним подацима. Први пут у овом излагању помиње развој словенских држава, Чешке и Пољске, и оснивање Угарске. Када пише о оснивању Угарске, представља прве године лутања мађарског народа. Две личности су кључне у том процесу: Геза, који је довео у Мађарску прве проповеднике хришћанства, и његов син Св. Стефан, који се крунисао за угарског краља 1000. године. Варга није пропустио прилику да и овде у први план истакне улогу хришћанства у формирању угарске државе, а у вези

³²² Варга 1896: 72–85.

са Мађарима каже да је баш хришћанство одиграло кључну улогу у уједињавању свих мађарских племена у један народ.³²³

Занимљив је Варгин став према крсташким ратовима. По његовом мишљењу, први узрок крсташких ратова је религиозност која је опчинила људе Западне Европе па цео западни свет почиње да верује да човек живи само зато да би стекао заслуге за онај свет, свет после смрти. Из те велике религиозности родио се и нови стил, који се зове романски, а Варга га описује као тежњу да погледи људи буду уперени ка небу. Поред овог општег пораста религиозности, Варга представља и појаву витештва, и то као ратнички облик одбране државе, одбране праве вере, одбране права удовица, сирочади и уопште свега што је слабо. Племић који жели да постане витез морао је да буде добро увежбани ратник, да има праву веру, тј. да је хришћанин, и да поштује жене. Дакле, ратоборност код племића остаје најглавнија особина, али је сада црква томе јунаштву дала други, узвишенији правац. На тај начин црква је, спајањем религиозности, ратоборности и части код племића, добила праву војску. Појаву витезова Варга види као други узрок крсташких ратова. И на крају, трећи узрок крсташких ратова је појава Селцука Турака на Истоку.³²⁴ Код Варге опис крсташких ратова не подразумева само представу о војним походима него и опис стања у државама Европе за време ових ратова.

Последњи део ове главе описује пораст моћи папске државе. Централна фигура овог дела уџбеника је папа Иноћентије III, који је на папски престо ступио 1198. године. Говори и о његовом односу са свим значајним државама у Европи. Варга дакле ни у овом случају није одступио од свог концепта да историјске догађаје посматра из угла утицаја религије на историју Европе. Он каже да је својим деловањем Иноћентије III успео да под своју контролу стави готово целу Европу, а да су сви значајни догађаји из историје појединачних земаља били под његовим директним утицајем – однос са Отоном IV, однос према Јовану без земље и доношење *Magna charta libertatum*-а, однос са Филипом Августом, борба против јереси у јужној Француској, а Варга чак сматра да је

³²³ Варга 1896: 96–97.

³²⁴ *Ibid.*: 110–113.

Иноћентије III директно одговоран за доношење златне буле 1222. године у Угарској, иако се то догодило после његове смрти.³²⁵

Четврта глава књиге говори о пропадању средњовековних установа царства, папства и феудализма. У првом делу Варга представља разлоге зашто је пропало царство и износи неколико догађаја који су условили да царска титула буде сведена само на име, а не на стварну власт над поданицима. Борба између породица које су полагале право на власт и разне повластице које су добијали потчињени грађани и нарочита борба са папством условили су опадање царске моћи. Крајњи ударац царству задат је оног тренутка када је Карло IV издао златну булу 1356. године према којој цара бирају седам кнежевих изборника. Према овој були, царска власт је толико ослабила да цар више није могао да влада ни у Немачкој, а камоли у неким другим областима. Варга сматра да Карло IV није толико ни размишљао о царској власти, него је више бринуо о земљи своје куће, тј. Чешкој. После његове смрти царска круна је брзо прешла у руке Хабзбурговаца и тада се показало да је царска моћ онолика колика је моћ породице која носи круну. Хабзбурговци су се трудили да њихов приватан посед ојачају и да на тај начин ојачају и значај царске круне, и Варга истиче да је царска круна Хабзбурговцима послужила да је у новој расподели моћи користе за јачање своје породице и поседа који имају. Али у стварности, како каже Варга, царска круна остала је само празна титула.³²⁶

За суноврат папства Варга види три разлога. Први је што се за време крсташких ратова шири римско право које се тумачи тако да је свака држава самостална и независна и да се у њене послове не сме мешати ниједна сила ван државе. Други је што су такође за време крсташких ратова западњаци долазили у контакт са Арапима, за које су установили да много више знају, па су се потрудили да од њих науче све што сами не знају. Из тога су настале школе по Европи, тј. универзитети, који су у почетку били под контролом папства, али управо на тим универзитетима су се јављали најжешћи нападачи против папске власти. Трећи узрок, по Варгином мишљењу, јесте појава народне књижевности у Европи. Он каже да су велики губици у крсташким ратовима избрисали превелику

³²⁵ Варга 1896: 133–145.

³²⁶ *Ibid.*: 149–157.

религиозност код обичног народа и да се поново јавља воља за овоземаљским животом. Сходно томе појављују се песници који славе живот, попут француских трубадура, немачких минесенгера, мађарских игрица, шпанских романси и италијанских песника. Иако они нису директно нападали папство, утицали су на опуштање народа и слабљење побожне оданости. Од политичких догађаја Варга наводи да је борба Бонифација VIII са Филипом Лепим потпуно ослабила папство, јер је касније дошло до подељености папства на две столице – Рим и Авињон. Још један детаљ није био занемарљив у то време. То је појава турске силе на Балкану и опасности за хришћанску Европу. Овде Варга истиче кључну улогу Угарске и Жигмунда у окупљању хришћанске Европе против Турака, тј. Бајазита, али их је потукла турска војска код Никопоља 1396. године. Хришћанску Европу је тада спасила само опасност са Истока у виду напада Монгола и пораз Турака у бици код Ангоре 1402. године.³²⁷

На крају овог уџбеника представљена је и пропаст феудализма. У основи распадом и слабљењем царства и папства распала се и идеја великих држава, поготово што су оптерећени сталним ратовима, попут Стогодишњег рата у Француској, Рата ружа у Енглеској, рата између кнежева у Немачкој итд. Самим тим распада се и феудални систем који у тим условима не може да функционише. Полако на историјску позорницу ступају градови и њихово грађанство, и појављују се нови сталежи који почињу своју борбу за власт. Заједно са појавом нових сталежа моћ цркве још више опада.

Трећи уџбеник *Историја света: по наставном плану и уџишћиву за средње школе* има 255 страна и подељен је на четири веће целине које обухватају временски период од појаве ренесансе до краја XIX века.³²⁸ Те целине су: „Ренесанса и проналасци“, „Доба реформације и противреформације од 1500–1648“, „Велесиле постају, а државни живот се развија 1648–1789“ и „Доба револуција од 1789. до наших дана“.

³²⁷ Варга 1896: 157–170.

³²⁸ *Историја света: по наставном плану и уџишћиву за средње школе*. Св. 3, Нови век, О. Варге у преводу М. А. Јовановића штампана је у Новом Саду 1898.

Први део прве главе Варга користи да у уџбенику пише о уметности и велики део посвећен је уметницима који су прославили ренесансу, а посебно граду Фиренци и породици Медичи. Захваљујући овој породици, коју Варга упоређује са временом Перикла и процватом Атине, у Фиренци су се окупили многи уметници о којима Варга исцрпно пише. Ти уметници су Данте, Петрарка, Бокачо, затим Макијавели, Леонардо да Винчи, Микеланђело Буонароти, Рафаел Санти, чак и чувеног Марка Пола сврстава међу идејне творце ренесансе. Он покрет ренесансе види као враћање на првобитни грчки извор уметности. Занимљиви су његови ставови по којима прекид грчке и римске уметности види у сеоби народа, а као главне покретаче ренесансе види долазак Турака на Балкан.³²⁹ Лепота, раскош и уметничка дела ренесансе условили су да остале земље желе да нападну Италију, у чему су предњачиле Шпанија, Француска и Немачка. Варга на један романтичан начин објашњава ову замршену ситуацију са политичким претензијама ових земаља и каже да за ово није било потребе, јер је покрет ренесансе био толико јак да је стигао не само у ове земље него и у остале земље Европе. Ипак, ово време донело је и неке друге промене, а према Варги, најзначајније промене уследиле су појавом барута (рат), прављења хартије и проналаска штампарије (култура) и компаса, који је омогућио нова путовања и открића.³³⁰

Други део прве главе почиње причом о великим открићима. Према Варги, открића су подстакнута развојем трговине и открићима нових путева, а главни циљ било је откриће морског пута у Индију. У томе су предњачили Шпанци и Португалци. Већ смо видели да Варга интересантно пише о неким историјским питањима, а овде је занимљива његова теза о постанку ропства у Америци. Он пише о томе да белци нису били за тежак посао у тропским крајевима и негостољубивој Америци и да је то био главни разлог за појаву црних робова из Африке који су били издржљиви и способни за рад у тешким условима.³³¹

³²⁹ Варга 1898б: 11–18.

³³⁰ *Ibid.*: 20–21.

³³¹ *Ibid.*: 28.

У другој глави уџбеника представљени су реформација и контрареформација. Као што смо већ навикли, Варга скоро сваки рат и сваки сукоб у Европи који описује представља као питање борбе око религије, тј. борбе за власт, опасност од неверника и друга кључна питања тумачи искључиво кроз борбу око духовне превласти. Питање реформације и контрареформације представљено је управо на тај начин. Као први узрок реформације Варга истиче жељу световних власти да се смање утицај цркве и њено богатство. Проблем је представљала чињеница да је током средњег века црква имала огроман посед и да је скоро трећину Европе држала у својим рукама. Други разлог је тај што су током средњег века црквена звања добијали многи потомци богатих племићких породица који су постављани на управу у бискупијама, опатијама и уопште давана су им на управу богата црквена имања. Као трећи разлог Варга види злоупотребе, тачније разновозна плаћања цркви у виду необичних пореза чак и за основне ствари попут опроста грехова. Наравно, Варга каже да је и ренесанса довела до појаве реформације својим слободоумним идејама. Он је реформацију представио кроз деловање појединаца, попут Мартина Лутера, Улриха Цвингла или Жана Калвина, и покрета који се јављају у Европи.³³² Наравно, реформација је и политичко питање, па је сасвим природно да долази до сукоба међу владарским кућама Европе, посебно Немачке, Француске, Енглеске. Дат је и посебан осврт на покрет реформације у Угарској.³³³

О контрареформацији Варга пише у другом делу друге главе. Три кључна момента представља као важна за контрареформацију. Први је да се црква око 1550. године, тачније папе, окреће правим хришћанским врлинама и одриче се богаћења и борбе око политичке власти. Тај преокрет почиње са Павлом VI, који је живео калуђерским животом. Ништа мање калуђерском животу није био посвећен ни Пије V, а Гргур XIII желео је врлинама да надмаши обојицу. Већ са Сикстом V почиње поново размишљање о новим крсташким походима против Турака и ослобађању Христовог гроба од неверника, чиме папе показују жељу за враћањем старих духовних вредности. Ревност у вери и строги живот посвећености

³³² Варга 1898б: 32–38.

³³³ *Ibid.*: 39–56.

био је први корак у реформисању католичке цркве. Други кључни моменат био је Тридентински сабор (од 1545. до 1563. год.) на којем су сузбијена свака реформисана црквена учења, врховна власт је призната папи и строго су дефинисане догме римокатоличке цркве. Ко у њих верује правоверник је, а ко не – проглашаван је за јеретика. Трећи кључни моменат произишао је из другог и створене су установе и калуђерски редови којима се бранила вера, као инквизиција. Најпознатији покрет био је језуитски, а оснивач овог покрета био је Игнатије Лојола. Славу је стекао на бојном пољу, а сада се сврстао као предводник христове војске. Циљ овог реда, и свих осталих редова, јесте да се шири права вера и да се њој врате сви они који су у међувремену напустили римокатоличку цркву. Када је црква утврдила своје редове, почела је поново да тражи оно што је изгубила, и тада долази до великих ратова. Ти ратови између европских владара трајали су скоро сто година, од 1550. до 1650. године, а један од најкрвавијих био је Тридесетогодишњи рат између католика и протестаната који је почео у Чешкој.³³⁴

У трећој глави Варга описује период од 1648. до 1789. године. То је доба апсолутизма и Варга тај период представља према државама у којима се јавио овај облик власти, али тако да истиче значајне личности које су допринеле промени у управљању државом. Тежња ка апсолутној моћи владара присутна је у свим државама, али Варга овде као и много пута до тада покушава да представи сваког владара као сличног Богу, који има апсолутну моћ одлучивања. Неке од личности са историјске позорнице овог времена које је Варга представио су Хенрик IV, Луј XIII, Ришеље, Луј XIV (Француска), затим Леополд I, Јосиф I, Карло III (Хабзбуршка монархија), Карло I, Кромвел, Карло II, Јаков I (Енглеска). Први пут у овом делу Варга спомиње историју Русије кроз биографију њена два владара Ивана IV Грозног и Петра Великог. Другу половину XVIII века Варга карактерише као поновно опадање моћи великих владарских кућа Европе и описује нове ратове који избијају због борбе око наслеђа. Овде се издвајају четири важна периода. Први период је опадање моћи Аустроугарске и затим реформе Марије Терезије, којима посвећује највише пажње. Затим пише о држави Фридриха Великог и поново о Русији

³³⁴ Варга 1898б: 58–95.

за време Катарине II. Четврти део говори о процвату Енглеске, њеној превласти на мору и оснивању колонијалне државе Индије. Варга ово види као нову борбу за превласт у свету која се сели са територије Европе. С обзиром на то да говори о колонијама, у овом делу први пут пише о борби северноамеричких колонија за независност.³³⁵

Последња, четврта глава његове књиге посвећена је добу револуције од 1789. до краја XIX века. Револуција је почела у Француској и Варга представља слику тадашње Француске како би дочарао борбу револуционара за слободарске идеје. Револуција је избила због тога што су се појавили нови сталежи, који нису имали право одлучивања. Они који су до револуције одлучивали били су свештенство, као први привилеговани сталеж, и у чијим рукама се налазила скоро петина земље, а други привилеговани сталеж је било племство. Потчињени су били сељаци и грађанство који нису имали никакве привилегије. Револуционарне тежње јавиле су се појавом слободоумних, либералних идеја за које су заслужни Волтер, Дидро, Монтескје, Русо и други. На удару су се нашли црква и феудализам, а напади на њих морали су у једном тренутку да прерасту и у нападе на државну власт. Варга каже да је дело *Дух закона*, које је написао Монтескје, ударило темељ револуцији због захтева да се власт у држави подели на законодавну, извршну и судску. Међутим, основно начело ове борбе је да су сви људи једнаки и слободни. Ове идеје постале су јаке у народу, а као последица су имале укидање скоро свих установа које су се томе противиле, нпр. језуитског реда. Међутим, тек је револуција у Француској 1789. године покренула лавину у целој Европи, јер је очигледно било да ове слободарске идеје нису могле да заживе без употребе силе и насилне промене власти. Цео овај део посвећен је револуцији и борби за промену државног уређења не само у Француској него у свим државама Европе, односно утицају који је имала ова револуција на дешавања у Европи. Варга, очигледно одушевљен променама које су уследиле, веома детаљно описује установе као што су Народна скупштина и Законодавна скупштина. Овај део завршава се ратовима против револуционара и новог поретка.³³⁶ По мишљењу Варге, Француска је

³³⁵ Варга 18985: 96–169.

³³⁶ *Ibid.*: 170–208.

из ових сукоба са контрареволуционарним снагама изашла као победник и њен будући предводник Наполеон покорио је целу Европу. Он сматра да су Наполеонови походи, иако је на крају Наполеон доживео неуспех, само ојачали утицај слободарских идеја у Европи и утрли пут ка новим променама које су уследиле.³³⁷

У последњој глави Варга пише о дешавањима после Бечког конгреса и револуције 1848/49. године. Приметно је да овој револуцији Варга приступа из аспекта борбе угарског народа за установљење новог односа са Бечом и врло детаљно излаже тај проблем. С обзиром на сукобе који су настали у Европи, Варга изводи закључак да су нове слободарске идеје после револуције 1848/49. године победиле и да је почео процес успостављања уставних монархија у Европи. Међутим, револуција није свуда деловала једнако и неке мање области, попут Балкана који је био под сталном влашћу Турака, нису прошле кроз све процесе борбе кроз које је прошла Европа. Међутим, ове идеје су допринеле да се и балканске земље побуне против турског освајача и изборе своју независност.³³⁸ Варга овим завршава своје тротомно дело.

Четврта Варгина књига *Земљопис за ученике средњих школа*, коју је превео Милан А. Јовановић, није историјска, али свакако нуди низ података који су врло важни и за историчаре, поготово у вези са питањем граница угарске државе. Овај уџбеник углавном говори о географским карактеристикама Угарске, која је овде подељена на четири области: простор равнице, Угарска с оне стране Дунава, крај између Дунава и Саве и приморје и брдовити крајеви Угарске. Поред физичко-географских карактеристика овог простора, Варгу занимају и становништво, језик и веровање које је присутно на територији Угарске. Уџбеник је пун фотографија које ближе одређују појмове који се у њему обрађују.³³⁹

Отон Варга је без сумње био изузетно образован аутор. За своје уџбенике користио је много извора, а својим истраживањима и проучавањима прилазио је из више аспеката. Вероватно највећи недостатак његовог рада јесте да није могао (или можда није желео)

³³⁷ Варга 1898б: 209–226.

³³⁸ *Ibid.*: 226–254.

³³⁹ *Земљопис за ученике средњих школа по наставном плану и уџбеницима, Први гео. Опис Угарске* О. Варге у преводу М. А. Јовановића штампан је у Новом Саду 1904.

да се ослободи сопствених идеолошких премиса и личних ставова. С друге стране, сваки уџбеник, у било којој земљи, до данашњих дана, јесте огледало свога времена и света у ком је настао. Преко уџбеника Отона Варге није могуће само видети ауторово мишљење него и дух времена у ком су написани.

НИКОЛА ВУЛИЋ И НАСТАВА ИСТОРИЈЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА*

Срби у XIX веку нису имали универзитет, а пут ка оснивању првог српског универзитета није био нимало лак, с обзиром на то да су на почетку XIX века живели под влашћу две тада велике силе – Хабзбуршке монархије и Отоманског царства. Један од основних циљева Срба који су живели јужно од Саве и Дунава био је ослобађање од вишевековне турске власти, тако да су 1804. године подигли Први српски устанак. После само четири године, 1808, у ослобођеној Србији основана је устаничка школа, а највише заслуге припадају Ивану Југовићу,³⁴⁰ који је образовање стекао у Хабзбуршкој монархији и који је био један од наставника ове школе. И остали наставници који су радили у овој устаничкој школи били су Срби из Хабзбуршке монархије и образовање су стекли у српским гимназијама у Сремским Карловцима, Сомбору и Новом Саду. Ова школа је била врло важна за Србе, јер је била први степенник ка будућем Београдском универзитету. Због политичке ситуације и борбе с Турцима школа је радила с прекидима све до 19. јуна 1838. године, када је у ослобођеној Србији основан Лицеј у Крагујевцу. После само две године, Лицеј је пресељен у Београд, који је постао престоница Србије.

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Криза и перспектива знања и науке*, књ. 2, 2012, 315–324.

³⁴⁰ Иван Југовић је псеудоним Јована Савића, који је тај псеудоним узео 1805. године када је крајем друге године Првог српског устанка, као један од првих пречанских Срба, прешао у устаничку Србију. Степановић 2008: 23.

Први професор који је биран за звање предавача историје старог века био је Никола Вулић. Укратко ћемо приказати историјат и развој проучавања античке прошлости у високообразовним институцијама до доласка Николе Вулића на Велику школу и касније на Београдски универзитет, како би се јасније сагледале промене које је он увео. Дакле, античка прошлост се у устанничкој школи, и касније на Лицеју, слушала у оквиру предмета Општа историја, али није била један од кључних предмета. То је због тога што је основни циљ ових установа био образовање будућих чиновника, који су тада недостајали ослобођеној Србији. Тако је било током скоро целог XIX века. Као пример може да послужи и податак да је Велику школу у последњој деценији XIX века у процентима завршавало 55–66% правника, док је Филозофски факултет у истом периоду завршавало 16–35% полазника.³⁴¹ Међутим, Општа историја није једини предмет на којем се учила античка прошлост. Законом из 1844. године у школи се слушао латински језик, а древности грчке и римске заступљене су са великим бројем часова. Почев од те исте године, грчки језик је био факултативан, а после доношења закона 1853. године био је обавезан предмет на Лицеју.³⁴²

Нова промена уследила је 24. септембра / 6. октобра 1863. године, када је Лицеј прерастао у Велику школу. Још тада је постојала идеја о оснивању српског универзитета, али та идеја, више због политичке ситуације у којој се налазила Србија, тада није реализована. Ова школа је тада постала школа за више и стручно образовање и имала је три факултета: Филозофски, Правни и Технички, и представљала је највиши степен образовања код Срба. Античка прошлост се тада слушала на Филозофском факултету у оквиру предмета Општа историја, али је уведен и један нови предмет под именом Објашњавање латинских класика. Нова промена уследила је са реформом Филозофског факултета 20. децембра 1873. године, када су у програм тада новог Филолошко-историјског одсека, поред Опште историје, уведени и класични језици, грчки и латински, али је издвајање класичних наука као посебног предмета почело тек 1875. године, када је на новоосновану

³⁴¹ Грујић 1973: 287.

³⁴² Бошков 2010а: 64.

Катедру за класичне језике и књижевност Филолошко-историјског одсека Велике школе именован Јован Туроман. Он је био једини наставник класичних језика у периоду од 1875. до 1893. године.³⁴³ Из тог периода имамо и податак о броју часова на којима се слушала античка прошлост. Студенти Филолошко-историјског одсека слушали су општу историју на прве три године по три часа недељно, а античка прошлост се слушала на прве две године. Гледајући укупан број часова, који је за Филолошко-историјски одсек износио 30 часова недељно, и рачунајући часове грчког и латинског језика и археологије, добијамо око 25% часова на којима се слушала античка прошлост. Овај проценат часова током XIX века на Великој школи ни у једном периоду није био већи.³⁴⁴ Износим ове податке због тога што је постојала разлика у броју часова у српским школама које су основане у Хабзбуршкој монархији, пре свега Карловачкој и Новосадској гимназија и Учитељској школи у Сомбору, где је класична настава заузимала преко 50% наставе.³⁴⁵ Промене у извођењу наставе су биле само у смислу стварања посебних предмета, па су се тако од 1892. године латински језик и књижевност и грчки језик и књижевност предавали као два одвојена предмета. Латински је држао Јован Туроман, а за грчки је изабран Лука Зима. На Катедри за класичне језике и књижевност као помоћни предмет уводи се и Историја старог века 1896. године. За наставу овог новог предмета важна је још једна промена до које је дошло 1881. године када је на Филолошко-историјском одсеку уведена Археологија као нови предмет, а за њеног наставника именован Михаило Валтровић.³⁴⁶

Нове промене које су биле резултат уредби из 1896. и 1900. године, као и нови школски закон из 1898. године, имали су за циљ коначно прерастање Велике школе у универзитет. За класичне науке је важно да су уредбом из 1896. године основани Семинар за српску и општу историју и Семинар за класичне језике и књижевност, док је последњом уредбом из 1900. године донета одлука да се класични језици, грчки и латински, уче на пет група,

³⁴³ *Ско година Филозофској факултету*: 302.

³⁴⁴ Бошков 2010а: 65.

³⁴⁵ Бошков 2007а: 46.

³⁴⁶ *Ско година Филозофској факултету*: 274–276.

општа историја, у оквиру које се слушала и историја старог века, да се слуша на две групе, а археологија на једној групи од укупно 11, колико их је тада основано на Филозофском факултету. Закон о универзитету коначно је донесен 19. фебруара / 5. марта 1905. године и Србија тада добија свој први универзитет у Београду.³⁴⁷

Ипак, одлучујући утицај на све ове промене у настави античке прошлости на Лицеју и Великој школи имали су њени професори који су својим радом допринели напретку у проучавању античке прошлости код Срба. Организовање наставе античке историје представљало је и веома важну прекретницу у проучавању античке прошлости код Срба, поготово јер се античка прошлост учила још од оснивања устаничке школе и првих предавања која је држао Иван Југовић.³⁴⁸ Почетком рада Велике школе у Београду античка прошлост се такође предавала у оквиру предмета Општа историја, а неки од професора који су предавали општу историју, па и историју старог века, били су Атанасије Тодоровић, Јанко Шафарик, Панта Срећковић, Стојан Бошковић и Јован Ђорђевић.

Од 1838. године, када је основана устаничка Велика школа, општу историју је предавао Атанасије Тодоровић, а после њега Јанко Шафарик, који је наставу опште историје предавао све до 1859. године. Од те године општу историју предавао је Панта Срећковић све до 1893. године. Од 1874. за наставника опште историје именован је Стојан Бошковић, који је с прекидима држао наставу такође до 1893. године, када је, као и П. Срећковић, пензионисан.³⁴⁹ На часовима опште историје Стојан Бошковић је највише времена посветио проучавању историје старог века. Чак је као министар просвете 1879. године подржао предлог ректора Велике школе који је током 1877. и 1878. године покушавао да оснује катедру за општу историју источних и класичних народа старог века (са археологијом). Уз то, залагао се и за оснивање катедре за географију, статистику, геологију и палеонтологију и историју словенских права.³⁵⁰ Он је био и први наставник Велике школе који је написао уџбеник за потребе наставе. Била је то *Историја света за народ и школу у четири књиге* од којих је прва

³⁴⁷ *Сто година Филозофског факултета*: 57.

³⁴⁸ Степановић 2008: 53.

³⁴⁹ *Сто година Филозофског факултета*: 220.

³⁵⁰ *Ibid.*: 213.

књига изашла 1866. године и у којој је обрађена управо историја старог века.³⁵¹ Други уџбеник под насловом *Свеошћта историја* написао је П. Срећковић 1872. године.³⁵² До следеће промене у наставном кадру дошло је 1888. године када су изабрана два наставника за општу историју. Први је био Јован Ђорђевић и он је предавао историју старих народа, а други је био Милош Зечевић, који је предавао историју средњег и новог века.³⁵³ Оба професора издала су по један уџбеник опште историје за средње школе. М. Зечевић је 1880. године написао *Историју свѣта, прѣлед угешаван за средње школе*, а Ј. Ђорђевић је 1898. године написао *Ошћта историју са сликама и живошћоисима*.³⁵⁴ Зечевић и Ђорђевић су имали и расправу у *Лѣтопису Маѣице срѣске*, у време када су били професори у гимназијама, у којој је Ј. Ђорђевић критиковао уџбеник М. Зечевића због тога што је неоправдано скратио стари век, што је направио многе хронолошке, географске и правописне грешке, а највише му је замерао што је користио Струвеа, за кога је Ђорђевић рекао да нигде није уведен у школе, па чак ни у Немачкој где је и објавио своје дело.³⁵⁵ И коначно, 1897. године историја старог века је, као предавачко место, први пут издвојена из опште историје, а њен први професор био је Никола Вулић. Он је тада изабран за ванредног професора и историју старог века предавао је све до 1948. године.³⁵⁶

Никола Вулић је рођен 27. новембра 1872. године у Скадру. Због тешких услова за живот и природе после Вулићевог оца Ивана, породица се често селила и Никола Вулић је школу похађао у више места: основну у Бољевцу, нижу гимназију у Зајечару и Алексинцу, а у Београду вишу гимназију школске 1889/90.³⁵⁷ После положеног испита зрелости, одлучио се за студије класичне филологије,

³⁵¹ *Историја свѣта за народ и школу у четѣири књѣиѣ. Историја сѣтароѣ века*, књ. 1, С. Бошковића штампана је у Београду 1866.

³⁵² *Свеошћта историја* П. Срећковића штампана је у Београду 1872.

³⁵³ *Сѣо ѣодина Филозофскоѣ факулѣтѣиѣ*: 219.

³⁵⁴ *Историја свѣта. Прѣлед угешаван за средње школе*, књ. 1, М. Зечевића штампана је у Београду 1880; *Ошћта историја са сликама и живошћоисима, прѣма новом прѣграму угешѣна за ниже разреде средњѣх школа* Ј. Ђорђевића штампана је у Београду 1898.

³⁵⁵ Ђорђевић 1883.

³⁵⁶ *Сѣо ѣодина Филозофскоѣ факулѣтѣиѣ*: 223.

³⁵⁷ Новак 1958: V.

историје и археологије на Великој школи у Београду. Био је изузетно марљив и одговоран, са значајним предзнањима која је стекао читајући народне песме и дела из опште историје, а посебно она која су говорила о античком свету и његовим јунацима. Поменути студијама није био баш одушевљен, пре свега зато што предавачи Јован Ђорђевић, који је држао општу историју и у оквиру ње историју старог века, затим Лука Зима, који је држао наставу грчког језика и књижевности, па Јован Туроман, који је предавао латински и грчки језик с књижевностима, и Михаило Валтровић, који је предавао археологију, у својим предавањима нису остварили онај степен научног духа који је млади Вулић очекивао. У аутобиографским записима са пуно критичности говори о том периоду свог живота. Овде бих представио неколико белешака Николе Вулића и оно што му је сметало код ових професора. За Јована Ђорђевића пише да је само препричавао Ливија и Плутарха, што је касније утицало на њега да, када је постао предавач на Великој школи и касније на Београдском универзитету, врло пажљиво користи све изворе и између осталих и ове које је користио Јован Ђорђевић, и да посебну пажњу посвети критици ових текстова и њиховом тумачењу у раду са студентима, а не да их само препричава. За Јована Туромана је писао да предаје исто онако како се то ради у гимназијама, а знамо да је он у периоду од 1864. до 1875. године радио у Новосадској гимназији. Вулић је сматрао да би у том предавању требало начинити корак напред и да би знање класичних језика требало користити за унапређење наставе историје старог века, а оригиналне изворе обавезно користити као примере, јер би то требало да буде сврха ове наставе. За Луку Зиму нам је оставио коментар да га није интересовала наука, не објашњавајући на шта је конкретно мислио, а најкритичнији је био према Михаилу Валтровићу. За његова предавања забележио је да су била „страшна због одсуства духа и познавања уметности“. Посебно незадовољство Вулић је исказао и стањем у семинарској библиотеци.³⁵⁸

Без обзира на ове његове белешке, Вулићева интересовања и способности предавачи су запазили и наградили. Током студија скренуо је на себе пажњу својих професора и завршио је студије са

³⁵⁸ НБС, Посебни фондови, Никола Вулић, *Мој живот*: 31.

одличним успехом. Вулићеву способност и научни потенцијал показао је његов семинарски рад – историјска расправа у којој се бави Ђурђем Кастриотићем Скендербегом и за коју је Виктор Новак рекао да је њоме Никола Вулић достојно ушао у српску историографију и међу представнике критичке школе, какви су били Стојан Новаковић и Иларион Руварац.³⁵⁹ За овај рад Вулић је добио Видовданску награду од Београдске општине. У овом раду исказао је и особине које ће га пратити током целе научне и универзитетске каријере, а оне се огледају у детаљној и пажљивој анализи извора и извођењу вредних и занимљивих закључака. Пошто је завршио школовање у Београду са одличним успехом, отишао је у Минхен ради даљег усавршавања, и за непуне две године, слушајући предавања и узимајући учешћа у семинарима тада чувених професора старе историје и филологије, Фон Криста, Фон Милера, Фуртвенглера и Оберхумера, знатно је проширио своја сазнања стварајући солидну методску и научну основу на којој су темељени његови каснији радови. Докторирао је 1896. године на тему *Historische Untersuchungen zum Bellum Hispaniense*, а овај рад донео му је и прво међународно признање.³⁶⁰

Почетак његове наставничке каријере је био веома занимљив. Током првих година рада на Великој школи и универзитету наилазио је на неке мање препреке, бар што се тиче запослења. После одласка Јована Ђорђевића у пензију маја 1893. године, на место професора опште историје старог и средњег века Филозофског факултета Велике школе у Београду изабран је Божидар Прокић. Већ 1897. године раздвојене су историја старог и средњег века. Проф. Прокић преузео је историју средњег века, а за место предавача историје старог века конкурисали су Никола Вулић и Димитрије Јовановић, директор Прве београдске гимназије. Почетком маја 1897. године конкурс је завршен, и Вулић је постављен за ванредног професора Велике школе у Београду.³⁶¹

³⁵⁹ Новак 1958: VII.

³⁶⁰ Петровић 1984: 33.

³⁶¹ НБС, Посебни фондови. Указ о постављању др Николе Вулића за ванредног професора Опште историје старог века у Великој школи од 9. маја 1897. године. Исте године основан је и семинар за историју старог века у који је до 1905. године била укључена и катедра за класичну филологију. Семинаром је руководио Н.

Из његових аутобиографских записа можемо да закључимо да је на почетку своје универзитетске каријере обраћао нарочиту пажњу на два елемента: критику извора и сарадњу са научницима из иностранства. Предавањима је обухватио грчку и римску историју, историју источних народа, метрологију, метрику, историјску географију, критику текста и књижевности.³⁶² Сарадња са научницима из иностранства била је неопходна и драгоцене због могућности допуњавања предавања најновијим научним сазнањима, а важан део те сарадње било је и примање иностране периодике и књига, што је, имајући у виду пређашњу ситуацију на Великој школи, било врло корисно, како за студенте тако и за професоре. На тај начин његова предавања су, из семестра у семестар, постајала актуалнија и богатија.

У својим истраживањима нарочиту пажњу је поклањао античкој прошлости Србије и Македоније, пре свега историји племена на овој територији у предримско и римско доба, проучавању римског освајања Балкана и историји римских провинција Далмације, Македоније и Горње Мезије. Такође, дао је и огроман допринос развоју античке епиграфике код Срба. Већ од 1899. године започиње своје истраживање и бележење епиграфике по Србији. У почетку заједно са Антуном фон Премерштајном, до 1903. године, а касније и сам. Своја истраживања објављивао је паралелно на српском и немачком језику у *Споменици Српске Краљевске Академије* и *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, резимирајући у тим радовима дотадашња скромна знања о њима, а чешће повезујући у целину археолошке налазе са терена и податке из натписа и писаних извора. По томе је дело Н. Вулића и данас незаобилазан и поуздан извор за многа сазнања и истраживања. Резултати његовог рада од самог почетка били су признати и прихваћени у европској науци, а натписи које је откривао и они чија је ранија читања и тумачења ревидирао допунили су берлински Корпус натписа који је започео Момзен (Mommsen) – *Corpus inscriptionum latinarum* (CIL). Тиме је значајно проширио основу за проучавање античке прошлости

Вулић, а тада је дошло и до повезивања историјских дисциплина и класичне филологије што траје, на неки начин, и данас.

³⁶² НБС, Посебни фондови, Н. Вулић, *Мој животи*: 31.

наших градова, њиховог административног уређења, становништва, војске, привреде и сл.³⁶³ Н. Вулић није само бележио ове споменике него је био и покретач идеје о њиховом очувању, и многи музеји, у првом реду у Београду, Нишу и Скопљу, своје богатство дугују њему. Заслужан је и за нумизматичка и археолошка истраживања. Прве радове у Стојнику на Космају предузео је још 1911–1912. године, а од 1930. до 1933. године радио је у Требеништу на Охридском језеру, на познатој илирској некрополи чије је откриће исписало нове странице о грчкој архајској уметности на нашем тлу. Важна истраживања обављао је и на римском позоришту у Злокућанима код Скупа у периоду од 1935. до 1937. године.³⁶⁴ Писао је есеје и студије о писцима класичне грчке и римске књижевности. Сарађивао је и у бројним енциклопедијама и написао скоро сто чланака за *Real Encyclopädie der classischen Altertums wissenschaft*. Много је писао и објављивао и његови радови су били основа за образовање будућих студената Београдског универзитета. Тачније, Никола Вулић је радио све оно што нису радили његови професори на Великој школи. Његову библиографију саставио је Растислав Марић у посебном отиску из *Сџаринара*, и она обухвата 552 библиографске јединице.³⁶⁵

Иако је био млад, а већ успешан научник, до места редовног професора дошао је веома тешко. Овде ћу само кратко напоменути да се 1901. године пријавио на конкурс за редовног професора Велике школе. На предлог проф. Љубе Ковачевића добио је подршку на Филозофском факултету, где је прошао скоро једногласно, али на пленуму није прошао и тамо је добио мање гласова него на факултету. Очигледно је да су неки професори на факултету гласали за њега, а касније су на пленуму били против. Вулић је због овог инцидента напустио Велику школу и прешао у администрацију за референта основне наставе у Министарству просвете, али се вратио пошто га је пленум после неколико месеци ипак изабрао за редовног професора. Ово није била једина потешкоћа коју је имао током својих избора – ни 1905. године, када је основан Београдски универзитет, није био изабран за редовног

³⁶³ Петровић 1984: 34.

³⁶⁴ *Ibid.*

³⁶⁵ Марић 1959: XIII–XXIV.

већ за ванредног професора, заједно са још неколико млађих професора међу којима су били и Александар Белић, Станоје Станојевић, Павле Поповић, Брана Петронијевић и други.

У Српску академију наука Вулић је изабран 1921. године, а као њен представник у Међународној унији академија покренуо је и реализовао више значајних пројеката, а међународној јавности је презентовао достигнућа наших истраживача. Радио је и на популарисању науке и био је један од оснивача Коларчевог народног универзитета.³⁶⁶

Његова наставна каријера прекинута је 29. септембра 1938. године,³⁶⁷ тако што је влада искористила Закон о универзитету, по коме се може пензионисати професор после навршене 65. године старости. Вулић је био убеђен да су његова слободоумна предавања у којима се веома критички односио према Библији као историјском извору, вери уопште, али и тадашњим политичким првацима, утицала на решење о пензионисању. У свом пензионисању он уочава личну нетрпељивост коју су према њему, а нарочито његовим ставовима, испољавали А. Корошец, министар вера и унутрашњих дела, министар просвете Магарашевић, за кога каже да је био најгори министар просвете којег смо имали, и кнез Павле.³⁶⁸

Античка прошлост је током XIX века проучавана у свим српским школама у Србији, а класична настава била је основни пут ка усвајању знања. Постојале су мање разлике у наставним плановима српских школа у ослобођеној Србији и српских школа у Хабзбуршкој монархији и то је приметно када се погледа број часова на којима се слушала античка прошлост и који показује да је скоро дупло више часова античкој историји посвећено у српским школама у Хабзбуршкој монархији. Управо је образовање било једна од прекретница у проучавању античке прошлости код Срба, а скоро сви наставници, који су радили у Великој школи од средине XIX века, били су пионири у проучавању античке прошлости код Срба. Међу њима су свакако посебно место заузимали Јован

³⁶⁶ Петровић 1984: 36.

³⁶⁷ НБС, Посебни фондови, Решење о пензионисању и решење декана Филозофског факултета др Николе М. Поповића о пензионисању др Николе Вулића (11. новембар 1938. године).

³⁶⁸ НБС, Посебни фондови, Н. Вулић, *Мој животи*: 39.

Туроман, Михаило Валтровић и почетком XX века Никола Вулић, чији је допринос настави историје старог века непроцењив.³⁶⁹

³⁶⁹ *Спо година Филозофскої факултети:* 242–244.

МИЛОШ Н. ЂУРИЋ О ГРЧКОЈ ИСТОРИЈИ*

Хелениста Милош Н. Ђурић био је изузетан педагог и велики део живота посветио је раду са студентима, односно настави на универзитету. Као резултат његових научних истраживања и педагошког рада данас имамо неколико сјајних универзитетских уџбеника као што су *Историја хеленске књижевности*, *Историја хеленске етике* и један посебан уџбеник под насловом *Историја старих Грка до смрти Александра Македонског* који је данас незаобилазан у настави историје старог века и који ћу детаљније анализирати у овом раду.

Сви знамо да је у основи историјског рада и истраживања једног историчара, у циљу објашњења и тумачења историјских догађаја и процеса, коришћење и тумачење историјских извора. Међутим, у изради овог уџбеника, Милош Н. Ђурић је отишао корак даље. Као прво, подаци у овом уџбенику су заправо преведени оригинални текстови античких аутора који пишу о одређеној теми. Када се појавило прво издање овог уџбеника, већина грчких извора, који се у њему налазе, први пут су преведени на српски језик,³⁷⁰ а све преводе урадио је Милош Н. Ђурић. Као друго, уџбеник историје је скуп информација о одређеној теми и резултат је истраживања и излагања крајњих резултата у науци у служби образовања и формирања одређених знања код студената и ученика у школи. Међутим, антички извори, чији је избор сачинио Милош Н. Ђурић, и који се налазе у овом уџбенику, пажљиво су бирани,

* Текст је објављен у зборнику текстова са Научне трибине историчара под насловом *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ* Милош Н. Ђурић. 40 година од смрти српског хеленисте Милоша Н. Ђурића, 2009, 21–25.

³⁷⁰ *Историју старих Грка до смрти Александра Македонског* – у одабраним изворима М. Н. Ђурића штампала је Научна књига у Београду 1955.

тако да читаоци на основу њих директно сазнају о процесима и догађајима из античке историје, без коментара и без научне интерпретације. Као треће, такав начин састављања уџбеника учи читаоца на који начин треба да се проучава историја и које методе треба примењивати да би се дошло до историјске истине. Дакле, главна карактеристика овог уџбеника је да се у њему излаже историја античке Грчке на основу оригиналних преведених извора. Веома је тешко саставити један такав уџбеник, који се бави историјом античке Грчке, а да не поседује коментаре и објашњења аутора. Ипак, Милош Н. Ђурић је направио сјајан избор античких текстова који, обједињени у целину, дају јасан преглед и ток историје античке Грчке.

У овом уџбенику Милош Н. Ђурић користи хронолошко излагање. Прво поглавље носи наслов „Спарта пре Персиских ратова“ и у њему на почетку Ђурић користи Плутархову биографију Ликурга како би објаснио државно и друштвено уређење у Спарти. Као јединствено за Спарту и њене грађане Ђурић је из ове биографије као посебне институције издвојио сиситије и спартанско васпитање познато по својој строгој дисциплини и васпитању спартијата, будућих ратника и политичара. С обзиром на то да је Спарта била полис изванредних ратника, Ђурић је, да би представио Спартанце као ратнике, одабрао неколико важних сукоба које су они водили до персијских ратова. Користећи Паусанијин *Ойис Хеладе*, Ђурић је представио месенске ратове, а Херодотову *Историју* је користио да би представио сукобе које су Спартанци водили с Тегејанима, Аргивцима и поход на Сам.

Друго поглавље носи наслов „Атика пре персиских ратова“. У овом поглављу Ђурић користи неколико извора. За представљање Килонове завере користио се Тукидидовим делом *Пелопонески рат*, а за опис законодавних реформи Солона и опис Атине и политичких догађаја за време Писистратида превео је Аристотелов *Устава атински*. На крају овог поглавља представља протеривање писитратоваца и Клистенове реформе на основу Херодотове *Историје*.

Треће поглавље носи наслов „Персиско-хеленски ратови“. У њему Ђурић као извор највише користи Херодотову *Историју* која му је послужила да представи Јонски устанак, битку на Маратону,

битку код Термопила и битке код Саламине, Платеје и Микале. У овом поглављу постоји и један врло необичан опис битке код Саламине. Ову битку Ђурић је представио Есхиловим *Персијанцима*. Ово је веома специфично, јер у овој трагедији главни јунаци нису Грци него Персијанци. Одломак који је превео описује гласника који доноси лоше вести о поразу персијске војске код Саламине и реакцију Ксерксове мајке. Да бих дочарао како то изгледа, навешћу одломак из Есхилових *Персијанаца*.

У леђу реду десно крило најпре ти помаћаше се, — за њим војска остала.	400
У исти мах се јраја силна орила: „Саг најпре, синови Хелаге! Браниће, домају своју! Сјасавајће дечицу и жене и кров бојовима очинским и дедовима гроб! Саг за све бијмо бој!“	405
Из грла персијскога јекну одговор, оклевању не беше више времена. Брод о брод одмах кљуном шресну бронзаним, а најад прва поче лађа хеленска и цело корман сломи лађи феничкој, свак бродом својим на другога насрну.	410
И прва не узмаче војска персијска, ал` кад се у шеснацу лађе сабише, не мојосмо помоћи један другоме. Бронзаним кљуном сами себе богосмо и ред весала један другом ломисмо.	415
Заокрећанјем вешћим лађе хеленске одасвуд приишле нас. Труи се прешури за шрујом, — цело море прекривено би: све саме разлујине, људски лешеве, мртваца јуне обале и гробени.	420
Без реда свака лађа наже бежаши, колико остла још из војске персијске. К`о шуну или другу рибу шукли нас весала комаћем и олујинама од бродова, комадали, те кукњава и плач разлећали се по свој јучини, док лице мрке ноћи не учини крај.	425
А силни јад, ни кад бих десет дана ти казив`о, не бих до краја исказао.	430

Та знај да никада у један само дан
толико мноштво људи не изгину још!

Aesch, Pers. 399–432

На заиста сјајан и необичан начин један Грк, Есхил, слави победу Грка, тако што описује тугу на двору Персијанаца после пораза код Саламине. У овом поглављу Ђурић користи и Аристотелов *Устави атински* да би представио остракизам, меру коју је увео Клистен против политички опасних личности које теже тиранији, као и један Диодоров фрагмент који описује похвалу у славу термопилских јунака.

Четврто поглавље носи наслов „Хегемонија Атине“. У њему је описан период највеће атинске политичке и војне моћи од краја грчко-персијских ратова до почетка Пелопонеског рата. За представљање овог периода Ђурић користи Плутархове биографије Аристида, Темистокла, Кимона и Перикла. На основу њихових биографија описао је формирање Делског савеза и прерастање овог савеза у Атинску-поморску државу, затим, политичке борбе у Атини и долазак Перикла на власт, као и Периклове политичке активности и његове заслуге за изградњу Атине.

Пето поглавље носи назив „Пелопонеси рат“. У овом поглављу Ђурић је одабрао Тукидидов *Пелопонески рат* и Плутархове биографије Перикла и Темистокла. На почетку представља Тукидида као историчара и даје нам његове коментаре о томе шта је узрок и повод Пелопонеског рата. Затим, користећи Тукидида, представља Перикла, водећу личност у Атини на почетку Пелопонеског рата, и његову сјајну надгробну беседу палим борцима у првој години рата, која је у ствари опис атинске демократије. Такође користећи Тукидида, представио је и Алкибијада, његову улогу у Пелопонеском рату и догађаје током Сицилијанске експедиције. У овом поглављу Ђурић је описао и два трагична догађаја. Први је, користећи Тукидида, куга у Атини од које је страдао и Перикле, а други је, користећи Ксенофонову *Хеленску историју*, осуда стратега победника код Аргинуских острва. Да би описао крај Пелопонеског рата, користио је Аристотелов *Устави атински*.

Шесто поглавље носи наслов „Спартанска и тебанска хегемонија“. Приликом његовог писања Ђурић је користио мноштво аутора. За власт Тридесеторице, убиство Тераменово и обнову демократије у Атини користио је Аристотелов *Устав атински*. Да би дочарао злочине Тридесеторице, користио је Лисијин говор *Прошив Ератостена*. Такође, у овом поглављу је забележен и један необичан догађај у грчкој историји. То је опис повратка грчких најамника из Вавилона у Трапезунт које је силом прилика предводио философ и историчар Ксенофонт, а чије је описе из *Анабасе* Ђурић користио да би представио овај догађај. Друго Ксенофонтско дело, *Хеленску историју*, користио је да би описао два сукоба у овом периоду: један је Фебидово заузимање Кадмеје у Теби, а други је битка код Леуктре. У овом периоду је било неколико значајних личности, али Ђурић је, користећи Плутархове биографије, описао две: Пелопиду и Демостена. Још један историјски извор користио је за писање овог поглавља. То је Платонов *Федон* који описује Сократову смрт.

Седмо поглавље носи наслов „Александар Македонски“. У овом поглављу Ђурић користи два историјска извора: Плутархову биографију Александра и Аријанову *Анабасу*. Ова два извора послужила су му да прикаже до детаља живот Александра Македонског од рођења до смрти и његово освајање Персије.

На крају овог уџбеника налази се и користан додатак – „Белешке о писцима“, где је Ђурић написао кратке биографије свих античких аутора чији се текстови налазе у овој књизи.

Овај уџбеник Милоша Н. Ђурића је прави пример да античка историја може да се представи на један сасвим оригиналан начин. Значај рада Милоша Н. Ђурића огледа се у томе што многи аутори који су коришћени у изради овог уџбеника нису у то време били преведени код нас. У нашој историографији још увек није забележен случај да је неко написао уџбеник за античку историју користећи само историјске изворе и због тога бих се сложио са оним што је написао професор Момир Јовић, а то је да је „са пуном научном истанчаностију наш професор Милош Н. Ђурић оригиналним приступом и својим сјајним преводима пружио студентима и српској научној и читалачкој јавности дело из

хеленске и већ хеленистичке прошлости, обогаћујући српску културу не само у том тренутку кад је дело настало него трајно“.³⁷¹

³⁷¹ Јовић 2002–2003: 153–158.

III

АНТИКА У УЏБЕНИЦИМА

УЏБЕНИЦИ АНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ У СРПСКИМ ШКОЛАМА У XIX ВЕКУ*

Почетком XIX века српски народ се налазио у веома тешкој ситуацији. Они који су живели јужно од Саве и Дунава борили су се за ослобођење од Турака, а они који су живели у областима Јужне Угарске борили су се за духовни, национални и политички опстанак. Важан део те борбе било је и оснивање српских школа у Хабзбуршкој монархији. Оне су током XIX века биле под строгим контролом Беча и Пеште, али су и поред тога представљале важне културне центре у којима је образован српски народ.

За оснивање првих српских школа у Хабзбуршкој монархији заслужни су српски патријарси и митрополити, који нису били само црквени поглавари него и политичке вође Срба у монархији. Један од њихових кључних задатака било је и оснивање што више српских школа. Крајем XVIII века основане су три српске школе: Учитељска школа у Сомбору (1778), и Гимназија (1791) и Богословија (1794) у Сремским Карловцима. Те три школе су биле највиши ниво на коме се код Срба тада могло школовати.

Међу предметима који су се слушали у овим школама била је и Античка повест, која се предавала од почетка постојања ове три школе, прво у оквиру предмета Наука о хришћанству, затим у оквиру посебног предмета Библијска историја и на крају, средином XIX века, као део предмета Општа историја. У наставним плановима и извештајима о раду нема података о посебним уџбеницима који су се користили на самом почетку проучавања античке прошлости, али знамо да се настава одржавала тако што су ученици водили белешке

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Антика и савремени свет*, том 1, 2007, 21–34.

на часовима. Знамо и да је дужност предметног наставника била да на крају недеље уклони све евентуалне грешке настале приликом хватања ових бележака. Као литературу наставници су највише користили Библију – Стари завет.

Иако су ове три школе биле српске школе, у процесу наставе дуго у њима није било уџбеника за античку историју на српском језику. Први уџбеник на српском језику, за који знамо да се користио у настави, јесте *Повѣстѣница грчког народа* Константина Бојића, који је објављен 1843. године на славеносрпском језику.³⁷² Овај уџбеник је написан на основу немачких уџбеника а има веома занимљиву форму, каква се данас углавном не користи у литератури. Цела књига је написана у облику питања и одговора. Дакле, аутор прво постави неко питање и онда одмах на њега даје одговор. Овај начин излагања догађаја упућује нас на претпоставку да се овај уџбеник користио у настави. На почетку ове књиге описани су грчки предели, па тако аутор Грчку дели на: Пелопонес, праву Грчку, Епир, Тесалију и Македонију. Он каже „да се сваки од ових предела раскомадавао на више мањих независних области од којих је свака имала свог сопственог краља или поглавара“.³⁷³ Он пише о Атини, Спарти, Коринту, Македонији, Акропољу, олимпијским играма, Тројанском рату, Грчко-персијском рату, Делском савезу, Пелопонеском рату, Филипу и Александру. Посебно поглавље књиге заузимају кратке биографије знаменитих Грка на четири стране. У тим кратким биографијама описани су: Кадмо, Агамемнон, Јасон, Ликург, Хомер, Драконт, Солон, Писистрат, Милтијад, Темистокле, Кимон, Перикле, Лисандар, Сократ, Епаминонда, Агесилај, Филип, Александар, и писци Аристотел, Демостен, Есхил, Еурипид, Софокле, Анакреонт и Ксенофонт. Испред имена сваког од њих наведена је година која може бити година смрти, рођења или година неког важног догађаја из живота тих личности. Занимљиво је да на списку писаца нема Херодота и Тукидида, иако је очигледно да су њихова дела коришћена приликом израде овог уџбеника. Подаци у овој књизи се излажу од Тројанског рата до Александра Великог, али нема хронолошки тачно одређених периода.

³⁷² *Повѣстѣница грчког народа* Константина Бојића штампана је у Новом Саду 1843.

³⁷³ Бојић 1843: 6.

За извођење наставе из предмета Библијска историја најстарији уџбеник је *Училишна и домаћа Библија: Стари завети* Платона Атанацковића објављен 1857. године у Бечу.³⁷⁴ Ово је веома интересантан уџбеник, јер се на свакој другој страни налази по један цртеж на ком су представљене сцене из библијских прича описаних у књизи. То је уједно и први познати уџбеник који се користио искључиво за наставу библијске историје. Овај уџбеник изашао је дванаест година пре првог превода *Старої завети* Ђуре Даничића на српски језик. За овај предмет наставници су користили и књигу Х. Херцога *Приповешке из историје света светиа. За школу и народ. Део 1. Стари век*, коју је превео В. Красић, а која је штампана у Новом Саду 1883. године.³⁷⁵ У овим приповеткама су описани догађаји из историје Кине,³⁷⁶ Индије, Египта,³⁷⁷ Вавилона и Асирије, Персије и Феникије. Централно место заузимају приче о догађајима и личностима које су обележиле античку историју Грка и Римљана.

Из године 1853. сачуван је уџбеник *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, Pervi dio, Stari vek*, непознатог аутора, штампан у Бечу.³⁷⁸ На насловној страни је забележено да је настао по немачком узору. Подељен је на три дела: Азију, Африку и Европу. На почетку сваког од ових поглавља дати су кратак опис и географски изглед одређеног континента. После тога се излаже историја народа који су на њему живели. У овој књизи има доста религијских елемената. У првом поглављу, под насловом „Стварање света. Источни грех и живот првих људи“, аутор пише да је „на почетку Бог створио свет“, а већ у следећој реченици пише о Адаму и Еви, њиховим потомцима, и о потопу,³⁷⁹ и то све описује користећи Библију као једини извор. При опису догађаја из историје Египта,³⁸⁰ Израела, Вавилона и Асирије, Медије, Персије, Феникије и Картагине, аутор такође

³⁷⁴ *Училишна и домаћа Библија: Стари завети* П. Атанацковића штампана је у Бечу 1857.

³⁷⁵ *Приповешке из историје света светиа. За школу и народ. Део 1. Стари век* Х. Херцога у преводу В. Красић штампане су у Новом Саду 1883.

³⁷⁶ Х. Херцог Кинезе назива Китајцима, а на неколико места и Хинезима.

³⁷⁷ Х. Херцог за Египат користи назив Мисир.

³⁷⁸ *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, Pervi dio, Stari vek* штампан је у Бечу 1853.

³⁷⁹ *Obris* 1853: 4.

³⁸⁰ У уџбенику *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, Pervi dio, Stari vek* за Египат се користи име Мисир.

највише користи Библију као историјски извор.³⁸¹ У много већем обиму описује античку историју Грка, Македонаца и Римљана. За најстарију историју Грка користио је грчке митове, а за остале периоде дела античких аутора Херодота, Тукидида, Ксенофонта и Тита Ливија.

У Бечу је 1869. године објављен уџбеник на српском језику под насловом *Nacèrt Povesti i zemljopisa: za niže gimnazije. Dio 1, Stari vek*.³⁸² Ово је потпуно исти уџбеник као и *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije*, а једина разлика је у томе што на насловној страни *Nacèrta* пише да је то превод „понајвише из немачкога Пицова дела“. Веома је могуће да је ово немачко дело послужило и за израду *Obrisa*.

Од 1869. године за античку историју користи се уџбеник А. Сандића *Историја света, књ. 1*, који је објављен у Новом Саду.³⁸³ Сандић је био гимназијски наставник и у уводу своје књиге написао је да „до тада не бејаше српске књиге за наставу историје“ и да је овај уџбеник настао по узору на *Историју света* Вилхелма Пица (Wilhelm Pütz). Ово је трећи уџбеник који је настао по овом немачком узору, па слободно можемо да закључимо да су у овом периоду немачки уџбеници имали највећи утицај на српске уџбенике историје. Пошто је овај уџбеник написао гимназијски наставник, који је био добро упознат са процесом наставе, он је био савременији и приступачнији ученицима у односу на претходне. На почетку књиге аутор је написао да је историја наука која проучава живот људи. После тога говори о историјским изворима и дели их на усмене, писане (у које спадају записи на споменицима, новац, повеље, летописи и историјске књиге) и споменике без натписа (грађевине, слике, скулптуре, посуђе, оружје и оруђе и др.). На крају овог уводног дела даје кратак опис помоћних историјских наука, у које спадају географија и хронологија. По његовој хронологији историја се дели на стари век, средњи век и ново доба. Примећује се велика сличност између овог уџбеника и оног из 1853. године, али Сандићев уџбеник садржи много мање религијских елемената, и што је најважније, за разлику од претходних уџбеника, у њему се први пут ученицима објашњава

³⁸¹ У уџбенику није забележен податак које издање Библије се користи и на ком језику.

³⁸² *Nacèrt Povesti i zemljopisa: za niže gimnazije. Dio 1, Stari vek* штампан је у Бечу 1869.

³⁸³ *Историја света, књ. 1, Стари век* А. Сандића штампана је у Новом Саду 1869.

шта су то историјски извори, који постоје и каква је њихова улога. Такође се у уводном делу објашњава и значај помоћних историјских наука при проучавању античке историје. Ово је први пут у уџбеницима историје да се посебна пажња посвећује историјским изворима и помоћним историјским наукама и да се ученицима објашњава, на научној основи, шта је то историја и који су њени циљеви.

Подела на континенте је задржана и у овом уџбенику. Међутим, на крају историјског прегледа сваког народа код Сандића се налази и кратак преглед културне историје тог народа. Ова културна историја обухвата религију народа и опис храмова, палата, гробница и осталих грађевина из античког периода. Од 1873. године проучавање културне историје античког света заузима посебно место. Чак и у Извештајима Учитељске школе у Сомбору од 1873. године па до 1892. године стално се понавља да античка историја „мора да се ради с посебним освртом на културни развитак читавог старог века, као и земљопис дотичних земаља“.³⁸⁴

Поред књиге А. Сандића професорима и ученицима је био доступан уџбеник Ф. Б. Коржинека *Obća pověstnica za srednje škole. Dio 1, Stari vek*, који је објављен 1866. године у Загребу.³⁸⁵ Овај уџбеник нам је веома важан, јер је једини у XIX веку који пружа списак свих извора и литературе који су коришћени за писање античке историје. По том списку, историја Израела писана је на основу података из Светог писма и античких писаца Јосифа Флавија и Помпеја Трога. Од литературе коришћени су Евалд и Дункер. Историја Феничана написана је на основу података које су забележили антички писци Херодот, Диодор, Страбон и Јосиф Флавије, а од литературе коришћен је Моверс. Историју Вавилона и Асирије написао је на основу података које су забележили антички писци Берос, Херодот, Ктесија и Еусебије. Значајан извор је и Свето писмо. Од страних научника коришћени су радови Дункера, Нибура, Боте, Лејарда и Ролинсона. Уочава се да се врло брзо користе резултати истраживања и открића Боте и Лејарда. У овом уџбенику појавили су се и подаци о дешифровању клинастог писма, иако је Ролинсон ово писмо

³⁸⁴ ИЗВЕШТАЈ УШС 1873/74; АСАНУК, бр. 29 I; ИЗВЕШТАЈ УШС 1891/92; АСАНУК бр. 29 V.

³⁸⁵ *Obća pověstnica: za srednje škole. Dio 1, Star i vek* штампана је у Загребу 1866.

дешифровао само тринаест година раније. Ипак, приметно је да се не спомиње Гротефенд, који је још 1802. године дешифровао десет клинастих знакова. За историју Индије коришћени су антички писци Херодот, Страбон, Птолемај, Аријан и Ктесија, што значи да је представљена само позна историја. За историју Египта коришћени су антички писци Манетон, Херодот, Диодор, Страбон и Плутарх. Од страних научника коришћени су радови Шамполиона, Лепсијуса, Бунсена и Вилкинсона. У овој књизи се даје подела египатског писма на хијероглифско, хијератско и демотско. За Грчку историју коришћени су највише антички писци Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Полибије, Диодор и Плутарх, а од страних историчара немачки историчари Милер, Цинкајсен, Вахсмут, Дункер, Велкер, Херфман, Прелер и Бернард и енглески историчари Тирвол и Грут. На крају, за историју Рима дат је списак само страних историчара, али не и коришћених извора. Ти историчари су: Нибур, Момзен, Ислер, Швиглер, Гетлинг, Ланге, Бекер, Друман, Бернард, Прелер, Форбигер и Гибон. Нема додатних обавештења о историчарима и античким писцима чија се имена налазе на почетку сваког поглавља у овом уџбенику, него само информација да су њихова дела коришћена при изради овог уџбеника. Подела и садржај уџбеника слични су као код А. Сандића.

Поред ових књига, професори и ученици могли су да користе још неколико књига на српском језику које су изашле у овом периоду. Једна од њих је и *Историја свѣта за више разреде средњих школа* коју је написао С. Бошковић 1883. године. У уводу своје књиге С. Бошковић је писао о стању школа у најразвијенијим европским земљама: „У другим земљама, где је настава и литература школска много одмакла, предаје се историја у већем пространству. Тако у Француској по најновијем наставном плану и с програмом од 1880. године сама историја источних народа у једној књизи од 400 страна ситнијег текста долази, у једном разреду, историја Грка опет засебно у једној, а Римљана у другој години (по Француском уређењу VI, V и IV разред, а то одговара нашем III, IV и V разреду). У трећем разреду (нашем шестом) историја Јевропе и Француске до краја 16. века у једној књизи од 700 страна ситнијег слога. Тако је народна и општа, средња и новија историја распоређена поступно у нижим и вишим разредима. У Немачкој и Инглеској свраћа се такође велика пажња и

даје довољно простора овом предмету. Но озбиљни научници с гледишта педагогије и хигијене саветују, да се ученици не товаре сувише часовима. А за историју нарочито мисли се, да вредан и добро спремљен професор може и с мање часова да савлада доста грађе, па и ученицима да омили предмет толико да га сматрају као прилику за корисну поуку, и средство за лепу духовну забаву“.³⁸⁶ С. Бошковић посебно истиче важну улогу наставника у наставном процесу, без обзира на литературу и уџбенике које користи, али и опомиње да су за наставу историје у српским школама неопходни нови уџбеници на српском језику.

У овом периоду појавио се и уџбеник *Историја света, преглед удељаван за средње школе* М. Зечевића, објављен 1880. године у Новом Саду. Ова књига написана је по узору на светску историју немачког аутора Г. Струвеа. Међутим, Ј. Ђорђевић, професор Београдске гимназије, критиковао је овај уџбеник М. Зечевића у *Летопису Матице српске*. Највише му је замерио што је скратио стари век, затим што је направио многе хронолошке, географске и правописне грешке, а посебно му замера што је користио Струвеа, за кога Ј. Ђорђевић каже да нигде није уведен у школе, па чак ни у Немачкој.³⁸⁷

Нови уџбеник на српском језику појавио се у Крагујевцу 1894. године под насловом *Општа историја за средње школе* Д. Иловајског, а приредио га је Димитрије Дукић.³⁸⁸ Већ 1898. године појавила су се још два уџбеника. Први је био уџбеник О. Варге *Историја света: по наставном плану и уџбенику за средње школе. Св. 1, Стари век*, који је превео М. А. Јовановић и који је објављен у Новом Саду, а други је уџбеник Антуна Гинделија *Povjesnica staroga vijeka za više razrede sred. ičilišta*, који је приредио В. Клаић и који је изашао у Загребу.

Општа историја за средње школе Д. Иловајског подељена је на три области: стара историја, историја средњих векова и нова и најновија историја. Стара историја обухвата античку прошлост и такође је подељена на три дела: народи старе Азије, Африке и Европе. Приметно је да је обим градива из античке историје у овом уџбенику знатно смањен, а једина новина је да се на крају уџбеника налази део

³⁸⁶ Бошковић 1883: X.

³⁸⁷ Ђорђевић 1883.

³⁸⁸ *Општа историја за средње школе* Д. Иловајског штампана је у Крагујевцу 1894.

под насловом „Задаци из опште историје“, где су постављена кључна питања која ученици током школовања треба да савладају.

Уџбеник О. Варге³⁸⁹ је подељен на три главе. Прва глава носи наслов „Источни народи ударају темељ образованости“. У њој је изложена историја Египта, Вавилона, Израела, Феничана, Асираца и Персијанаца, а највише пажње посвећено је култури источних народа, њиховој религији и државном уређењу. У другој глави аутор пише о историји Грка. У првом делу ове главе излажу се државно и друштвено уређење Атине и Спарте и религија и култура Грка. У другом, трећем и четвртном делу аутор говори о грчко-персијским ратовима, Пелопонеском рату и личностима које су обележиле ове догађаје. Пети део говори о македонској држави, Филипу и Александру Великом. У трећој глави налази се историја Рима. У првом делу ове главе описани су оснивање Рима и доба краљева. У другом, трећем и четвртном делу аутор говори о оснивању републике, освајању Римљана, посебно о ратовима против Картагине и о грађанском рату, док се у петом делу излаже доба царства. Посебан део чине култура и религија римске државе.

Уџбеника Антуна Гинделија³⁹⁰ је подељен на три дела: историја источних народа, историја Грка и историја Римљана. У првом делу описана је историја Египта, Вавилона и Асирије, Израела, Феникије, Индије, Медије и Персије. Други део ове књиге обухвата историју Грчке која је подељена на четири дела. У првом делу излаже се најстарија историја Грчке до око 1000. године пре н. е., у другом делу историја Грчке од завршетка сеоба до персијских ратова (око 1000. пре н. е. – 500. пре н. е.), у трећем делу период од персијских ратова до пропасти грчке самосталности (500. пре н. е. – 338. пре н. е.) и у четвртном делу Македонска монархија и државе настале од ње.

Историја Римљана подељена је на три доба: Рим у доба краљева, Рим као република (510. пре н. е. – 30. пре н. е.) и Рим за време цара до пропасти Западног римског царства (30. пре н. е. – 476. година). Посебна пажња се у овој књизи посвећује култури ових народа. После сваког краћег дела налази се део који је посвећен

³⁸⁹ *Историја света: по наставном плану и уједињеном за средње школе. Св. 1, Стари век* О. Варге у преводу М. А. Јовановића штампана је у Новом Саду 1898.

³⁹⁰ *Povjesnica staroga vijeka: za više razrede sred. Učilišta* А. Гинделија, приредио В. Клаић, а штампана је у Заребу 1898.

култури, уметности и религији античких народа. Поред ових посебних делова посвећених култури, уметности и религији, на крају књиге налази се додатак на 42 странице под називом „Слике културног живота старих народа“. Ту се налази укупно 120 цртежа из историје старих народа са текстом који описује сваку слику посебно. Очигледно је да последња два уџбеника много већу пажњу посвећују културној него политичкој историји. Ученицима се представља допринос развоја науке и културе старих народа и њихов утицај на касније периоде.

Посебан уџбеник који се појавио у XIX веку је уџбеник *Priprava za istoriju svega svijeta radi djece*. Књ. 1–[2] А. Л. Шлецера, а изашао је у Бечу 1864. године.³⁹¹ И овај уџбеник је настао по немачком узору и има веома необичну форму. Нема посебних поглавља, а главно интересовање аутора у уџбенику су положај човека у друштву и човекове вештине и знања. На почетку уџбеника аутор се бави пореклом људи и народа (расе, боја коже) и разноврсношћу језика. Друга тема овог уџбеника су религија и васпитање младих. Трећа тема су људски изуми и њихова корист за људски род, занате, употребу ватре. Четврта тема је организовање друштва и управе међу људима. Последња тема посвећена је преживљавању људи. Тачније, ова тема проучава лов, риболов, воде, односно реке, појаву обрадивог земљишта и утицај ових елемената на формирање првих људских заједница и држава. Кроз цео уџбеник аутор се бави и положајем и улогом жене у друштву и њеним утицајем на формирање првих људских заједница и првих држава. Овај уџбеник се не спомиње у наставним плановима и програмима ових школа, али може да се претпостави да се користио као помоћно средство у настави.

Када погледамо наставне планове и програме ових школа, примећујемо да је античка историја заузимала знатан простор у образовању српског народа. Посебно је интересантан пример Учитељске школе у Сомбору. На основу сачуваног плана и програма из 1855/56. године под називом *Entwurf für die Einrichtung des k.k. serbischen pädagogischen Institutes zu Sombor*³⁹² и првог штампаног *Извештаја* из 1862/63. године о раду Учитељске школе у Сомбору,

³⁹¹ *Priprava za istoriju svega svijeta radi djece*. Књ. 1–[2], А. Л. фон Шлецера у преводу Димитрија Владисављевића штампана је у Бечу 1864.

³⁹² Макарић 1978: 120.

видимо да је античка историја заступљена са скоро две трећине градива у односу на новије историјске периоде. У овом извештају дата су и упутства да у настави библијске историје „оно што се приповеда мора бити кратко, јасно и разговетно“.³⁹³ У поређењу са осталим предметима, историја се учила са мањим бројем часова него педагошки предмети, што је очекивано, јер је ова школа специјализована за образовање будућих учитеља.

Нова промена у наставном плану уследила је 1871/72. године када је школовање продужено на три године. У то време античка историја учила се у првом разреду, заједно са библијском историјом. Уверен да су библијске приповетке најважније средство религиозног васпитања, Никола Ђ. Вукићевић, управник Учитељске школе у Сомбору од 1871. до 1904. године, стално је инсистирао на томе да се ученици што боље извежбају у лепом, популарном и јасном причању. Они су уз сваку приповетку морали да знају напамет изреку из Светог писма.³⁹⁴ Нова промена уследила је 1896. године, када се уводи четворогодишње школовање, а античка историја се по том плану и програму учила у првом и другом разреду.

У Карловачкој гимназији античка историја се још више проучавала. Када се погледају сви наставни планови и програми за време директора – Андрије Волнија (1798–1825), Јакова Герчића (1825–1852), Јована Пантелића (1852–1876), Стевана Лазића (1876–1896) и Василија Вулића (1896–1903), види се да је античка историја заузимала знатан простор у настави. Навешћемо само један пример из времена Ј. Герчића. У првом разреду учила се библијска историја до разорења Јерусалима, у другом разреду историја Индије, Кине, Бактрије, Вавилонa, Асирије, Медије, Израела, Феникије, Персије, Египта и Картагине, у трећем разреду историја малоазијских народа, Грка и Македонаца, а у четвртом разреду римска историја до пропасти Римског царства. У петом разреду, односно првом човечности, како се тада звао, понављала се историја старог века и учио се средњи век до крсташких ратова, а у шестом разреду, односно другом, се учило о времену од крсташких ратова до Вестфалског мира.³⁹⁵ Уз то је важно истаћи да је латински језик у овом периоду

³⁹³ ИЗВЕШТАЈ УШС 1863: 27; АСАНУК, бр. 29.

³⁹⁴ Макарић 1965: 125.

³⁹⁵ Петровић 1991: 140–141; Лазић 1891: 37–38.

био најважнији предмет. У следећем периоду рада Карловачке гимназије, када је директор био Јован Пантелић, половину часова (12 од 24 – 1854/55. или 14 од 28 – 1863/64) ученици су слушали латински, грчки и стару историју.³⁹⁶ Све нам то показује да је настава античке историје у XIX веку заузимаала знатан простор у српским школама.

У савременој настави античка историја заузима 25% укупног броја часова предвиђених за историју у основним и средњим школама (не рачунајући стручне школе). Уџбеници се данас потпуно разликују од оних из XIX века. Података има знатно мање и већина њих се односи на културну историју. Уџбеници су пуни слика, кратких објашњења и мапа, а све с циљем да ученици на што лакши начин науче одређено градиво. Сlike и мапе су добра страна савремених уџбеника, али је питање колико су добра кратка објашњења и да ли сви ученици успевају на такав начин да заокруже знање из било које области.

Приметно је да су на уџбенике историје са античком тематиком на српском језику почетком XIX века највише утицали немачки уџбеници. Тај утицај се осетио током целог XIX века и само за један уџбеник, уџбеник Д. Иловајског, знамо да је био под руским утицајем. Седамдесетих година XIX века у уџбеницима античке историје нема више религиозних елемената и садржина је резултат историјских истраживања. На количину података у уџбеницима утицала су и археолошка ископавања и нова открића током XIX века. Резултати ових истраживања донели су нова сазнања из историје источних народа, Грка и Римљана па су из тог разлога уџбеници постали богатији садржајем и већег формата него раније. Такође су и неки приручници, попут *Poviest iztočnih naroda u starom veku*³⁹⁷ Г. Маспера, утицали да српски ученици не заостају знањем за вршњацима из Европе.

Уџбеници су важно наставно средство за стицање одређеног знања из одређене области, али нису и једино. Кључну улогу тада, а можемо да кажемо да је тако и сада, имао је наставник, који треба да усади ученицима смисао за лепо и корисно и да их научи да поштују

³⁹⁶ Петровић 1991: 221–222.

³⁹⁷ *Poviest iztočnih naroda u starom veku* Г. Маспера коју је превео Г. Манојловић штампана је у Загребу 1883.

старине онако како треба да их поштују и да поштују друштво у коме живе. Треба да се подсетимо и речи Николе Гавриловића, који је у свом раду *Оснивање и рад српске Училишњеске школе 1812–1848*. записао да је „основна дужност професора била да знање преносе на практичан и лако разумљив начин. Ради провере ефикасности свог рада одржавали су редовне месечне испите. Такође су водили рачуна и о дисциплини и уредности ученика. Морали су да послуже ученицима као узор и да их уче да указују поштовање представницима власти и свештенству. Професори су дужни да воде белешке о напредовању у науци и моралном владању ученика и то морају да подносе сваког месеца на увид врховном школском инспектору“.³⁹⁸ Ове дужности професора из XIX века могу сасвим поуздано да се користе и данас.

³⁹⁸ Гавриловић 1978: 45.

ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У АНТИЦИ У СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У XIX ВЕКУ*

Тема овог дела књиге је проблем родних односа у антици у уџбеницима историје који су се користили у српским школама у XIX веку. Одабрали смо ове уџбенике зато што су они утицали на формирање опште друштвене свести и знања о историјским збивањима па, према томе, показују и перцепцију родних односа. У овом примеру временски оквир је веома важан, јер се на тај начин проблем родних односа у антици у уџбеницима историје и у самом наставном процесу прати од самог почетка појаве уџбеника у српској историографији, односно од оснивања првих школа за образовање учитеља. Овде ће бити представљени они уџбеници који су коришћени у нижим и вишим српским школама. Упоредо са уџбеницима биће представљена и додатна литература која се користила у српским школама а говорила је о античкој историји.

Као што смо већ рекли, први штампани уџбеници историје на српском језику појавили су се средином XIX века. Пре тог времена ученици су историју углавном учили из бележака које су настајале на основу предавања наставника и њихово знање историје зависило је од знања њиховог наставника. Наставници су користили уџбенике историје на страним језицима, прво на руском, а касније на немачком језику. Специфична ситуација у којој се налазио српски народ на почетку XIX века условила је да се образовање Срба разликовало у односу на простор на којем су били насељени. Они који су живели јужно од Саве и Дунава борили су се за ослобођење од

* Текст је првобитно објављен у часопису *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXV, св. 1, 2010, 227–235.

Турака, а они који су живели у областима Јужне Угарске борили су се за духовни, идеолошки и политички опстанак. У таквој ситуацији разликовали су се и школски системи.

Прве српске школе основане су у Јужној Угарској и оне су током XIX века биле под контролом Беча и Пеште, али су и поред тога представљале важне културне центре у којима је образован српски народ. Најстарије српске школе које су основане на територији Јужне Угарске су Карловачка гимназија, основана 1791. године, затим Богословија у Сремским Карловцима, основана 1794. године, Новосадска гимназија, основана 1816. године, и Учитељска школа, основана 1812. године у Сентандреји, али је после само четири године пресељена у Сомбор, где је још од 1778. године постојала Норма коју је основао Аврам Мразовић и у којој су обучавани будући учитељи. Ове школе су биле највиши ниво на коме се код Срба тада могло школовати.³⁹⁹

У областима које су биле под контролом Турака Срби нису имали право на школе и књиге, а једино што је било дозвољено је да свештеници брину за одржавање своје професије и учење будућих свештеника у манастирима.⁴⁰⁰ Прва школа отворена је после Првог српског устанка против Турака 1808. године у Београду под именом Велика школа, а први школски систем у Србији регулисан је Уставом из 1833. године. По том уставу, школе у Србији се деле на мале, редовне и велике, с тим да има само једна Велика школа, и то у Београду.⁴⁰¹ Пет година касније основан је Лицеј у Крагујевцу који је већ 1840. године премештен у Београд. Године 1853. ова школа прераста у београдску Велику школу, а 1905. године у универзитет.

Законом из 1844. године у Србији је дозвољено школовање женске деце и то на тај начин што су се оснивала посебна одељења или посебне девојачке школе. Прва женска школа у Србији основана је 27. јула 1863. године у Београду,⁴⁰² а у Сомбору је од 1866/67. школске године почело образовање учитељица.⁴⁰³ У почетку су у сомборској школи младићи и девојке слушали заједно наставу, а тек

³⁹⁹ Гавриловић 1978: 29.

⁴⁰⁰ Станисављевић 1992: 20–21.

⁴⁰¹ *Ibid.*: 73.

⁴⁰² *Ibid.*: 211.

⁴⁰³ Макарић 1965: 90.

од 1896. године, када је уведено четворогодишње школовање, одељења су подељена на мушка и женска.⁴⁰⁴ Око 1870. године на београдској Великој школи училе су две ванредне студенткиње, а прве редовне студенткиње биле су Круна Аћимовић и Лепосава Бошковић (1887–1891).⁴⁰⁵

У свим овим школама постојао је и предмет Историја, а највише сачуваних српских уџбеника историје из овог периода пише управо о античком периоду. Најстарији међу њима је уџбеник *Повесѣница Грчкої народа* Константина Бојића који је објављен 1843. године у Новом Саду на славеносрпском језику. Овај уџбеник има веома занимљиву форму питања и одговора која се данас не користи у литератури, а упућује нас на претпоставку да се овај уџбеник користио у настави. У овом уџбенику нема ниједне речи посвећене женама и њиховој улози у породици, друштву, култури и уопште у историји.

После једне деценије појавила су се два уџбеника непознатих аутора који садрже податке везане за улогу жене у историји. Та два уџбеника су: *Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, Pervi dio, Stari vek* и *Nacèrt Povesti i zemljopisa: za niže gimnazije. Dio 1, Stari vek*, који су објављени у Бечу 1853. године и 1869. године. На почетку ових уџбеника приказан је постанак света онако како је описано и у Старом завету. Дакле, почетак уџбеника описује Адама и Еву и њихову улогу у стварању света. Иако се на почетку овог уџбеника каже да мушкарац и жена, Адам и Ева, имају равноправан однос, улога жене овим престаје и ниједан податак у уџбеницима више није везан за жене. Овим је истакнута важност религије и вере у образовању ученика, а Адам и Ева су само симболично поменути како би се објаснило стварање света.

После ових уџбеника објављена су два уџбеника који садрже више података о женама. Већина ових података налази се у поглављима који говоре о култури и обичајима народа. То су уџбеници *Opća povestnica za srednje škole. Dio 1, Stari vek* Ф. Б. Коржинека, одштампан у Загребу 1866. године, и *Историја свѣта* коју је својим ученицима превео и приредио А. Сандић и која је одштампана у Новом Саду 1869. године. Ова два уџбеника скоро да

⁴⁰⁴ Макарић 1965: 126.

⁴⁰⁵ *Сѣо година Филозофскої факултѣта* 1963: 43.

немају разлике у садржају. Излагање у њима је хронолошко и углавном је описана војна и политичка историја источних народа, Грка и Римљана. Када се на тај начин излажу историјске чињенице, очигледно је да ће већина простора у тим уџбеницима припасти царевима и владарима – мушкарцима, јер се ретко дешавало да жене владају великим царствима. Ипак, постоје случајеви у историји када су жене владале, а један од њих је и податак о асирској царици Семирамиди, за коју пишу да је ратовала против Индије како би проширила своју територију. На том походу она је рањена и после повратка у Асирију била је проглашена за богињу.⁴⁰⁶ Друга жена владарка која се спомиње је Дидона, краљица феничанског града Тира. У овим уџбеницима је описана њена улога у оснивању моћне колоније Картагине.⁴⁰⁷ Посебно поглавље у овим уџбеницима заузима прича о Тројанском рату и Хомеровим еповима *Илијади* и *Одисеји*. Ту се спомињу две жене: Јелена, због које је дошло до Тројанског рата, и Пенелопа, Одисејева жена. Нажалост, то је све што сазнајемо о њима и оне се спомињу само као учеснице ових догађаја, а доминирају подаци о борби између Грка и Тројанаца, затим попис грчке војске, разарање Троје и кратак опис повратка учесника рата у Грчку. Дакле, ратови и политичка историја.⁴⁰⁸

Од осталих података о женама у овим уџбеницима посебно место заузимају имена богиња и њихова религијска улога. Најчешће се спомињу богиње плодности, као што су вавилонска Милита, асирска Деркета и египатска Исида. То је очекивано с обзиром на то да су ове богиње имале важну улогу код свих античких народа. У кратком поглављу о грчкој култури и уметности спомињу се богиње Артемида, Атина, Деметра и Афродита, а посебно место заузимају Питија, Аполонова свештеница у Делфима, и песникиња Сапфа. У поглављу о римској култури и уметности спомињу се само Јунона и Венера.

Један веома интересантан уџбеник објављен је 1883. године у Београду. То је *Историја света за више разреде средњих школа, део I, Стари век* коју је написао С. Бошковић. Поред података који се налазе у старијим уџбеницима, у овом се налази једно интересно

⁴⁰⁶ Сандић 1869: 29; Koržinek 1866: 51.

⁴⁰⁷ Koržinek 1866: 132; Сандић 1869: 55.

⁴⁰⁸ Сандић 1869: 79–83; Koržinek 1866: 163–165.

поглавље под насловом „Прве породице и племена људска“. У њему С. Бошковић пише да је на самом почетку постојања људских заједница пресудну улогу у породици и племену имала родовска линија по мајци, а не по оцу.⁴⁰⁹ Он пише да се човек издигао изнад животиња оног тренутка када се појавила моногамија. Аутор даје пример да је овај вид женидбе и живота представљен и у неким старим законцима, као што је индијски законик Мануа или Ликургов закон у Спарти.⁴¹⁰ Установа брака поправила је положај жена у историји и омогућила им законску сигурност у случају развода или пак смрти мужа. Бошковић истиче да су код Грка и Римљана постојала нарочита божанства која су штитила институцију брака. И код Египћана је жена или сестра фараона уговором могла себи да обезбеди управљање земљом на дуже време, али над децом је искључиву власт имао фараон.⁴¹¹

Нови уџбеници појавили су се крајем XIX века. Прво је изашао уџбеник Д. Иловајског, *Ойшћа историја за средње школе*, који је приредио Д. Докић и који је објављен у Крагујевцу 1894. године, а већ 1898. године појавила су се још два уџбеника. Први је био уџбеник О. Варге *Историја света: по наставном плану и уџбенику за средње школе, Св. 1, Стари век*, који је превео М. А. Јовановић и који је изашао у Новом Саду, а други је уџбеник А. Гинделија *Povjesnica staroga vijeka za više razrede sred. učilišta* који је приредио В. Клаић и који је изашао у Загребу. И у овим уџбеницима преовладава концепт војничке и политичке историје, али култура античких народа заузима све више простора. Поред већ споменутих богиња плодности у овим уџбеницима се спомиње још једна – то је Астарта или Танита код Феничана.⁴¹² Треба истаћи да Д. Иловајски пише у свом уџбенику о институцији брака код Египћана и каже да су жене биле заштићене законом и онај ко би увредио част жене морао је бити кажњен.⁴¹³

Иако је приметно да у овим уџбеницима има више података о женама и њиховој улози у породици, то још увек није било довољно да бисмо могли да формирамо одређена знања о томе какав је био положај жена код античких народа. Ипак можемо да закључимо да

⁴⁰⁹ Бошковић 1883: 147.

⁴¹⁰ *Ibid.*: 149–150.

⁴¹¹ *Ibid.*: 157.

⁴¹² Иловајски 1894: 8.

⁴¹³ *Ibid.*: 26.

се код античких народа поштовала богиња мајка и да су код свих народа биле веома поштоване богиње плодности. Плодност и рађање су важни елементи у опстанку једног народа, па је сасвим природно да су ове богиње поштоване и да су заузимале високе положаје у религији ових народа. У неким уџбеницима описани су и положај жене у породици и њена улога у одгоју деце, али то није довољно да би се ученици у образовном процесу упознали са положајем жена у антици. На крају, када се погледа садржај ових уџбеника, види се да ниједно поглавље није посвећено женама. Не треба заборавити да су ови уџбеници, који су коришћени у српским и хрватским школама, већином настали на основу немачких уџбеника и да су према томе и у осталим европским земљама имали исту концепцију војничко-политичке историје у школама. С. Бошковић је у предговору своје књиге написао да је слична ситуација била и у школама у Француској и Енглеској.⁴¹⁴

Међутим, да бисмо стекли праву слику о томе шта су ученици учили о положају жена у антици, морамо да погледамо и остале књиге које су коришћене у настави, а у којима је описана античка историја. Овде ће бити споменуте само оне на које се наилази у наставним плановима и програмима српских школа у XIX веку.⁴¹⁵

Прва од тих књига је *Приправа за историју свега свијета ради деце* коју је написао Д. Владисављевић по А. Л. Шлецеру и која је изашла 1864. године. На почетку ове књиге поново се налази прича о Адаму и Еви и њиховој улози у формирању народа на земљи. Дакле, поново жена има равноправну улогу са мушкарцем. Скоро све остале промене које су се догодиле на земљи писац објашњава тако што наводи примере из свакодневног живота и обичаја народа са понекад врло наивним објашњењем. У тим причама се често спомињу жене. Пише, на пример, да у Кини жене носе мале ципеле од рођења па због тога имају мале ноге, или да Европљанке стављају стезнике па су зато мршаве и болују од разних болести, а и лако (слабо) се облаче па због тога обољевају од грознице и умиру у најбољим годинама.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Бошковић 1883: X.

⁴¹⁵ Ове књиге се помињу у наставним плановима и програмима Учитељске школе у Сомбору и гимназијама у Новом Саду и Сремским Карловцима.

⁴¹⁶ Шлецер 1864: 39–40.

Аутор у овој књизи много више простора поклања женама него што је то до сада било тако. По његовом мишљењу, основна ћелија друштва је породица, а жена ту има пресудну улогу како би породицу одржала на окупу.⁴¹⁷ Затим, спајањем више породица формира се народ који законима уређује ко ће владати. Ту долазимо до друге важне улоге коју жена има у античком друштву, а то је васпитање и образовање. Прави пример таквог утицаја се види по томе како владар влада. Ако је праведан и поштен према својим поданицима, то значи да је образовање које је добио у породици ваљано. Аутор не наводи да је то заслуга мајке, али из претходног текста то јасно произлази.⁴¹⁸ Трећа улога коју има жена у овој књизи јесте развијање вештина. Аутор прво наводи да Грци и Египћани пишу како су их богови научили разним делатностима, док су Кинезе учили цареви. Аутор није сигуран ко је измислио плетење, ткање и шивење, али мисли, и за то даје неколико примера, да су жене заслужне што данас постоје ти занати, а не богови или цареви.⁴¹⁹ На крају постоји и један део посвећен весталкама у Риму које су чувале свету ватру. Ватра је, по ауторовом мишљењу, одувек повезана са женом и он сматра да је и кување изум жена, а не мушкараца.⁴²⁰

Друга књига у којој се пише о античкој историји је *Приповетке из историје света светиа за школу и народ* Х. Херцога и изашла је 1883. године. Она представља наставак претходне, јер, како каже њен аутор, „скоро двадесет година није се појавила књига која би била наставак претходне књиге“.⁴²¹ У овој књизи испричане су хронолошким редом приповетке које су засноване на историјским чињеницама и народној традицији. У предговору пише да су у њој дати васпитни примери према којима ће ученици образовати свој карактер и поступати према томе у свом животу.⁴²² Ови примери су узети из живота славних јунака и владара, а описани су и знаменити догађаји њиховог времена. У овом делу има укупно 170 приповетки и жене углавном заузимају споредне улоге и спомињу се као мајке,

⁴¹⁷ Шлецер 1864: 47–49.

⁴¹⁸ *Ibid.*: 57–62.

⁴¹⁹ *Ibid.*: 140–142.

⁴²⁰ *Ibid.*: 160–161.

⁴²¹ Херцог 1883: I.

⁴²² *Ibid.*: II.

супруге и ћерке славних јунака и владара. Али, спомињу се и као ратнице.

Жене као ратнице спомињу се у причи о Амазонкама. Херакле се борио против њих и узео појас од њихове краљице Хиполите који је поклонио ћерци краља Еуристеја.⁴²³ То је био девети од дванаест подвига које је извршио Херакле. Жена као супруга спомиње се у причи о Андромахи, када она моли Хектора да се не бори против Ахилеја.⁴²⁴ Он јој тада говори да мора да ради свој посао, као што она мора да ради свој. Жена као ћерка спомиње се у причи о Апију Клаудију, који је отео ћерку неког храброг војника да му буде робинја. Њено име је било Виргинија. Отац је молио за њену слободу, а кад није успео да је ослободи, узео је нож и убио је, јер је више желео да буде мртва него робинја окрутном Апију Клаудију.⁴²⁵ Жена као мајка спомиње се у причи о Корнелији, мајци Тиберија и Гаја Граха. Корнелија је била поносна на своје синове који су несрећно завршили, али су својим аграрним реформама учинили много за римски народ. У тој причи се истиче улога мајке у васпитању деце.⁴²⁶ У овим приповеткама налази се и прича о отмици Сабињанки, чиме је поново наглашена важност жене у формирању и опстанку породице, али и једног народа. И у поглављу под насловом „Како су живели стари Римљани“ напомиње се да је мајка била прва васпитачица својој деци и да је то оно најважније у породици.⁴²⁷ И опет по ко зна колико пута до тада, скоро све приче у којима се спомињу жене имају за циљ да нагласе да је породица основа сваког друштва, а да је главна улога у очувању породице поверена жени, а не мушкарцу.

Трећа књига која се користила у настави била је књига *Повиесті источних народа у старом вијеку* Г. Маспера која је изашла у Загребу 1883. године. Ова монографија настала је на основу историјских извора и ауторовог дугогодишњег проучавања историје источних народа. Иако се може рећи да и у њој преовлађује излагање војне и политичке историје, ипак се виде промене у излагању историјских

⁴²³ Херцог 1883: 43.

⁴²⁴ *Ibid.*: 52–53.

⁴²⁵ *Ibid.*: 166.

⁴²⁶ *Ibid.*: 214.

⁴²⁷ *Ibid.*: 186.

чињеница. Знатан део ове књиге заузимају подаци из културе, уметности и религије ових народа, што до тада није био случај. У овој књизи има и много превода оригиналних текстова, али жене се у њима само спорадично појављују у улози супруге, сестре, богиње или владарке. Једина жена владарка чија је власт описана у овој књизи је египатска краљица Хатшепсут, која је владала за време 18. династије. У књизи нема тачне године када је владала, али аутор наводи да је на власт дошла после смрти њеног оца Тутмоса I. Отац ју је удао за свог брата Тутмоса II, који није дуго владао, и Хатшепсут је после смрти свог мужа владала самостално у Египту.⁴²⁸ За њену владавину је карактеристично да није ратовала и да је покушавала мирољубивом политиком и дипломатијом да задржи претходно стечене територије. Као и њени претходници, градила је храмове и посвећивала дарове боговима и трудила се да трговином надокнади недостатак потребних сировина у Египту које су раније прибављане приликом ратних похода. Масперо описује и експедицију од пет бродова које је послала на Пунт како би трговала и у Египат донела мирисе, дрва, злато, сребро, драго камење и остале драгоцености које се нису могле наћи у Египту. Таква мирољубива политика, коју је водила краљица Хатшепсут, није одговарала војсковођама који су желели нова освајања. После њене смрти нови фараон Тутмос III, којег су подржале ове војсковође, избрисао је сва обележја њене владавине, па чак и њено име исписано хијероглифима на храмовима.⁴²⁹

Када се погледају сви уџбеници историје који су се појавили у XIX веку, приметно је да политичка историја има приоритет приликом њиховог писања, а да се културна историја појављује само колико је потребно да се стекну најосновнија знања о култури и уметности. Врло често је у овим уџбеницима привредна историја део културне историје. У таквој ситуацији историја се током XIX века излагала на тај начин што су мушкарци имали главну улогу у историјским догађајима. Приметно је и да су сви аутори уџбеника мушкарци. То не значи да су ти уџбеници лоши, али приступ темама у њима је унапред одређен занимањем за војну и политичку историју, а такво поимање историје је и иначе било карактеристично у то време. Школовање жена у високошколским установама је почело

⁴²⁸ Maspero 1883: 152–153.

⁴²⁹ *Ibid.*: 154.

доста касно, а прва генерација учитељица завршила је школовање тек крајем 70-их година XIX века. Прва генерација редовних студената Велике школе у Београду завршила је школовање тек 1891. године. У таквој ситуацији не можемо ни очекивати да видимо жену аутора неких од ових уџбеника из XIX века.

У последњих неколико година нови уџбеници у Србији, који описују античку историју, а који се користе у српским гимназијама, имају потпуно нову концепцију која је одређена напретком историјске науке. Више пажње посвећено је културној историји и утицају античких народа на европско и светско наслеђе. Чак и илустрације које се налазе у новим уџбеницима у значајној мери представљају жену у античко доба, а оно што је још важније за ову нашу тему је да су последњи уџбеник, који се појавио у српским гимназијама, написале две жене – Снежана Ферјанчић и Татјана Катић.⁴³⁰ Али, жене још увек у уџбенику историје нису добиле посебно поглавље посвећено само њима. На крају можемо да констатујемо да је улога жене у антици у српским уџбеницима историје у XIX веку у већини случајева повезана са њеном улогом у рађању, васпитању и образовању деце, односно њеном улогом у породици као основној ћелији друштва. Међутим, у последње време све је више радова који показују да је улога жене у антици била знатно комплекснија. Због тога ћемо на крају навести реченицу из једне посебно интересантне монографије у вези са овим питањем које је написала М. Мирковић под насловом *Rea Silvija i sedam rimskih kraljeva. Srodstvo i vlast u ranom Rimu*, а која доноси нови поглед на историју Рима у доба краљева и где она каже „да је најстарији систем сродства у раном Риму почивао на сродству по мајци и да је мајка била једино поуздано средство када нема брака и нема породице“.⁴³¹

⁴³⁰ Ферјанчић, Катић 2007.

⁴³¹ Mirković 2008: 21.

ФЕНИЧАНИ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА*

Настава историје у другој половини XIX века заузима знатан простор у наставним плановима и програмима српских школа. Велики део ове наставе обухвата проучавање античке прошлости, пре свега историје Грка и Римљана, али и народа старог Истока који су живели у области Месопотамије, Египта, Мале Азије и Леванта. Основни задатак наставе историје био је да представи најважнија достигнућа ових народа и њихов допринос у развоју друштва до којег је дошло у политичким процесима античког периода. Политичка и ратна историја имале су доминантну улогу у представљању ових народа, али је у наставним плановима и програмима приметан заокрет од средине XIX века ка израженијем проучавању културних достигнућа ових народа и њиховом утицају на касније периоде, а све у циљу образовања српске омладине на античким основама. У том процесу кључну улогу су имали уџбеници историје који су се појавили у другој половини XIX века.

Међу античким народима који су оставили неизбрисив траг на европску културу били су и Феничани. Колико су српски ђаци знали о овом народу приказаћемо на основу података из уџбеника историје који су се највише користили у нашим школама у другој половини XIX века. Ти уџбеници су: *Историја света* Александра Сандића која је изашла у Новом Саду 1869. године, *Историја старог века* Милоша Зечевића која је изашла у Београду 1896. године, *Историја света по наставном плану и уџишћу за средње школе* Отона Варге која је изашла у Новом Саду и коју је приредио Милан А. Јовановић,

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Војвођански простор у контексту европске историје*, 2012, 39–47.

Историја светиа за народ и школу Стојана Бошковића која је изашла у Београду 1866. године и два уџбеника Антона Гинделија: *Повесница светиа за ниже разреде средњих школа* која је изашла у Панчеву 1886. године и коју је приредио Милан Димитријевић и *Povjesnica staroga vijeka za više razrede sred. učilišta* која је изашла у Загребу 1898. године и коју је приредио Вјекослав Клаић. Већина српских аутора и приређивача ових уџбеника били су професори у српским школама.

Најважније питање у уџбеницима историје о Феничанима је питање њиховог доприноса у јачању трговачких веза и економског развоја Средоземног мора. То се заснива на чињеници да су Феничани били сјајни морепловци и трговци и да су због тога стекли славу. С обзиром на то да је у другој половини XIX века било уобичајено да се приликом представљања одређених народа користи географски критеријум, тако је и у овом случају прво питање било питање територијалне распрострањености Феничана, затим питање порекла њиховог имена и хронолошки оквир.

Према уџбеницима најстарију историју градова у Феникији је тешко одредити. Најстарији период, који се спомиње у свим уџбеницима, јесте XV век пре н. е., с тим да се тек од XII века пре н. е. може поуздано говорити о историји феничанских градова. Простор који су насељавали је уска обала Леванта, северно од Палестине. Зечевић у свом уџбенику бележи да су Феничани на тај простор дошли са обала Персијског залива и да су основали неколико градова од којих се највише истицао Сидон, који је имао превласт над осталим феничанским градовима све до XII века пре н. е.⁴³² У Гинделијевом уџбенику није забележено време када Феничани долазе на простор Леванта, али бележи да су дошли због сеобе народа и основали неколико градова од којих спомињу Сидон, Берит и Библо.⁴³³ Остали уџбеници представљају Феникију од периода XII века кад водећу улогу од града Сидона преузима град Тир, који су основали угледни становници Сидона.⁴³⁴

Феничани су име добили од античких писаца који су тако звали народ који је живео у приобалним градовима Леванта. Реч вероватно потиче од грчке речи *φοινῖς*, којом се означава тамноцрвена, пурпурна

⁴³² Зечевић 1896: 61.

⁴³³ Gindely 1898: 36.

⁴³⁴ Сандић 1869: 25; Вапра 1898а: 16; Бошковић 1866: 115; Gindely 1898: 37.

боја.⁴³⁵ Што се тиче овог имена, у српским уџбеницима историје појављују се два имена за народ који је живео на овом простору, Феничани и Пуни. Први облик имена, *Феничани*, добили су од Грка. Облик *Φοινίκι* спомиње се у уџбенику А. Гинделија⁴³⁶ и он га сматра кључним у формирању имена Феничана. Међутим, његово објашњење не обухвата само црвену, односно пурпурну боју у пореклу имена Феничани, већ и палмино дрво *φοινίκιον*, јер је земља где су били распрострањени феничански градови била богата овим дрветом. О грчком имену палминог дрвета као пореклу имена Феничана говори и А. Сандић, који Феникију описује као земљу палминих шума,⁴³⁷ што потврђује и М. Зечевић.⁴³⁸ Код Зечевића и Гинделија се појављује и други облик имена Феничана – Пуни (*Phuni* или *Phoeni*). Гиндели само констатује да је то облик имена који су користили Римљани за Феничане,⁴³⁹ док Зечевић тврди да је облик речи Пуни старији од облика Феничани, али остаје нејасно на основу ког критеријума је извукао овај погрешан закључак.⁴⁴⁰ Данас постоје разлике у односу на оно што можемо да прочитамо у уџбеницима историје из друге половине XIX века тако да у савременој историографији постоји још неколико објашњења имена Феничана, као што је пример који је навела Д. Стефановић – да реч потиче из одређења *Фенеху*, којим су Египћани именовали територију северног Канана.⁴⁴¹ Они сами нису користили ни име Феничани, ни Пуни,⁴⁴² и у савременој историографији се сматра да су они себи давали имена према градовима у којима су живели, Сидонсци, Тирани итд.⁴⁴³ Такође, етимолошко порекло тог назива још увек није одгонетнуто.⁴⁴⁴

На основу података о историји Феничана можемо да закључимо да је писана на основу античких извора, а само Гиндели у свом уџбенику даје списак коришћених дела. Он наводи да је

⁴³⁵ Stefanović 2012: 272; Kienitz 1981: 116; Haywood 2005: 44–45; Albright 2006: 520; Курт 2004: 421.

⁴³⁶ Gindely 1898: 36.

⁴³⁷ Сандић 1869: 22.

⁴³⁸ Зечевић 1896: 61.

⁴³⁹ Gindely 1898: 36.

⁴⁴⁰ Зечевић 1896: 62.

⁴⁴¹ Stefanović 2012: 273.

⁴⁴² *Сџари исток* 1972: 92.

⁴⁴³ Salles 2003: 1173; Kienitz 1981: 117; Stefanović 2012: 274.

⁴⁴⁴ Huss 1994: 4.

користио Херодота, Диодора са Сицилије, Јосифа Флавија и Библију.⁴⁴⁵ Непосредно, античке изворе спомиње и Зечевић када говори о граду Тиру и даје одломке из Библије из Књиге пророка Језекиља: „Међе су ти у срцу морском, а зидари те твоји начинише сасвим леп. Од јела халдејских градише ти даске, а кедре ливанске узимаше ти за стубове; од храстова васанских правише ти весла, а од слонове кости и шимширова дрвета доносише ти асирски продавци седишта; од танког и извезеног платна мисирског разапињао си једрила, а багреницом и скрлетом покривао се ... знањем и памећу својом стекао си снагу себи, те насуо злата и сребра у ризнице своје ... Драго камење чињаше ти наките, све врсте његове – ређају се поименце од рубина до смарагда – блистаху на теби“.⁴⁴⁶

Феничани су у историји постали познати због свог распрострањеног трговачког деловања, посебно на западном Медитерану, где су основали већи број колонија од којих су се неке развиле у значајне градове.⁴⁴⁷ Веома лепим описом природе Бошковић започиње своју историју Феничана и истиче да су управо због оваквог географског положаја они постали први монархистички и трговачки народ Старог света, који је спојио Кину и Европу, пловио до Енглеске и Мадагаскара.⁴⁴⁸ И Сандићев уџбеник из средине XIX века говори о трговини и колонијама Феничана. Опширније су представљени правци колонизација. На источном Медитерану оснивали су колоније на Кипру, Роду, на више острва Киклада и Спорада, на Криту и на северу чак до Хелеспонта, а као главну колонију Сандић наводи Тас, не због богатих руда злата него и због чињенице да је на Тасу било идеално место за даљу трговину са Тракијом и према Понту. На западном Медитерану оснивали су колоније на Сицилији, Малти, Сардинији, на Балеарским и Питијуским острвима, где су биле главне базе за даља путовања обалама Шпаније. Интересантно је да југозападна Шпанија није само главно станиште за многе феничанске колоније него је и више стотина година била територија коју су Феничани држали под контролом. На афричкој обали постојао је читав низ феничанских

⁴⁴⁵ Gindely 1898: 35.

⁴⁴⁶ Зечевић 1896: 65.

⁴⁴⁷ Курт 2004: 421.

⁴⁴⁸ Бошковић 1866: 119.

колонија попут Сирте, Утике, Картагине, а у западном делу афричке обале само град Тир је основао преко 300 колонија.⁴⁴⁹ Зечевића има другачији приступ. Он истиче неке друге карактеристике Феничана, као што су њихове трговачке и занатске способности и говори о начину размене добара као и о употреби новца. Зечевић не наводи ко је први почео да користи новац, али зато сматра да су Феничани били ти који су употребу новца у трговини раширили по тада познатом свету. Посебно истиче њихову способност да се изборе са основним животним потребама на дугим путовањима. Он не наводи податак који антички извор користи у уџбенику када описује дуга путовања око Африке, али с обзиром на то да се његови подаци подударају са Херодотовим, можемо да претпоставимо да га је Зечевић користио када је описивао начин на који су Феничани обезбеђивали основне животне намирнице. Зечевић каже: „Они су за време тако дугог бродења, кад би им год нестало хлеба, излазили на обалу, те посејали жита, чекајући дотле, док не сазре, па пошто га пожњу, настављаше пут ... Сем природних производа што их нека земља даје, а у другим их нема, они су још трговали и живом стоком, продајући куплене или крадене коње и волове онамо, где их није у довољној мери било“.⁴⁵⁰ Интересантно је да је овај податак забележен и код Гинделија, с том разликом што Гиндели наводи Херодота као извор.⁴⁵¹ Од места на која су стигли Феничани Зечевић издваја њихов боравак на Индијском океану, као и велики подвиг путовања око Африке.⁴⁵² У Гинделијевом уџбенику се трговина спомиње као значајан допринос у упознавању становништва Европе и Африке са новим биљним и животињским врстама и ширењу постојећих обалама Средоземног мора, као што су ширени нпр. смоква, винова лоза, маслине, али и паунови и кокошке.⁴⁵³ Успешност своје цивилизације Феничани према Варгином мишљењу дугују највише својој способности да посредују у трговини између Грчке, Апенина, Пиринеја, Африке и Енглеске, али истиче и њихову способност да дођу и до најудаљенијих делова света, до Мадагаскара, Индије, али и

⁴⁴⁹ Сандић 1869: 23–24.

⁴⁵⁰ Зечевић 1896:72; Hdt. IV, 42.

⁴⁵¹ Gindely 1898: 39.

⁴⁵² Зечевић 1896: 72.

⁴⁵³ Gindely 1898: 39.

Кине и Јапана.⁴⁵⁴ У Варгином уџбенику се налазе подаци којим сировинама су Феничани трговали. На Кипру су узимали бакар, у Грчкој шкољку из које су добијали црвену боју, у Македонији злато, у Египту фино платно и стакло, у Африци лавље и пантерове коже, нојево перје и робље, са Елбе су доносили гвожђе, у Шпанији добијали сребро, са Истока ћилибар, из Арабије тамјан и измирну, а из Индије зачине, мирисе и драго камење.⁴⁵⁵

Поред мноштва колонија које су основали Феничани једна колонија се ипак издваја по свом значају, а светску славу је стекла и због сукоба са Римљанима у три велика рата. Та колонија је Картагина. Име града потиче од речи Карт-Хадашт (*Qart-Khadascht*),⁴⁵⁶ што на феничанском значи Нови град (грч. *Καρχιδών*, лат. *Carthago*).⁴⁵⁷ Сви уџбеници историје из друге половине XIX века имају део посвећен овој колонији. Према тим подацима Картагина је основана око 850. године пре н. е. на једном издигнутом подручју, где афрички континент једним шиљастим врхом улази у Средоземно море наспрам острва Сицилије. Њу је основала Дидона, која је дошла из Тира заједно са богатим становницима града разочараним у управу њеног брата Пигмалиона, који јој је убио мужа и завео тиранску власт.⁴⁵⁸ И савремени извори се слажу са начином и догађајима који су пратили оснивање Картагине,⁴⁵⁹ али се не слажу са годином њеног оснивања. Традиционална година оснивања Картагине је 814/3. пре н. е., а забележена је код Тимаја,⁴⁶⁰ античког аутора који је живео на прелазу из IV у III век пре н. е., и Дионисија из Халикарнаса из I века пре н. е.⁴⁶¹ Ни археолошки извори не потврђују постојање града пре средине VIII века.⁴⁶²

Нисмо, дакле, сигурни одакле податак да је Картагина основана 850. године пре н. е. и можемо само да претпоставимо да је из неког немачког узора на основу ког су настали сви ови уџбеници,

⁴⁵⁴ Вапра 1898а: 15.

⁴⁵⁵ *Ibid.*: 15.

⁴⁵⁶ Wilson, Warmington 2003: 295; Зечевић 1896: 67; Stefanović 2012: 276.

⁴⁵⁷ Wilson, Warmington 2003: 295; Kienitz 1981: 144; Huss 1994: 16; Grant 1974: 130.

⁴⁵⁸ Сандић 1869: 55; Gindely 1898: 37; Зечевић 1896: 67; Бошковић 1866: 117.

⁴⁵⁹ Mitchell 2006: 502.

⁴⁶⁰ Wilson, Warmington 2003: 29; Kienitz 1981: 144; Huss 1994: 17; Grant 1974: 130.

⁴⁶¹ Quinn 2009: 263.

⁴⁶² Stefanović 2012: 276; Wilson, Warmington 2003: 295; Huss 1994: 18.

а ова информација се преносила из године у годину. Та година се више не појављује у уџбеницима као година оснивања Картагине. Почетком XX века имамо новије издање Гинделијевог уџбеника, где стоји нови податак: да је година оснивања Картагине 814/3. пре н. е.⁴⁶³

Једно од најзначајнијих достигнућа Феничана је њихов алфавет, који су касније преузели Грци, а преко Грка и цела Европа. Ово достигнуће није довољно истакнуто у уџбеницима историје у другој половини XIX века и само Зечевић у уџбенику који је написао говори о овом великом достигнућу Феничана, којим су себи обезбедили вечну славу међу савременим народима.⁴⁶⁴

Историја Феничана у уџбеницима историје у другој половини XIX века представљена је са нагласком на културну историју овог народа. Врло мало је заступљена политичка историја. У самој настави античке историје у српским школама предност се даје проучавању културне историје античког света, што нам потврђују и извештаји о раду Учитељске школе у Сомбору.⁴⁶⁵ У овим извештајима од 1873. до 1892. године стално се понавља да античка историја „мора да се ради с посебним освртом на културни развитак читавог старог века, као и земљопис дотичних земаља“.⁴⁶⁶ Колика је важност културе у образовању српских ђака показује и пример Гинделијевог уџбеника из 1898. године, где се на крају књиге налази и додатак на 42 странице под називом „Слике културног живота старих народа“. Ту се налази 120 цртежа из историје античких народа са текстом који описује сваку слику посебно.⁴⁶⁷

Крајем XIX века код нас су се појавила и два историјска атласа античког света, један мађарски и један немачки. У мађарском историјском школском атласу, *Helmár Ágost, Iskolai atlasz*, објављеном у Будимпешти 1890. године, налазе се карте Египта, Палестине, Индије, државе Александра Македонског, Грчке и Мале Азије, Италије, Лацијума, Галије за време Цезара, план Атине и Рима и карта римских путева у Италији. У немачком античком атласу,

⁴⁶³ Gindely 1898: 36.

⁴⁶⁴ Зечевић 1896: 74.

⁴⁶⁵ Бошков 2008: 33.

⁴⁶⁶ ИЗВЕШТАЈ УШС 1873/74; АСАНУК, бр. 29 I; ИЗВЕШТАЈ УШС 1891/92; АСАНУК, бр. 29 V.

⁴⁶⁷ Бошков 2007б: 28.

Justus Perthes' Atlas Antiquus. Taschen-Atlas der Alten Welt, који је објављен 1898. године, налазе се детаљне карте Египта, Мале Азије, Грчке, Италије, Римског царства и планови Атине, Рима и Картагине.⁴⁶⁸ У оба атласа представљена је и територија на којој су живели Феничани, с тим да је нама, због наше теме, интересантнији немачки атлас, јер се у њему налази план града Картагине.

У процесу сазнавања историје уџбеник има водећу улогу. Преко њега ученици усвајају искуства човечанства, побољшава се колективна слика друштва, истичу се позитивни ставови и особине личности. Он представља основно средство наставне комуникације и извор сазнања. У првој половини XIX века када је настава била скоро искључиво наративног карактера, у уџбеницима историје преовладавао је текст, а садржај је био много мањег обима. Овакав уџбеник имао је искључиво образовну функцију и као такав није могао да побуди интересовање код ученика. Крајем XIX века садржај у уџбеницима постаје све обимнији и у њему има много фактографије, тако да су ученици преоптерећени градивом. Појављују се и илустрације, али су оне одвојене од градива као додатак и некада нису у функцији онога што се описује у уџбенику. Наставни процес током целог XIX века зависи првенствено од знања наставника и његове способности и начина на који преноси своје знање ученицима. Кроз такав вид наставе важну улогу има и одабир лекција које ће бити заступљене у уџбеницима историје.

Феничани су у другој половини XIX века нашли своје место у српским уџбеницима историје, јер су својим вештинама допринели да буду неизоставни део европске и светске историје. Као сјајни морепловци, трговци и занатлије допринели су јачању повезаности народа, пре свега Медитерана, али и свих осталих области у којима су се затекли. Ако им се нешто од тога и може оспорити, ипак је њихово највеће откриће консонантски алфабет из кога су се развила сва западна алфабетска писма и тим чином су Феничани стекли непролазну славу.

⁴⁶⁸ Оба атласа се данас чувају у Библиотеци Матице српске.

ДАЧКИ РАТОВИ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ*

Римска држава је у време цара Трајана (98–117. год.) заузимала огромну територију која се простирала на три континента – Европу, Африку и Азију. У таквој ситуацији главни задатак цара Трајана био је да одбрани државу од упада непријатељских варвара, али и да је заштити од устанака већ покорених народа и племена. Оваква ситуација изазвана је чињеницом да се у пограничним областима огромне римске државе стварају нове државне творевине под утицајем романизације, што је условило и усавршавање војних вештина покорених народа и оних који су се налазили у непосредној близини Римског царства.⁴⁶⁹ Из тог разлога његово време је обележено офанзивним операцијама за очување римске територије, а највећа опасност по римску државу претила је од Парћана, народа који су живели на истоку на простору источно од Мале Азије, односно на територији Месопотамије, и Дачана, који су насељавали део територије данашње Румуније.⁴⁷⁰ Ове офанзивне операције условиле су да је Трајан водио ратове у Дакији, Асирији, Месопотамији и Јерменији,⁴⁷¹ а нас овде занимају ратове које је водио против Дачана.

Дачки ратови су један од највећих историјских догађаја из античког времена који се одиграо на територији данашње Румуније. Одувек су дачки ратови привлачили пажњу, не само румунских него и европских истраживача, а овде ћемо приказати дачке ратове из

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Communication, culture, creation: new scientific paradigms*, 2015, 149–156.

⁴⁶⁹ Maškin 2002: 419–420.

⁴⁷⁰ Maškin 2002: 419–421; Scarre 1995: 60–61.

⁴⁷¹ Stern 2013: 6812–6814; Griffin 2009: 109–113, 123–158.

перспективе српске историографије. Притом ћемо користити најстарије српске уџбенике из XIX века, затим преведена историографска дела румунских аутора из XX века у којима је описана историја румунског народа и која садрже поглавља посвећена дачким ратовима. На крају ћемо представити и поједина савремена историографска дела које се баве овом тематиком.

Први помен дачких ратова у српској историографији забележен је у уџбеницима историје на српском језику у XIX веку. У периоду развоја српског школства, а посебно српског школства у оквиру Хабзбуршке монархије и касније Аустроугарске, јавила се потреба да се напишу уџбеници историје на српском језику како српски ђаци у школама више не би морали да уче историју из немачких, руских или мађарских уџбеника. То су углавном биле *Историје света*, а у делу који је посвећен историји старог века увек се налазила и историја старог Рима. Овде ћемо навести само неколико примера тих уџбеника који у опису римске државе садрже помен дачких ратова. Најстарији уџбеник је *Историја света за народ и школу*, књига 1, коју је написао Стојан Бошковић 1866. године.⁴⁷² За кратко време појавио се и други уџбеник под насловом *Историја света* који је написао наставник Новосадске гимназије Александар Сандић 1869. године.⁴⁷³ Крајем века појавила су се још два уџбеника. Први је *Историја старој века. Преглед за вишу наставу* Милоша Зечевића⁴⁷⁴ а други је уџбеник Отона Варге под насловом *Историја света по наставном плану и упућиву за средње школе*.⁴⁷⁵ Методолошки приступ у овим уџбеницима је био различит, па је то условило различите концепте у организацији тематских целина и помен дачких ратова у њима. Дачки ратови се у овим уџбеницима помињу спорадично и нема поглавља које је посвећено само њима. Најчешће се спомињу у поглављима у којима се говори о цару Трајану и његовим освајањима.⁴⁷⁶ Ево и неколико одломака. Код С. Бошковића можемо да прочитамо: „Он је много ратовао, а између

⁴⁷² Бошковић 1866: 291–363.

⁴⁷³ Сандић 1869: 164–260. О античкој прошлости код Александра Сандића погледати рад Бошков 2010б.

⁴⁷⁴ Зечевић 1896: 217–320.

⁴⁷⁵ Варга 1898: 94–201.

⁴⁷⁶ Бошковић 1866: 355; Сандић 1869: 234–235; Зечевић 1896: 291; Варга 1898: 174–175.

осталог покорио је Дакију (Влашку) и довео у ту област римске насељенике, од којих се и земља после назове Румунија“.⁴⁷⁷ М. Зечевић пише другачије и каже: „Трајан жуђаше и за војничком славом, те се под њим римска царевина најдаље раширила. Тако му најпре пође за руком, да победи упорне Даке, па од њихове земље створи нову провинцију Дакију, загладивши тиме ранији пораз од њих римске војске под Домицијаном“.⁴⁷⁸ Слично пише и Сандић. Из ова два примера примећујемо да се дачки ратови само узгред спомињу као војна акција коју је извео Трајан.

Код Отона Варге, којег је на српски превео гимназијски професор Милан А. Јовановић, дачки ратови описани су са више података. Варга пише: „За Трајана достигла је држава највећи простор около 100. г. после Хр. Трајан обустави плаћање данка Дачанима на левом брегу доњег Дунава и удари с војском на славног дачког краља Декевала. У две војне потуче Дачане, сагради велики камени мост на доњем Дунаву, пређе преко њега и скр'а моћ Дачана за навек. И сам Декевал се убије, само да не допадне сужањства. После тог освојења начини цео онај брдовити крај међу Тисом и Црним Морем римском покрајином под именом *Dacia*. Као оно што је Аугуст у Панонији, кад ју је освојио, тако је и Трајан у Дацији основао насеобине и вароши. Дачанска Сармизегетуза постаде под именом *Ulpia Trajana* главним градом и сад Римљани градише друмове, отвараху руднике и бање. И тај источни крај данашње наше домовине ступа на тај начин у круг образованости те поста услед блага по рудницима златном земљом Римљана. Римски сенат и народ подиглоше у славу јуначког победиоца велики стуб, који и данас постоји у Риму и високим рељефом живо преставља нам појединости рата“.⁴⁷⁹ Као што можемо да видимо из овог одломка, коначно се помињу и предводник Дачана Децебал и дачка престоница Сармизегетуза. Децебал је овде приказан као славан и поносан ратник који није желео да падне у руке непријатељу, али ништа више од тога не сазнајемо. Не можемо са сигурношћу да тврдимо из ког историјског извора или литературе је аутор преузимао податке, а из текста је нејасно о којој дачкој Сармизегетузи је реч. Наиме, постоје

⁴⁷⁷ Бошковић 1866: 355.

⁴⁷⁸ Зечевић 1896: 291.

⁴⁷⁹ Варга 1898: 174–175.

две „дачке“ Сармизегетузе. Прва је Децебалова стара престоница која се налазила скривена у планинама, позната под именом Сармизегетуза Регија (Sarmizegetuza Regia) и која је уништена у Другом дачком рату. Друга, нова, коју гради цар Трајан, у близини старе престонице, али у низији на раскршћу путева, јесте римска Сармизегетуза и она је названа Улпија Трајана (Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetuza).⁴⁸⁰ С обзиром на то да аутор говори о оснивању новог града, можемо да претпоставимо да је мислио на ону коју је саградио Трајан, дакле Улпију Трајану.

Ови појединачни подаци које налазимо код аутора у XIX веку нису довољни да стекнемо целокупну слику о дачким ратовима. Наиме, нигде није наведен податак да су се Римљани и Дачани сукобили у два рата нити је дат хронолошки оквир, па не можемо са сигурношћу да знамо када су се одиграли ти ратови, осим да је то било у време римског цара Трајана. Ипак, сви аутори истичу велики значај тог рата и помињу изградњу Трајановог стуба у Риму који и данас сведочи о овом великом подвигу.

Слична ситуација је и у савременим уџбеницима, с том разликом што се у њима води рачуна о хронологији. Подаци о дачким ратовима и даље се излажу у лекцијама које су повезане са римским царом Трајаном и његовим освајањима. Неизоставно се спомињу изградња моста преко Дунава, Трајанов стуб као основни извор за дачке ратове и Трајанова табла као важан доказ о Трајановим градитељским делатностима на нашим просторима.⁴⁸¹

* * *

Године 1935. појавила се прва од три историје Румуна у XX веку које су преведене на српски језик. Њу је написао универзитетски професор Никола Јорга, а превео је Владимир Марган. Како сам аутор истиче у предговору српском издању ове књиге, циљ је био да се Срби упознају са братским румунским народом. Иако тежи објективности, аутор каже да су две идеје биле водиле у стварању овог дела – националност и сељаштво.⁴⁸² Сељаштво као главна водила у стварању овог дела долази посебно до изражаја када Јорга пише о

⁴⁸⁰ Мирковић 2003: 110.

⁴⁸¹ Обрадовић 2012: 238–239.

⁴⁸² Јорга 1935: III–IV.

Дачанима. Он тврди да се етимолошко порекло речи *Дачани* може тумачити тиме да су то становници села, односно сељаци. Ову повезаност са сељацима Јорга допуњује и податком да су први дачки краљеви носили заповедничку капу под именом *pileus*, коју су касније носили сви румунски сељаци на Дунаву.⁴⁸³ По Јоргином мишљењу, Дачани су и први народ на територији данашње Румуније код којих се помиње постојање краља, а први велики владар који има и своју династију звао се Бојребиста. Његова држава простирала се целим током доњег Дунава од Баната на западу до делте Дунава на истоку.⁴⁸⁴

Други велики дачки владар којег спомиње Јорга био је Децебал. Он га представља као изванредно обдареног краља и одличног војсковођу који је успео да порази Домицијанове царске легије под вођством Опија Сабина, Корнелија Фуска (Cornelius Fuscus) и Јулијана (Tetius Julianus). С обзиром на то да је Децебал победио Римљане, цар Трајан, који је на власт дошао после Домицијана и Нерве, решио је да због сталних упада дачких племена на римску територију нападне и покори Дачане. Јорга као главни разлог напада на Дакију сматра тежњу Римљана да преузму контролу над рудницима злата и сребра, којих је било у великим броју на територији коју је контролисао Децебал, као и контролу над рудницима соли који се налазе на тој територији. Међутим, Јорга се пита колико је била исправна ова одлука Римљана, с обзиром на то да су имали обезбеђену границу на Дунаву, да ризикују да њихову територију, уколико не успеју да заузму и контролишу планинска утврђења на Карпатима, изложе нападима осталих племена која живе у непосредној близини Карпата. Тај проблем објашњава каснијим проблемима које су Римљани имали са Готима, који су упадали на римску територију и на крају срушили Западно римско царство.⁴⁸⁵

Код Јорге први пут наилазимо на опис ратних операција током дачких ратова. Као и на почетку приче о Дачанима, Јорга и даље сматра да су они обичан народ, да је сељак, сточар и пољопривредник изнео највећи терет овог ратовања између Децебала и Трајан. Као пример наводи тактику коју је спроводио Децебал у Првом дачком

⁴⁸³ Јорга 1935: 27.

⁴⁸⁴ *Ibid.*: 28

⁴⁸⁵ *Ibid.*: 31.

рату. Она се састојала од тога да се Римљанима током похода постављају замке користећи предност познавања домаћег терена и повлачења снага у планине и у утврђени центар државе Сармизегетузу. Јорга наглашава да су таквом тактиком највише страдали сељаци који су били изложени тортури римске војске и немогућности да се баве својим свакодневним пољопривредним пословима. Одлучном војном акцијом Римљана Децебал је поражен. Прихватио је превласт Римљана у Дакији, али је врло брзо прекршио одредбе мира, тако да је 105. године Трајан подузео нови поход познат као Други дачки рат. Овај поход упамћен је и по изградњи моста на Дунаву који је пројектовао и изградио чувени Аполодор из Дамаска. Јорга наглашава да је изградња моста била пресудна како би се спречила помоћ коју је Децебал очекивао са истока. И овде Јорга наглашава улогу обичног народа, тачније сељака, који никако није желео да се помири с тим да ће морати да прихвати власт Римљана. Причу о дачком рату Јорга завршава родољубивим описом јуначког отпора Дачана у којем су чак и жене дале свој допринос. Центар дачке државе изгорео је у пламену, а сви актери отпора према Римљанима извршили су самоубиство на челу са предводником Децебалом.⁴⁸⁶

Јоргина књига представља знатан напредак у односу на претходне када је у питању опис дачких ратова. Могли бисмо Јорги да замеримо једино хронологију, јер она није у свим случајевима јасна и прецизна. На пример, знамо када почињу оба дачка рата – 101. и 105. године, али нема податка о томе колико трају и када се завршавају. У оба случаја ратови трају годину дана, али то није јасно дефинисано код Јорге. Без обзира на то, Јоргина књига може да се сврста у ону литературу која пружа довољно јасних података да се стекне основна слика о дачким ратовима.

Друга књига румунског аутора која је преведена на српски језик је *Историја румунског народа* а уредио ју је академик Андреј Оцетеа. Изашла је 1979. године у издању Матице српске, а део о дачким ратовима описао је Р. Вулпе. Опис ових ратова у овој књизи дат је врло детаљно и посвећена му је велика пажња, а централна фигура у овом опису је дачки краљ Децебал. За разлику од Јорге, који је тежио да борбу Дачана и Децебала против Римљана представи као борбу

⁴⁸⁶ Јорга 1935: 31–33.

сељака против моћног непријатеља, овде то није тако. Децебал је представљен као сјајни војсковођа који је одличном тактиком и још бољом дипломатијом неколико пута побеђивао много моћнијег непријатеља.

На историјској сцени појавио се за време владе цара Домицијана, а славу је стекао после победе над римским трупима које је предводио Корнелије Фуск 87. године, претпоставља се у теснацу Тапе у Трансилванији. То је био један од највећих пораза римске војске. Међутим, према писању Вулпеа, Децебал није ову победу искористио за упад на римску територију, јер је схватао њену величину и снагу, већ се потрудио да приволи дезертере и мајсторе из Империје да дођу у земљу Дачана како би саградили тврђаве и ратне машине и како би упутили Дачане у римску војну тактику.⁴⁸⁷ После овог пораза Домицијан је хтео брзо и енергично да реагује. Сакупио је нову војску на челу са Јулијаном и на истом месту где је Корнелије Фуск катастрофално изгубио, сукобио се са дачким трупима 88. године. Јулијан је победио, а Вулпе истиче да је и поред пораза, који су претрпеле дачке снаге, Децебал доказао своју изванредну вештину, успевајући да ограничи последице пораза и да успори напредовање непријатеља.⁴⁸⁸ Ево како то описује Вулпе: „да би добио слободу за покрет и задржао ма и минимално време Јулијана на месту, стварајући му утисак да се налази пред огромном војском која је заменила побеђену војску, дачки краљ наредио је да се секу гране дрвећа у једној шуми и стабла одевају и наоружавају. За тренутак, лукавство је успело, али су на крају крајева римске трупе ипак успеле да се приближе планинском масиву околу Сармизегетузе, што је Децебала приморала да тражи мир“.⁴⁸⁹ Домицијан је прво одбио овај предлог, али суочен са новом опасношћу од Квада и Маркомана 89. године, ипак је прихватио Децебалову мировну понуду. Одредбе мировног споразума су биле такве да је дачки краљ ушао у клијентске односе са Римом у замену за помоћ у мајсторима за изградњу тврђава и ратних машина. Овај мир из 89. године ишао је наруку Децебалу, који је уз помоћ римских мајстора успео да до почетка владавине Трајана, 98. године, од

⁴⁸⁷ Vulpe 1979: 58–59.

⁴⁸⁸ *Ibid.*: 59.

⁴⁸⁹ *Ibid.*

Сармизегетузе створи утврђени систем високе технике са наменом да буде неосвојива тврђава.

Нови поход против Дачана одиграо се 101. године. Овај пут римску војску водио је лично цар Трајан и Римљани ниједног тренутка нису сумњали у успех ове операције. Али, као што смо већ навели, до победе Римљана у дачком рату дошло је врло тешко, тек после два похода. Занимљиво је што Вулпе истиче да припреме Трајана за поход против Дачана нису изазване тиме што је Децебал нарушио мир, већ тежњом римске сенаторске класе за освајањем Дакије ради прибављања знатне економске користи. Вулпе приликом описа Првог дачког рата не мења методологију излагања и Децебал је поново у тежишту приче. Он овај рат не представља из угла Римљана као освајача, него из угла Дачана и њихове ратне тактике. Ево како: „Далеко од тога да је пасивно чекао опасност, Децебал је настојао да смелим и вештим покретима надокнади инфериорност својих снага и тешку ситуацију, успевши да придобије као савезнике дачко, сарматско и германско становништво са севера Карпата, на челу са сујевитским Бурима, о којима је Тацит рекао да су живели у Словачкој и Марамурешу, и да би изашао из изолације, он је израдио план широке концепције, заснован баш на искоришћавању Трајановог офанзивног духа. Када силна римска војска буде продрла дубоко у трансилванске планине, савезници Дачана ће масовно навалити у Добруђу, што даље од Карпата, па, користећи непостојање ефикасне римске одбране на том граничном подручју, брзо кренути према балканским провинцијама, како би захватили Трајанове комуникације са осталим деловима Империје и ударити га затим с леђа, истовремено са Децебаловим противнападом. Опкољени на тај начин, римској војсци би претила несрећа без преседана. Успех овог плана зависио је пре свега од тачног усклађивања акција хетерогених снага, одвојених огромним растојањима, од прикривања намера, од вештог и упорног дезинформисања римског цара, а нарочито од продужења операције у планинама – ма каквим средствима – све до почетка зиме, када би мраз, с једне стране, олакшао инвазију савезника на доњем Дунаву а, с друге стране, учинио римску флоту у Добруци непокретном, изванредно средство којим би Трајан располагао за брзе маневре на унутрашњим линијама. Децебал и његови савезници показали су се на висини таквог величанственог

плана, који су, уколико је то зависило једино од њихове способности, тачно испунили“.⁴⁹⁰ Ова тактика коју је припремио Децебал показала се као веома успешна и спроведена је до савршенства, али блага зима је све покварила и Децебалов план није успео. Када се Трајан обезбедио од опкољавања Децебалових савезника и успоставио поново комуникацију са остатком Империје, могао је поново да планира нови напад. До одлучујуће битке дошло је код Адамклисија, где је Трајан однео тешку, али одлучујућу победу. После тога уследио је напад на Сармизегетузу и Децебал је био приморан да се преда. Вулпе и овде истиче заслуге Децебала за успостављање мира у циљу чекања неке повољније прилике. Међутим, услови за мир су били веома тешки по Децебала и он је морао да преда све ратне машине, све римске мајсторе и дезертере који су се налазили у Дакији и да од Сармизегетузе направи неутврђени град, а било му је забрањено да одржава везе са суседним државама без сагласности Рима.⁴⁹¹

Мир који је склопљен 102. године трајао је само две године. Већ 105. године почеле су нове припреме за поход против Дачана. Главна војна акција Римљана била је сада усмерена ка изградњи моста на Дунаву, а посао је поверен Аполодору из Дамаска, славном архитекти. И Децебал се припремао за рат. Овај пут нарушио је одредбе мира и почео је са поновним утврђивањем Сармизегетузе и нападима на римске гарнизоне који су остављени у Дакији као гарант мира. Децебал је чак ангажовао и убице да убију цара Трајана, али је завера била откривена. Аутор наводи да је основни проблем за Децебала био тај што су га напустили савезници који нису били уверени у успех поновног сукоба са Римљанима. Догађаје из Другог дачког рата аутор реконструише на основу приказа на Трајановом стубу с обзиром на то да немамо писаних података о том походу. Сматра се да је дачка престоница Сармизегетуза пала тек пошто је остала без воде. Децебал је и поред тога успео да се пробије из опкољеног града, са циљем да се поново организује против Римљана, али је један римски одред успео да га стигне и зароби. Видевши да нема излаза и не желећи да падне у руке непријатељу, Децебал је извршио самоубиство. Да би потпуно уништили морал Дачана, Римљани су разрушили Сармизегетузу, а становништво раселили у

⁴⁹⁰ Vulpe 1979: 61.

⁴⁹¹ *Ibid.*: 65.

друге крајеве Дакије. Према обичајима, у знак победе подигли су нови град четрдесетак километара далеко од старе престонице и назвали га Улпија Трајана, а касније га прозвали Сармизегетуза.

Овај приказ дачких ратова први је такав пример у српској историографији и први је који обилато користи античке изворе за интерпретацију и реконструкцију историјских догађаја током дачких ратова. Аутор користи пре свих радове Диона Касија и Тацита, али и епиграфске споменике и Трајанов стуб у Риму као доказ велике победе овог римског цара. Иако сукоб посматра из перспективе Дачана и посебно Децебала, не може му се то замерити, јер како сам каже: „Освајање Дакије од стране Римљана представља одлучујући догађај у историји наше отаџбине, јер су интензивном романизацијом, до које је касније дошло у овој провинцији, постављени чврсти темељи румунског народа, који је у истој мери наследио како особине гетско-дачког рода, тако и високе вредности које је Рим оставио овде“.⁴⁹²

Споменућемо још једну, трећу и за сада последњу преведену књигу румунског аутора на српски језик. То је *Крашка историја Румуна за младе* коју је написао Њагу Ђувара, а која је код нас изашла 2004. године. Она није донела ништа ново у погледу описа дачких ратова. Опис дачких ратова веома је оскудан и Њ. Ђувара не придаје велики значај ратним операцијама, борбама и опису самих догађаја. Ипак, јасно дефинише разлоге зашто је избио рат. По његовом мишљењу, Римљани су отпочели ратне операције против Дачана искључиво због тога што су они, видевши богатство Римске империје, упадали на римску територију ради пљачке. Врло кратко излаже ток рата уз констатацију да је главни извор Трајанов стуб са којег могу да се реконструишу догађаји и операције које су се одиграле за време дачких ратова.⁴⁹³ Међутим, наводи једну занимљивост као још један разлог зашто су Римљани ратовали са Дачанима. Наиме, износи тезу француског историчара Каркопина (Jérôme Carcopino) да је експлоатација злата била узрок доласка Римљана на територију Дакије. Чак наводи и пример да је новац на почетку владавине Трајана био танак као папир за цигарете, а да је на крају његове владе дебео. Ову Каркопинову тезу довели су у сумњу румунски археолози

⁴⁹² Vulpe 1979: 66.

⁴⁹³ Đuvara 2004: 18–19.

који кажу да за сада нису пронађени докази да се у то време вадило злато у планинама које су насељавали Дачани.⁴⁹⁴

На крају да поменемо још две монографије које су се појавиле у XX веку, а које садрже поглавље о дачким ратовима. Прва је *Историја старој Рима* коју је приредио руски историчар Н. А. Машкин (Николай Александрович Машкин) и која се код нас појавила 1951. године у издању Научне књиге из Београда. Од тад је доживела неколико репринт издања, а последње је било 2005. године. Дачки ратови су и овде представљени као део Трајанове спољне политике уз краћи опис оба дачка рата. Машкин ове ратове види као одговор Трајана на преговоре између Децебала и парћанског краља о заједничким акцијама против Рима.⁴⁹⁵ Друга, за нас много значајнија монографија је *Римска држава у доба принципата и домината (27. пре Хр. – 337. н. е.). Од Августина до Константина* коју је написала наш угледни професор Универзитета у Београду Мирослава Мирковић. Она је о дачким ратовима писала такође у поглављу посвећеном цару Трајану, али овде налазимо на један потпуно нов приступ излагања. Наиме, М. Мирковић када пише о дачким ратовима посебну пажњу посвећује епиграфским изворима који нам говоре о градитељским подвизима цара Трајана које је извео током овог похода. Поред моста и Трајановог стуба, које сви аутори спомињу, она помиње и изградњу пута кроз Ђердапску клисуру као и прокопавање канала ради сигурне пловидбе Дунавом, а као што смо могли да видимо, сигурност пловидбе је имала кључну улогу за успешности овог похода, посебно због снабдевања римских трупа.⁴⁹⁶ Такође, први пут се срећемо и са бројем од 100.000 војника који су учествовали у овом походу а који су били распоређени у 11 легија, од којих су две биле нове – II Трајана и XXX Улпија. Међутим, допринос М. Мирковић новом погледу на дачке ратове је у чињеници да је она први пут у српској историографији навела другачији податак о смрти Децебала. У свим претходним делима забележено је да је Децебал извршио самоубиство, а М. Мирковић наводи да га је у бекству убио Тиберије Клаудије Максим, римски коњаник. Све то забележено је на једном натпису пронађеном 70-их година у Филипима.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Đuvara 2004: 20–21.

⁴⁹⁵ Maškin 2002: 420.

⁴⁹⁶ Мирковић 2003: 109.

⁴⁹⁷ *Ibid.*: 110.

* * *

Видели смо на који начин су дачки ратови представљени у српској историографији од средине XIX века до данас. На примеру српских уџбеника историје примећујемо да се о њима увек говорило као о делу спољне политике римског цара Трајана, а једина разлика између савремених уџбеника и оних који су изашли у XIX веку састоји се у методолошком приступу. Проблем хронологије је присутан у уџбеницима историје који су излазили у XIX веку, али то не чуди с обзиром на то да је критичка историографија у Србији у то време била тек у повоју. Сасвим другачија слика дачких ратова присутна је у преведеним историјама румунског народа. Како је реч о народу који је насељавао територију данашње Румуније, приметно је да се историја Дачана, формирање њихових првих држава, њихова државна организација па и дачки ратови, који су за последицу имали романизацију тог простора, доводе у директну везу са каснијим формирањем румунског народа. Концепт проучавања дачких ратова у оквиру спољне политике цара Трајана није напуштен ни у савременој српској литератури у којој се проучава историја Римског царства, с том разликом што у њој можемо да пронађемо савремена достигнућа и промене у историјској науци које су последице темељног проучавања свих релевантних историјских извора.

КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ XIX ВЕКА*

У српској историографији XIX века појавило се неколико монографија које су посвећене проучавању античког периода. То су углавном биле *Историје светиа* које су настале из потребе да ученици у српским школама, пре свега гимназијама, уче из књига на српском језику.⁴⁹⁸ С обзиром на то да је у њима описан период од најстаријих времена, велики простор био је посвећен и античком периоду, а незаобилазан период било је и време Константина Великог (306–337) и доношење Миланског едикта 313. године, који се данас обележава као један од најважнијих догађаја у хришћанском свету. Овде ћемо представити на који начин је српски народ у XIX веку био упознат са овим важним периодом римске и светске историје.

Средином XIX века појавило се неколико *Историја светиа* које у свом садржају неизоставно имају поглавље посвећено Константину Великом и Миланском едикту. Прву књигу коју ћемо представити је већ поменута књига Стојана Бошковића из 1866. године. Бошковић је Константина Великог описао као мудрог и храброг цара који је у немирима и ратовима, који су избили после повлачења цара Диоклецијана са власти, преузео власт уз помоћ хришћана.⁴⁹⁹ Према подацима које нам оставља Бошковић, пресудан моменат догодио се 312. године када се Константину на небу указао крст на којем је било исписано „С овим ћеш победити“. На основу овог податка можемо да приметимо да је Бошковић користио Еусебија из Цезареје (*Εὐσέβιος τῆς*

* Текст је првобитно објављен у часопису *Истраживања*, 25, 2014, 429–435.

⁴⁹⁸ Бошков 2010b: 55.

⁴⁹⁹ Бошковић 1866: 361.

Καίσαρ)⁵⁰⁰ као историјски извор, иако то не наводи. Бошковић посебне заслуге приписује Константиновој мајци, царици Јелени, која је била хришћанка, а управо је то навело многе хришћане да приступе његовој војсци.⁵⁰¹ Због помоћи коју су му пружили приликом преузимања власти, Константин је прогласио слободу вероисповести за све хришћане, а касније је и сам прихватио хришћанство као своју веру.⁵⁰² Бошковић још напомиње да је Константин основао град који је касније постао центар Византије не наводећи годину оснивања града нити тачно место где је град основан.⁵⁰³ На основу ових података примећујемо да С. Бошковић не поклања превише пажње периоду позног Римског царства, јер видимо да су многи важни подаци изостављени у овом поглављу. На пример, он уопште не спомиње ко су били супарници Константина Великог око преузимања власти, нити која је то одлучујућа битка у којој је Константин победио 312. године. Пресудан моменат за њега је истицање улоге коју су имали хришћани у Константиновој борби за преузимање власти и он то представља као политички мудру одлуку коју је донео Константин. Међутим, необично је да ниједном није поменуо доношење Миланског едикта као прекретницу у слободи вероисповести хришћана на територији римске државе. Бошковић поглављем о Константину Великом завршава излагање историје Римског царства и само у неколико реченица помиње сеобу народа и пад Западног римског царства 476. године.⁵⁰⁴

После три године у Новом Саду се појавила нова *Историја света* коју је написао Александар Сандић а у којој такође налазимо неколико података о Константину Великом. И у њој преовлађују подаци који говоре о Константиновом односу према хришћанима, али Сандић има другачији приступ у односу на Бошковића. Он не пише о улози хришћана у преузимању власти као Бошковић, већ говори о заслугама Константина да се дозволи слобода вероисповести за хришћане и каже да је коначно, после два века прогона, „за цара Константина хришћанство буде вера државна“.⁵⁰⁵ У

⁵⁰⁰ Euseb. *Vit. Const* I 28–29.

⁵⁰¹ Бошковић 1866: 361.

⁵⁰² *Ibid.*: 361–362.

⁵⁰³ *Ibid.*: 362.

⁵⁰⁴ *Ibid.*: 362–363.

⁵⁰⁵ Сандић 1869: 250.

томе посебно истиче и улогу његове мајке Јелене. Међутим, он то ради на крајње необичан начин, ређајући Константинове заслуге без много информација, изостављајући важне личности које су учествовале у тим историјским догађајима, али и године. На пример, у једном малом издвојеном пасусу, без хронолошког реда, пише о легенди коју је записао већ помињани Еусебије из Цезареје и само каже да се у једном војном походу цару Константину на небу, односно облаку, јавио крст са натписом „С овим ћеш победити“⁵⁰⁶ без икаквих објашњења о којој бици је реч и против кога је ратовао Константин. Ко не зна да се овај податак односи на битку код Милвијског моста која се одиграла 312. године и где је Константин победио Максенција не може да разуме ове податке. С обзиром на то да пре тога Сандић пише о Константиновим напорима и заслугама за организовање Првог васељенског сабора у Никеји 325. године,⁵⁰⁷ изгледа да и није намеравао да се посебно удубљује у ову проблематику, јер је очигледно хтео да се једино истакне Константинова улога у дозвољавању слободе вероисповести хришћанима на територији Римског царства.⁵⁰⁸ Вероватно из тог разлога код Сандића не налазимо ни податке о 313. години и Миланском едикту. Дакле, пише да је Константин прогласио хришћанску веру за државну, али не наводи детаље како је до тога дошло. Нема помена ни Лицинија ни његове улоге и односа према хришћанима.

За разлику од Бошковића, Сандић пише и о административној подели царства на, како он каже, 13 дијецеза и 116 провинција, чиме је наставио реформе које је започео Диоклецијан. Ова административна подела условила је и оснивање новог града Константинопоља, за који Сандић каже да је Нови Рим. Једино негативно што је урадио Константин је, према Сандићевом мишљењу, повећање пореза на штету народа.⁵⁰⁹

Трећа књига коју ћемо овде представити, а у којој се описују Константин Велики и његово доба, јесте *Историја старог века* Милоша Зечевића која се појавила 1896. године. И у овој књизи хришћанство има пресудну улогу у доласку Константина Великог на

⁵⁰⁶ Сандић 1869: 244.

⁵⁰⁷ *Ibid.*: 243.

⁵⁰⁸ *Ibid.*

⁵⁰⁹ *Ibid.*: 243–244.

власт. На почетку поглавља које говори о Константину сазнајемо да је рођен у Нишу, што до сад нисмо могли да прочитамо у некој књизи из XIX века. Зечевић своје излагање почиње описом доласка Константина на власт уз помоћ војске која га је у Британији прогласила за цара, а затим описује борбу за власт над западним делом Римског царства која је завршена битком код Милвијског моста 312. године где је Константин Велики победио Максенција, који се током битке удавио у Тибру.⁵¹⁰ Зечевић даље описује борбу Константина Великог за превласт на територији целог царства. На Истоку су му противници били Лициније и Максимин Даја. Зечевић пише да је Константин у овој борби за превласт на Истоку одабрао за савезника Лицинија, а да би учврстио савез, дао му је руку своје сестре.⁵¹¹ Занимљиво је да Зечевић истиче ово венчање као разлог чврстих веза Константина Великог и Лицинија и да притом уопште не помиње Милански едикт који су издали заједно 313. године. Исте године Лициније је поразио Максимиана, који је убрзо после битке умро. Две године касније долази до битке између Константина Великог и Лицинија недалеко од Сирмијума на реци Сави у којој Константин односи победу.⁵¹² Борба између њих није тада завршена, а Зечевић је ову борбу представио као борбу између хришћана, који су били на страни Константина Великог, и оних који су подржавали Лицинија, а који су веровали у старе римске богове. Вероватно да би истакао тежину и важност ове борбе, између хришћана и оних који су веровали у старе римске богове, Зечевић тек после ове битке описује легенду према којој се Константину указао крст на небу на којем је било записано „под овим ћеш знаком победити“, ⁵¹³ иако се према изворима све то догодило пре битке код Милвијског моста, када се сукобио са Максенцијем. Одлучујућа битка између Константина и Лицинија одиграла се 324. године код Хадријанопоља.⁵¹⁴ После описа победе Константина над Лицинијем и Зечевић, као и сви претходни аутори, описује оснивање града Константинопоља.⁵¹⁵ Као и Сандић, и Зечевић говори о

⁵¹⁰ Зечевић 1896: 299.

⁵¹¹ *Ibid.*: 299.

⁵¹² *Ibid.*: 300.

⁵¹³ *Ibid.*

⁵¹⁴ Данашњи град Једрене (Едирне) у Турској.

⁵¹⁵ Зечевић 1896: 300.

административним реформама које је спровео Константин Велики у Римском царству. Подаци које износи се незнатно разликују од Сандићевих и он каже да је Константин изделио државу, по угледу на Диоклецијана, на 4 префектуре, 14 дијецеза и скоро 120 провинција. Државом је управљао цар уз саветодавну помоћ Царског савета, који Зечевић назива свети конзисториј (*sacrum consistorium*).⁵¹⁶

На крају, Зечевић даје и негативан коментар о Константиновој владавини због реформи које је извршио оног тренутка када је почео да влада самостално. Пре свега, оптужује га да његова држава личи на источњачке деспотије и да и најмањим дворским чиновницима додељује титуле које, како он наводи: „једва можемо у демократском језику нашем наћи подесних речи ради превода, као од прилике светли, угледни, ванредни, најсјајнији, најплеменитији, најсавршенији итд. (*illustris, spectabilis, egregius, clarissimus, nobilissimus, perfectissimus etc.*)“.⁵¹⁷ Даље у тексту описује и лошу Константинову страну наводећи да је одговоран за смрт таста, шурака, зета, жене, нећака и сина. Због свега тога, он Константина пореди са персијским владаром Артаксерксом. Попут Сандића, највише му замера подизање пореза за издржавање великог чиновничког апарата. Ипак, како каже Зечевић, све то није спречило хришћане да га уврсте, заједно са мајком Јеленом, у свеце због издавања Миланског едикта којим се хришћанима дозвољава да слободно исповедају своју веру.⁵¹⁸

У последњој књизи коју ћемо овде представити, а коју је написао О. Варга, Константин је представљен у два одвојена поглавља. У првом поглављу под насловом „Константин Велики (323–337)“ аутор говори о уређењу римске државе током његове власти. Као најважније Константиново дело наводи оснивање новог града Константинопоља који се налазио на идеалном географском положају, између истока и запада, и који је по раскоши, палатама и јавним грађевинама подсећао на Рим. Административна подела царства на четири префектуре, дијецезе и провинције коју је извршио Диоклецијан остала је на снази и за време Константина.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Зечевић 1896: 301.

⁵¹⁷ *Ibid.*

⁵¹⁸ *Ibid.*

⁵¹⁹ Варга 1898: 183.

У овом поглављу наведен је и један податак који се није налазио у осталим књигама. Реч је о појму *imperator*. О. Варга пише да се под тим појмом више не означава војсковођа као у доба републике, него да је у време позног Римског царства, тачније у време Константина Великог, означавао државног заповедника, владара, односно цара у савременом смислу. Варга каже „да он више није први грађанин у држави, него господар државе, ласкање га изнајпре назива наш господар, наш цар, а касније улази та реч и у законе“.⁵²⁰

Још један нови податак налазимо код Варге. Он описује промене у организацији војске које је започео Диоклецијан, а завршио Константин. Војска је сада била подељена на две велике групе, пограничне и мобилне јединице, или, како их назива Варга, на дворску и крајишку војску. Он сматра да су разлике у финансирању ових војних јединица – с обзиром на то да су крајишници, тј. пограничне трупе, били слабије плаћени, и то што су Германи сада били делом припадници ових пограничних трупа, условили да су они лоше чували границе. Чак ни пола милиона граничних војника није успело да сачува границе царства од упада варвара.⁵²¹ Издржавање овако велике војске и дворских чиновника новог града подстакло је Константина на повећање пореза, што је једина мера коју је донео Константин, а коју Варга помиње у негативном контексту.

Варга о Константину говори у још једном поглављу под насловом „Хришћанство и римско царство“. У овом поглављу пише о хришћанству и описује, како он каже, легенду о борби Константина против Максенција. Поред већ споменутог догађаја код претходних аутора да је пре битке са Максенцијем на небу видео крст са исписаним речима „овим знаком победићеш“, код Варге се налази и податак да се Константину пред битку у сну јавио Спаситељ и рекао му да стави нова знамења на заставу и да ће с тим знаком победити.⁵²² Први пут наилазимо на овај податак који је забележио Лактанције.⁵²³ Последњи догађај који описује О. Варга је сазивање Првог васељенског сабора у Никеји 325. године с циљем, како каже Варга:

⁵²⁰ Варга 1898: 183.

⁵²¹ *Ibid.*: 184.

⁵²² *Ibid.*: 188.

⁵²³ Lact, *De mort. pers.* XLIV 1–6.

„да престану распре, које у то доба беху наступиле у новој вери те су јединство угрозиле“.⁵²⁴

* * *

Видели смо да период владавине Константина Великог чини обавезни део у монографијама које су се појавиле у XIX веку. Иако је приметно да постоје разлике у подацима које проналазимо у монографијама које су се појавиле средином XIX века и оних које су се појавиле на крају XIX века, као и да постоји разлика у приступу и представљању политичке и религијске улоге коју је имао Константин Велики, заједничка карактеристика им је да Константина Великог описују као владара који је хришћанима дозволио слободу вероисповести. Међутим, интересантно је да ниједан од наведених аутора не помиње конкретно Милански едикт из 313. године, осим Зечевића, који га узгред спомиње без податка када је донет, и није до краја јасно зашто овом едикту о толеранцији, који су склопили Константин Велики и Лициније, није посвећена већа пажња. Већина података, које проналазимо у монографијама у XIX веку, налази се и у савременим уџбеницима и монографијама, попут оног о оснивању Константинопоља,⁵²⁵ или о бици код Милвијског моста,⁵²⁶ али сваки од њих обавезно спомиње и Милански едикт из 313. године⁵²⁷ као едикт о толеранцији којим је хришћанима дозвољено јавно исповедање вере, а чиме је хришћанство у правном смислу изједначено са старом римском религијом. Било да су политички интереси или религија и веровање утицали на одлуке Константина Великог, он је у хришћанском свету и уопште у историји упамћен као први владар који је дозволио хришћанима слободу вероисповести.

⁵²⁴ Варга 1898: 188.

⁵²⁵ Обрадовић 2012: 247; Мирковић 2003: 195; Maškin 2002: 541–542.

⁵²⁶ Обрадовић 2012: 246, 254; Мирковић 2003: 186; Maškin 2002: 537.

⁵²⁷ Обрадовић 2012: 254; Мирковић 2003: 186–187, 190; Maškin 2002: 538.

АНТИЧКА ПРОШЛОСТ У СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА КРАЈЕМ XIX ВЕКА*

Образовање српске омладине у XIX веку почива на античким принципима, а античке теме представљају основ на којима је образован српски народ. То показују наставни планови и програми српских школа у Хабзбуршкој монархији и ослобођеној Србији, као што су Карловачка и Новосадска гимназија, Учитељска школа у Сомбору и Лицеј, који је касније прерастао у Велику школу, а почетком XX века у Београдски универзитет, али и уџбеници историје који су се користили у овим школама, а у којима, на почетку XIX века, преовлађују теме из античке историје. Упоредивањем уџбеника и њиховом анализом можемо да пратимо промене у наставном градиву током XIX века. На овом месту представимо два уџбеника: *Историја старог века, преглед за вишу наставу* коју је 1896. године написао Милош Зечевић, који је од 1888. године био наставник опште историје на Великој школи у Београду,⁵²⁸ и *Историју света до наставном плану и уџбенику за средње школе*, прва свеска стари век, коју је написао Отон Варга, а која ће нам показати које теме из античке прошлости су се проучавале у српским школама крајем XIX века, затим промене у начину излагања и промене у изгледу ових уџбеника.

Први уџбеник, *Историја старог века, преглед за вишу наставу*, који је написао Милош Зечевић 1896. године, има укупно 320 страна и подељен је на три велика поглавља: „Периода источна“, „Периода јелинска“ и „Периода римска“. На почетку уџбеника издваја се

* Текст је првобитно објављен у зборнику радова *Антика и савремени свет: научници, истраживачи и шумачи*, том 7, 2013, 127–134.

⁵²⁸ *Својина Филозофског факултета*: 219.

посебно поглавље под насловом „Приступ“ у којем аутор разматра основни задатак историје, одређује простор на којем су насељени „историјски“ народи – како их он назива, шта су то историјски извори, које помоћне науке постоје и део о хронологији. Према његовој дефиницији, историја света има да изложи и објасни низ поступних промена у прошлом животу човечанском.⁵²⁹ Према Зечевићу, идеалан простор за насељавање „историјских“ народа је умерени појас на северној страни земаљске полулопте зато што природни услови нису дозвољавали да се народи насељавају на неком другом простору. Као главни разлог проширења територије на којој су насељени „историјски“ народи Зечевић наводи образованост човечанства. Она је допринела технолошком напретку, али и друштвеним разликама и тежњи човека за слободним животом.⁵³⁰

Зечевић посебно истиче важност историјских извора, које дели на писане споменике, у које набраја верске књиге, државне уредбе, владарске повеље, међународне уговоре, летописе и разне записе, и неме споменике, у које спадају посуђе, оруђе, грађевине, алати, кипови, оружје, грбови, печати, новац и други споменици који се не могу класификовати у писане.⁵³¹ У делу о историјским изворима наводи и обичаје, али их јасно разграничава од историјских извора наводећи да научници користе сазнања о обичајима само да би утврдили законе по којима се народи развијају.⁵³²

Од помоћних историјских наука кратко описује географију, хронологију, антропологију, етнологију, филологију, археологију и социологију и дефинише њихову улогу у објашњавању историјских процеса. Хронолошки, историју дели на три периода – стари, средњи и нови век. Не постоји временски дефинисан почетак старог века, чак ни приближно, а за крај периода одредио је 500. годину не наводећи неки догађај нити процес који би разграничио стари и средњи век.⁵³³

Овде морамо да истакнемо да је направљен важан помак у односу на претходне уџбенике који су изашли током XIX века, јер је Зечевић први који анализира улогу и важан допринос ових наука у

⁵²⁹ Зечевић 1896: 1.

⁵³⁰ *Ibid.*

⁵³¹ *Ibid.*: 2.

⁵³² *Ibid.*: 3.

⁵³³ *Ibid.*: 3–4.

процесу сазнавања прошлости људи. Помоћне историјске науке први пут се помињу у *Историји свешта* коју је написао А. Сандић 1869. године, али без дубље анализе, осим податка како се зову и чиме се баве ове науке.⁵³⁴

Сличан садржај има и други уџбеник *Историја свешта по наставном плану и уџишћиву за средње школе* који је написао Отон Варга и који има 201 страну. И овде се издвајају три велике целине под насловом: „Источни народи ударају темељ образованости“, „Грци“ и „Римљани“. Поглавље „Приступ“, које се налази на почетку овог уџбеника, концепцијски се разликује од Зечевићевог уџбеника. Наиме, иако ово поглавље носи назив „Приступ“, у њему је дат преглед преисторијског периода где су укратко изложене главне карактеристике каменог и металног доба,⁵³⁵ а не бави се, као Зечевић, основним задацима историје, историјским изворима, нити објашњењима шта су помоћне историјске науке и које постоје, што би према наслову било очекивано. Једина сличност је у томе што се на крају овог поглавља налази део о хронологији који нас уводи у главна поглавља уџбеника.

У обе књиге аутори пишу о Египћанима, Асирцима, Јеврејима, Феничанима, Персијанцима, Индијцима, Грцима и Римљанима. Ови народи представљени су у другачијем светлу него што је то било до тада. Као прво, јединствено за оба уџбеника је то да је напуштен концепт према којем су се историје античких народа излагале према простору на којем су били насељени, односно нестала је континентална подела на народе који живе на тлу Африке, Азије и Европе, и која је примењивана у скоро свим уџбеницима који су се појавили у XIX веку. Нов начин излагања који се појављује крајем XIX века је тзв. хронолошки концепт према којем се прво излаже историја најстаријег народа, где се као полазна тачка узима појава одређеног народа на историјској сцени и он није условљен простором на којем је тај народ распрострањен. Као друго, у овим уџбеницима у потпуности су нестали религиозни елементи који су били карактеристични за уџбенике с почетка и средине XIX века и који су имали пресудну улогу у тумачењу историје ових народа, док је Библија била главни извор, посебно за историју источних народа.

⁵³⁴ Сандић 1869: 7; Бошков 2007б: 24–25.

⁵³⁵ Варга 1898а: 2–4.

Почев од уџбеника Ф. Б. Коржинека *Обћа новостница за средње школе* који је изашао 1866. године подаци које налазимо код античких аутора постају пресудни при изради уџбеника, а религијски елементи су сведени на минимум. Међутим, Коржинец само наводи списак извора на почетку сваког поглавља, али у тексту врло често можемо да приметимо да Библија и даље остаје једини извор података. То није случај код Зечевића и Варге. Иако имају различите начине саопштавања података, очигледно је да користе више античких извора за податке које износе у својим уџбеницима. Ово не значи да Библија престаје да буде извор података за уџбенике, јер причу о изласку Јевреја из Египта и један и други аутор описују на основу Библије, што Варга и потврђује у свом уџбенику,⁵³⁶ али Библија више није једини извор за писање историје источних народа.

* * *

За представљање античких народа Зечевић има установљену форму и приликом представљања сваког од њих држи се принципа да увек прво пише о простору где је живео поједини народ, а затим о његовом пореклу и уређењу. Вера и култура античких народа увек се налазе пре излагања историјских догађаја. Иако нигде не спомиње који извор користи за излагање историјских догађаја, примећујемо на примеру података о вери и култури источних народа да користи Херодота, за опис Пелопонеског рата Тукидида, за најстарију историју Рима Тита Ливија, а за период Римске републике и доба грађанских ратова Цезара. Очигледно је и да за историју Египта користи највише грчке ауторе, јер за сва имена која наводи у тексту даје грчки облик тог имена. Ево неколико примера имена из Зечевићевог текста у облику у којем их он наводи: Мин (*Μηνης*),⁵³⁷ Аменемат III (*Αμενεμης*), Шалат (*Σαλατις*), Апопија (*Αφωφης*), Амос I (*Αμοσις*), Тутмоз III Велики (*Θουτμοσις*), Сезостар (*Σεσοστρις*), Минефт (*Μηνεφτις*), Псамитик I (*Ψαμμητικος*), Некон (*Νεκως*) и Шабак (*Σαβακων*).⁵³⁸ Међутим, разликује се начин навођења имена када говори о Асирцима. Овде користи латиничну транскрипцију имена. Ево како то изгледа у уџбенику: Туклатадар (*Tuklath-adar*),

⁵³⁶ Варга 1898а: 32.

⁵³⁷ Грчка имена су овде наведена у оригиналу, онако како стоји у уџбенику.

⁵³⁸ Зечевић 1896: 14–29.

Тиглатпаласар I (Tiglath pal-ussur), Асурназирабал (Assur-nazir-habal), Салманасар II (Salman-ussur), Саргон (Sharu-kin), Синахериб (Sin-akhe-irib), Асурхадон (Assur-akhe-idin), Асурбанабал (Assur-ban-habal), Асуредилан (Assur-edil-ilani), Набопаласар (Nabu-pal-ussur) и Навукододосор (Nabu-kudur-ussur).⁵³⁹ Када пише о грчкој и римској историји, Зечевић за свако лично име које спомиње у тексту даје у загради име у оригиналу, грчки или латински. Ово до тада није било уобичајено и то је први пут да такав начин бележења видимо у неком уџбенику.

Али нису само антички аутори извор код Зечевића. Он на неким местима даје и примере са натписа, што је такође новина за уџбенике и такве примере такође нисмо имали до сада. Кад говори о Семирамиди, даје пример једног натписа који гласи: „Природа ми је дала тело женско, али ме дела моја изједначају с најваљанијим човеком. Ја сам владала царевином Ниновом – којој се ређају границе – Пре мене ниједан Асирац није видео мора, а ја сам их гледала четири, која су тако далеко, да нико није до њих доспео. Ја сам натерала реке, да теку куда сам хтела, а хтела сам само онуда, где су од користи, те сам од прљуше створила питомину, залевајући је прокопима својим. Ја сам подигла неосвојиве градове; ја сам својим колима отворила крчанике, куда несу ни сами зверови претрчавали. Па усред толиких послова нашла сам времена и за своја задовољства и за пријатеље своје“.⁵⁴⁰

Варга има другачију форму од Зечевића, али се ослања искључиво на историјске изворе приликом описа античких народа. Код њега постоји принцип да о сваком источном народу прво пише по чему је он најпознатији. Када говори о Египту, Асирији и Израелу, опис почиње религијом,⁵⁴¹ али када говори о Феничанима, прво говори о трговини.⁵⁴² Приликом описа Персијанаца прво пише о политичкој историји, односно Киру и настанку велике персијске државе.⁵⁴³ Поглавља о грчкој и римској историје почињу од њихове

⁵³⁹ Зечевић 1896: 35–40.

⁵⁴⁰ *Ibid.*: 33.

⁵⁴¹ Варга 1898а: 5, 10, 12.

⁵⁴² *Ibid.*: 14.

⁵⁴³ *Ibid.*: 21.

најстарије историје, а затим се хронолошки излажу историјски догађаји, док се на крају налази поглавље о култури.

Када излаже историју неког народа, често у загради стави име античког аутора од кога је преузео податак. То ради повремено, али ипак у довољној мери да бисмо били упућени на историјски извор. Дешава се да уместо античког аутора у загради стави дело из којег је узет податак. На пример, када говори о Тројанском рату, он у загради ставља име дела – *Илијада*, а не спомиње Хомера.⁵⁴⁴ Такође, наводи и савремене истраживаче кад говори о култури или некој посебној теми која је интересантна за одређени народ. Неки од њих су и Шамполион (Champollion), којег описује као човека који је научио наш свет хијероглифима,⁵⁴⁵ затим Лејард (Layard), Бота (Botta) и Ролинсон (Rawlinson), које описује као истраживаче који су допринели да стари градови, попут Ниниве и Вавилона, буду пронађени.⁵⁴⁶ Као и Зечевићу, и Варги су познати натписи као историјски извори и иако не наводи текст са неког натписа, као Зечевић, он ипак спомиње неке од њих, као на пример камен из Розете.⁵⁴⁷

И код Варге примећујемо да неке појмове који су карактеристични за грчку и римску историју наводи у оригиналу, што до тада није била карактеристика у уџбеницима, поготово што су ученици добро знали и латински и грчки језик. Ево неколико примера: народ (*δῆμος*), веће (*Βουλή*),⁵⁴⁸ породица (*familia*) и братства (*gens*).⁵⁴⁹ Међутим, крајем XIX века приметно је опадање знања страних и класичних језика код ученика средњих школа, а као разлог наводи се преоптерећеност ученика наставним градивом и из тог разлога ниједан језик не савладају довољно добро,⁵⁵⁰ па се због тога и јавља потреба да се у оригиналу наводи име неког појма или личности у уџбенику.

⁵⁴⁴ Варга 1898а: 32.

⁵⁴⁵ *Ibid.*: 9.

⁵⁴⁶ *Ibid.*: 11.

⁵⁴⁷ Варга 1898а: 9.

⁵⁴⁸ *Ibid.*: 38.

⁵⁴⁹ *Ibid.*: 97.

⁵⁵⁰ Шевић 1906: 22.

* * *

Што се тиче садржаја ових уџбеника, примећују се мале разлике у односу на раније уџбенике. При излагању историје старог Истока новина је да се историја Индије налази у оба уџбеника, а то раније није било тако. Додуше, у Варгином уџбенику историја Индије је изложена у необичној фусноти, која као да је касније додата приликом штампе, али нас врло детаљно упознаје са историјом старе Индије и историјским изворима. Упознају нас са кастинским системом и писмом, санскрт, и о два списка Ведама и Мануовим закоником.⁵⁵¹ Зечевић знатно опширније описује историју Индије, а уз податке које даје Варга он још пише и о политичкој историји Индије наводећи и неке од владара као што су Пор, Чандрагупта и Ашока.⁵⁵²

Историја античке Грчке у оба уџбеника је подједнако заступљена. Једина новина која је видљива у односу на раније уџбенике је повећање обима посвећеног Александру и Македонији, а посебно добу дијадоха и уопште времену после Александра Великог. С обзиром на све већи број историјских извора који се користе при изради уџбеника, било је очекивано да се више пажње посвети периоду пентеконтаетије, али се то није десило. Варга спомиње оснивање Делског савеза,⁵⁵³ али тај податак Зечевић уопште не наводи. Период пентеконтаетије представљен је као процват Атине под Периклом, али не у политичком него у културном смислу.

Што се тиче римске историје, и даље период римске републике заузима највише простора, али је приметно да имамо све више података о позном Римском царству и посебно појави хришћанства. Новина је да се све више простора даје и римском праву и законима и у овим уџбеницима на више места можемо да читамо о њима.⁵⁵⁴

Иако су култура и уметност античких народа заузимале већи проценат градива од политичке историје у уџбеницима који су се појавили средином XIX века, тај проценат је сада скоро изједначен. Није сасвим јасно зашто се то догодило. Постоје две могућности. Прва, да је на то утицао све већи број историјских извора, као што

⁵⁵¹ Варга 1898а: 26.

⁵⁵² Зечевић 1896: 74–87.

⁵⁵³ Варга 1898а: 63.

⁵⁵⁴ Варга 1898а: 107; Зечевић 1896: 238, 248.

смо видели на примеру ова два уџбеника, који се користе за израду уџбеника, а који говоре о политичкој историји, и друга, да је наставним планом и програмом предвиђено да се античка уметност и култура изучавају на неким другим предметима, на пример српском језику, а не само на историји, поготово ако знамо да је број часова српског језика у средњим школама у Србији (реалне гимназије, реалке и класичне гимназије) почетком XX века био дупло већи од наставе историје и да су градивом обухваћена и дела античких аутора.⁵⁵⁵

На крају, ове промене у излагању античке историје могле су бити резултат и утицаја са стране. Познато нам је да је први уџбеник, који је Зечевић написао 1880. године, био резултат немачког утицаја. М. Зечевић и Ј. Ђорђевић су водили и расправу о томе у *Летопису Матице српске*, у време када су били професори у гимназијама, и у којој је Ђорђевић критиковао Зечевићев уџбеник због тога што је неоправдано скратио стари век, што је направио многе хронолошке, географске и правописне грешке, а највише му је замерио што је користио Струвеа, за кога је Ђорђевић рекао да нигде није уведен у школе, па чак ни у Немачкој где је настао.⁵⁵⁶ Могуће је да је и то утицало на Зечевића да напише нови уџбеник, који се појавио 16 година касније и који је дефинитивно представљао велики помак у односу на претходни из 1880. године. Међутим, Зечевић се и овај пут послужио немачким узором, али овај пут је то био В. Пиц,⁵⁵⁷ који је у то време био узор у многим европским земљама. Врло је вероватно да се и Варга послужио истим уџбеником.

* * *

Главне промене у изради уџбеника крајем XIX века усмерене су ка томе да се добије одговор на питање шта је историја, чиме се она бави и шта су њени резултати. Детаљно се дефинише историја као наука и наводе се све помоћне историјске науке које могу да расветле одређене историјске процесе и појаве. Из тог разлога аутори уџбеника у сваком поглављу, кад год је то могуће, наводе историјске изворе, писане и материјалне, које користе као извор за израду

⁵⁵⁵ Шевић 1906: 32.

⁵⁵⁶ Ђорђевић 1883; Зечевић 1884.

⁵⁵⁷ Pütz 1861.

својих уџбеника. Због тога се могу приметити и неке новине које се појављују први пут у уџбеницима историје у виду извора који се до сада нису користили у изради уџбеника, као што текстови натписа или закона. Обим градива се незнатно повећава, а укључени су и нови историјски периоди, попут историје Индије, доба дијадоха или појава хришћанства. Из свега реченог можемо да закључимо да су аутори при изради уџбеника који се баве античком историјом на крају XIX века постигли знатан напредак у односу на раније уџбенике и у методолошком и у практичном смислу.

СКРАЋЕНИЦЕ:

АСАНУК – Архив Српске Академије наука у Сремским Карловцима
ЗМСКС – Зборник Матице српске за класичне студије
ИАНС – Историјски архив у Новом Саду
ИЗВЕШТАЈ НС ГИМ – Извештаји Српске велике гимназије у Новом Саду
ИЗВЕШТАЈ УШС – Извештаји српске Учитељске школе у Сомбору
ИЗВЕШТАЈ ГСК – Извештаји српске Гимназије у Ср. Карловцима
ИЗВЕШТАЈ ГК – *A nagykikindai gymnasium értesítője* (Извештаји Кикиндске гимназије)
НБС – Народна библиотека Србије

ОДАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА:

ИЗВОРИ:

A nagykikindai gymnasium értesítője az 1886/87. Tanévről, Nagy-kikindán 1887.
АСАНУК, Schulbehörde, 228, br. 1177, 1854.
АСАНУК, ПМА „А“, бр.400/1846.
АСАНУК, ПМА, "А", 216 из 1791
АСАНУК, Schulbehörde, 228, br. 1177, 1854.

Другиј програмъ велике ђимназіе србскоѣ восточно православноѣ общества карловачкоѣ за школску годину 1854, Нови Сад 1854
Извештај о србској учиѣлској школи за школску годину 1891/92. године, Сомбор 1892, АСАНУК , бр. 29 V.

- Извештај о србској Учишњелској школи у Сомбору за 1891/92 школску јодину*, стр. 27, АСАНУК, бр. 29 V.
- Извештај о србској Учишњелској школи у Сомбору за 1892/93 школску јодину*, Сомбор 1892.
- Извештај о србској учишњелској школи за школску јодину 1873/74*, Сомбор 1874, АСАНУК, бр. 29 I;
- Извештај Српске велике тѣмнатије у Новом Саду за 1866/67 школску јодину*, Нови Сад 1867, стр. 5.
- Извештаји Српске велике тѣмнатије у Новом Саду за 1875/1876, 1883/1884 и 1899/1900 школску јодину*.
- ИАНС, Гимнатија „Јован Јовановић Змај“, Општа архива, 1865, 4
- НБС, Посебни фондови, Н. Вулић, *Мој животи*.
- НБС, Посебни фондови, Решење о пензионисању и решење декана Филозофског факултета др Николе М. Поповића о пензионисању др Николе Вулића (11. новембар 1938. године)
- НБС, Посебни фондови. Указ о постављању др Николе Вулића за ванредног професора Опште историје старог века у Великој школи од 9. Маја 1897. године.
- Први Извештај о јавно учишњелско-приправничком заводу србском у Сомбору с концем школске 1862/3. јодине*, Сомбор 1863, стр. 27, Архив Српске Академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), бр. 29
- Првиј програмъ Србске тѣмнатије Карловачке за школску јодину 1853*, Нови Сад 1853
- Програм српске Велике тѣмнатије карловачке за школску јодину 1886/87*, Нови Сад 1887
- Програм српске православне Велике тѣмнатије карловачке за школску јодину 1877*, Нови Сад 1877
- Програмъ велике тѣмнатије карловачке за школску јодину 1863*, Сремски Карловци 1863
- Schön, J. J. *Programm des Königlichen Gymnasiums zu Aachen in Herbste 1869*, Aachen: J. J. Beaufort, 1869.

АНТИЧКИ ИЗВОРИ:

- Aeschylus, *Suppliant. Maidens. Persians. Prometheus. Seven against Thebes*. Volume I, Trans. H. W. Smyth, London: William Heinemann, 1922.
- Aristotle, *The Categories on interpretation. Prior Analytics*, Trans. H. P. Cook and H. Tredennick, London: William Heinemann, 1962.
- Eusebius, *Life of Constantine*. Trans. A. Cameron and S. G. Hall, Oxford 1999.
- Herodotus, *The Persian Wars*, Volume III, Trans. A. D. Godley, London: William Heinemann, 1922.

- Laktanz, *De mortibus persecutorum – Die Todesarten der Verfolger*. Lat./dt., übersetzt und eingeleitet von A. Städele, Turnhout: Brepols publishers, 2003.
- Pausanias, *Description of Greece*, Volume II, Trans. W. H. S. Jones and H. A. Ormerod, London: William Heinemann, 1926.
- Plutarch, *Lives*, Volume I, Trans. B. Perrin, London: William Heinemann, 1967.
- Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, Volume I, Trans. Ch. F. Smith, London: William Heinemann, 1967.

УЦБЕНИЦИ:

- Атанацковић, П. *Училиштина и домашня Библија: Старији завети*, Беч: Печатано код Мехитариста, 1857.
- Бојић, К. *Повестница грчког народа од постанка његовог, па до најновијег времена*, Нови Сад: Писмени Вдове Катарине Јанковића, 1843.
- Бошковић, С. (1866). *Историја света за народ и школу*. Књига 1. *Историја старијег века*. Београд: Државна штампарија.
- Бошковић, С. *Историју света за више разреде средњих школа, са сликама. Део 1. Стари век. Св.1. преисторијско доба*. Београд: Кр.-Ср. Државне штампарије, 1883.
- Варга, О. *Земљопис за ученике средњих школа по наставном плану и уџбеницима, Први део. Опис Угарске*, превод: М. А. Јовановић, Нови Сад: Српска штампарија Светозара Милетића, 1904.
- Варга, О. *Историја света по наставном плану и уџбенику за средње школе. Св. 1, Стари век*. превод: М. А. Јовановић. Нови Сад: Браћа М. Поповић, 1898а.
- Варга, О. *Историја света по наставном плану и уџбенику за средње школе. Св. 2, Средњи век*, превод: М. А. Јовановић, Нови Сад: Браћа М. Поповић, 1896.
- Варга, О. *Историја света по наставном плану и уџбенику за средње школе. Св. 3, Нови век*, превод: М. А. Јовановић, Нови Сад Нови Сад: Браћа М. Поповић, 1898б.
- Ђорђевић, Ј. *Општа историја са сликама и живописима. према новом програму удешена за ниже разреде средњих школа*, Београд: Издање књижаре Велимира Валожића, 1898.
- Зечевић, М. *Историја света. Преглед удешаван за средње школе*, књ. 1, Београд: Државна штампарија, 1880.
- Зечевић, М. *Историја старијег века. Преглед за вишу наставу*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1896.
- Иловајски, Д. И. *Општа историја за средње школе*. превео и приредио: Д. Дукић, Крагујевац: Штампарија А. Јовановића, 1894.

- Исаиловић, Д. *Латинска граматика за учењу се младеж у гимназији и полугимназијама Княжества Србије*, Београд: при Књигопечатњи Княжества Србског, 1851.
- Обрадовић, М. *Историја I. Уџбеник за први разред гимназије*. Београд: Klett, 2012.
- Сандић, А. *Историја света. Књ. 1, Стари век*. Нови Сад: у штампарији Игњата Фукса, 1869.
- Срећковић, П. *Свеопшта историја*, Београд: Државна штампарија, 1872.
- Туроман, Ј. *Грчка граматика*, Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1886.
- Туроман, Ј. *Латинска граматика за гимназије. Део 1. Наука о облицима*, Нови Сад: Платонова штампарија, 1870.
- Туроман, Ј. *Латинска граматика за гимназије. Део 2. Синтакса*, Нови Сад: Српска народна задружна штампарија, 1872.
- Ферјанчић, С. Катић, Т. *Историја за први разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Херцог, Х. *Приповешке из историје света света за школу и народ. Део 1, Стари век*. превод: В. Красић. Нови Сад: А. Пајевић, 1883.
- Gindely, A. *Povjesnica staroga vijeka za vise razrede sred. učilišta*. Zagreb: troškom i nakladom Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade. Kralj. Zemaljska tiskara, 1898.
- Koržinek, Fr. B. *Obća pověstnica za srednje škole. Dio 1, Stari vjek*. Zagreb: Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja, 1866.
- Maspero, G. *Poviest iztočnih naroda u strom vieku*. Preveo: Gavro Manojlović. Zagreb: naklada Matice Hrvatske, 1883.
- Nacert povesti i zemljopisa za niže Gimnazije. Dio 1, Stari vek*, Beč: Uč. kr. Nakladi školskih knjigah, 1869.
- Obris Zemljopisa i Povestnice za niže gimnazije, Pervi dio, Stari vek*, Beč: c.k. uprava za razprodaju školskih knjigah, 1853.
- Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 1, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1861.
- Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 2, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1862.
- Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 3, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1864.
- Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 4, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1867.
- Šlecer, A. L. *Priprava za istoriju svega svijeta radi djece. Knj. 1-[2]*, Preveo s njemačkoga pokojni Dimitrije Vladislavljević. Beč: štamparija L. Sommera. 1864.

МОНОГРАФИЈЕ И ЧЛАНЦИ:

- Бошков С., „Историја као наука у уџбеницима Стојана Бошковића“, *Истраживања*, 22, 2011, 325-331.
- Бошков, С. „Античка прошлост у српским уџбеницима крајем XIX века“, у: Р. Васић, И. Јордовић, С. Бошков, К. Марицки Гађански (ур.), *Античка и савремени свет*. Научници, истраживачи и тумачи, том 7, Зборник радова, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 127-134.
- Бошков, С. „Настава Античке историје у Новосадској гимназији током 19. века“, у: Р. Васић, И. Драганић, К. Марицки Гађански (ур.), *Антички свет, европска и српска наука*, том 3, Зборник радова, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2009, 30-38.
- Бошков, С. „Античка традиција у образовању српских учитеља у Сомбору у 19. веку“, у: Р. Васић, И. Драганић, К. Марицки Гађански (ур.), *Европске идеје, античка цивилизација и српска култура*, том 2, Зборник радова, Београд: Друштво за античке студије Србије, Службени гласник, 2008, 29-36.
- Бошков, С. „Карловачка гимназија и античка историја у XIX веку“, *Истраживања*, 18, 2007а, 39-46.
- Бошков, С. „Уџбеници античке историје у српским школама у 19. веку“, у: Р. Васић, И. Драганић, К. Марицки Гађански (ур.), *Античка и савремени свет*, том 1, Зборник радова, Београд: Друштво за античке студије, Архив Срема, Београд 2007б, 21-34.
- Бошков, С. „Античка прошлост у *Историји света* Александра Сандића“, *Истраживања*, 21, 2010б, 55-63.
- Бошков, С. „Настава античке историје на Лицеју и Великој школи у Београду током 19. века“, у: Р. Васић, Д. Стефановић, К. Марицки Гађански (ур.) *Античка култура, европско и српско наслеђе*, *Античка и савремени свет*, том. 4, Зборник радова, Београд: Друштво за античке студије и Институт за теолошка истраживања, 2010а, 63-71.
- Бубало, Ђ. „Стојан Бошковић“, у: С. Ђирковић, Р. Михаљчић (ур.), *Енциклопедија српске историографије*, Београд: Knowledge, 1997, 294.
- Будимир, М. „*Particulae Pelasticae II*“, *Жива антика*, год. I, св. 2, 1951в, 222-244.
- Будимир, М. „*Particulae Pelasticae III*“, *Жива антика*, год. II, св. 2, 1952, 184-204.
- Будимир, М. „*Particulae Pelasticae*“, *Жива антика*, год. I, св. 1, 1951б, 68-77.
- Будимир, М. „Антика и Пеласи“, *Жива антика*, год. I, св. 1, 1951а, 78-101.
- Будимир, М. *Грци и Пеласи*, САН, Посебна издања, књига CLXVII, Одељење литературе и језика, књ. 2, Београд: Научна књига, 1950.
- Вујић, В. *Класична настава*, Програм српске Велике гимназије карловачке за школску годину 1888/89, Нови Сад: Штампарија А Пајевића, 1889.
- Вукићевић, Н. Ђ. *Извештај о српској Учитељској школи у Сомбору за школску 1880/81*, Сомбор: Српска учитељска школа, 1881.

- Гавриловић, Н. „1810-1868“ у: *Новосадска гимназија 1810-1985. Настанак и развој*, Нови Сад: Гимназија „Ј. Ј. Змај“, 1986, 11-93.
- Гавриловић, Н. „Оснивање и рад српске Учитељске школе 1812-1848“, у: Р. Макарић, С. Васиљевић (ур.), *200 година образовања учитеља у Сомбору 1778-1978*, Сомбор: Одбор за прославу двестотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978, 31-80.
- Грујић, В. *Велика школа у Београду очи прерастања у Универзитет*, Годишњак града Београда, књ. 20, Београд: БИГЗ, 1973.
- Денић, Ч. „Класични латински песници у предавањима Јакова Герчића“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 1, 1998, 59-72.
- Деретић, Ј. *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит, 1983.
- Ђорђевић, Ј. *Кришка на историју света М. Зечевића*, Нови Сад: Српска штампарија С. Милетића, 1883.
- Ђурић, М. Н. *Историја старих Грка до смрти Александра Македонског – у одабраним изворима*, одабрао и превео: М. Н. Ђурић, Београд: Научна књига, 1955.
- Ђурић, М. Н. *Историја хеленске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.
- Зечевић, М. *Како се пише историја: одговор Јовану Ђорђевићу од Милоша Зечевића*, Београд: Штампарија Задруге штампарских раденика, 1884.
- Јанковић, П. Поповић, Ј. С. *Настављеније за учитеље основни училишта*, Београд: при Правителственој Књигопечатњи, 1844.
- Јелић, В. „Предговор овом издању“, у: Ј. Ђорђевић, *Латинско српски речник*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Јовић, М. „Грчка историја у преводима извора Милоша Н. Ђурића“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 4-5, 2002-2003, 153-158.
- Јорга, Н. *Историја Румуна и њихове цивилизације*. Вршац: „Југословенска штампарија“ М. П. Стефановић, 1935.
- Калинић, Ж. „Наш директор: сећања карловачког ђака“, *Летопис Матице српске*, Год. 112, књ. 350, Св. 1-3 (јули – септембар), 1938, 101-104.
- Костић, К. Т. *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, Нови Сад: Штампарија „Натошевић“, 1938.
- Костић, С. К. „Почети образовања учитеља на „нормалним“ течајевима у Сомбору“, у: Р. Макарић, С. Васиљевић (ур.), *200 година образовања учитеља у Сомбору 1778-1978*, Сомбор: Одбор за прославу двестотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978, 11-30.
- Куљић, Н. *Зрењанинска гимназија. 1846-1996. Споменица*. Зрењанин: Народни музеј, 1996.
- Курт, А. *Стари исток. Од 3000. до 330. године п. н. е.*, други том, приредила: Д. Стефановић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Лазић, С. *Крајак прејед историје српске православне велике гимназије у Сремским Карловцима*, Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1891.
- Љушић, Р. *Лицеј 1838-1863. Зборник докумената*, Београд: Савремена администрација, Универзитет у Београду, 1988.

- Макарић, Р. *Сомборска учитељска школа. У периоду делатности Николе Ђ. Вукчевића*. Нови Сад: Матица српска, 1965.
- Макарић, Р. *Учитељска школа у другој половини 19. и почетком 20. века. 1848-1918*, у: Р. Макарић, С. Васиљевић (ур.), *200 година образовања учитеља у Сомбору 1778-1978*, Сомбор: Одбор за прославу двестотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978, 120.
- Мамула, Ј. „Настава историје у новосадској гимназији“, у: *Новосадска гимназија (1810-1960)*, Нови Сад: Будућност, 1960, 10-22.
- Марић, Р. „Никола Вулић 1872-1945“, *Старинар, Нова серија*, 9/10, 1959, XIII-XXIV.
- Марицки Гађански, К. „Васа Вујић и перцепција Антике код Срба у 19. веку“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 4-5, 2002-2003, 129-142.
- Марјановић, П. „Александар Сандић“, у: С. Ђирковић, Р. Михаљчић (ур.), *Енциклопедија српске историографије*, Београд: Knowledge, 1997, 631-632.
- Милићевић, Ј. „Прва група србијанских државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842)“, *Историјски часопис*, IX-X, 1959, 363-374.
- Мирковић, М. *Римска држава у доба принципата и домината (27. пре Хр. – 337. н. е.). Од Авиуста до Константина*. Београд: Досије, 2003.
- Недељковић, М. „Историја као наставни предмет у гимназији“, у: *Програм српске велике гимназије карловачке за школску годину 1887/88*, Нови Сад: Српска манастирска штампарија, 1888, 1-7.
- Новак, В. *Никола Вулић. Научник и човек*, Београд: Српска књижевна задруга, 1958.
- Петровић, К. *Историја Српске православне гимназије карловачке*, Матица српска, Нови Сад: Матица Српска, 1991.
- Петровић, П. „Никола Вулић, уредник Старинара од 1922-1930. године“, *Старинар, Нова серија*, 35, 1984, 33-40.
- Попов, Ч. *О историји и историчарима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999.
- Поповић, Ј. С. *Латинска граматика за употребу гимназијалне младежи у Княжеству Србије*, Београд: при Правителственој Књигопечатњи, 1844.
- Пушибрк, В. *Постанак и развијак Српске православне велике гимназије у Новом Саду*, Нови Сад: браћа М. Поповића, 1896.
- Радишић, В. *Грчка читалица за употребу српске младежи*, Београд: У Княжеско-Србској Типографији, 1837.
- Рокаи, П. Ђере, З. Пал, Т. Касаш, А. *Историја Мађара*, Београд: Слио 2002.
- Савковић, С. „Књижевност. Историја света за народ и школу у четири књиге“, *Матица. Листи за књижевност и забаву*, год II, број 7, Нови Сад: Матица српска, 10. март 1867, 163-167.
- Стајић, В. *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад: Матица српска, 1949.

- Станисављевић, В. *Два века српских уџбеника: Сенџандреја, 1717 – Крф, 1918*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1992.
- Стари исток*, ауторизована скрипта, В. Н. Ђаков, С. И. Коваљова, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Србије, 1972.
- Степановић, М. *Јован Савић – Иван Јутовић*, Сомбор – Нови Сад: Педагошки факултет, 2008.
- Сто година Филозофској факултету*, Београд: Народна књига, 1963.
- Столић, А. „Стојан Бошковић“, у: М. Лесковац, А. Форишковић, Ч. Попов (ур.), *Српски биографски речник*, књ. 1, А-Б, Нови Сад: Матица српска, 2004, 759-761.
- Суботић, Ј. *Живот Дра Јована Суботића*, (Автобиографија), део 2, Пролеће, Нови Сад; Матица српска, 1902.
- Тодоровић, Д. „Полемика Туромана и Малине око латинске граматике“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 3 (2001), 93-104.
- Туроман, Ј. „Димостен као говорник и државник“, *Српски летиопис*, 40, 111, 1866, 100-126.
- Туроман, Ј. *Шта вреди изучавајући класичне језике и литературу*, приступно предавање професора др Јовна Туромана на Великој школи у Београду 4. (16.) децембра 1876. године, Нови Сад: Српска народна задружна штампарија, 1876.
- Флашар, М. „О класичним студијама у Карловачкој гимназији“, *Зборник Матице српске за класичне студије*, 1, 1998, 5-34.
- Шевић, М. *Средње школе у Србији*, Београд: „Доситеј Обрадовић“ штампарија Аце М. Станојевића, 1906.
- Шпадијер, Р. „Уџбеник историје као извор знања и наставно средство“, *Настава историје*, бр. 5, год. 3, 1997, 262-274.
- Albright, W. F. 'Syria, The Philistines, and Phoenicia', in: I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond and E. Sollberger (eds.), *The Cambridge ancient History, Third edition, Volume II, part 2, History of the Middle East and the Aegean region c. 1380–1000 B.C.*, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 507-536.
- Ђуvara, Nj. *Kratka istorija Rumuna za mlade*. Novi Sad: Platoneum, 2004.
- Grant, M., *Mittelmeerkulturen in der Antike*, München: Back Verlag, 1974.
- Griffin, M. „Nerva to Hadrian“, In: Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Dominic Rathbone (eds.). *The Cambridge Ancient History*. Second Edition. Vol IX. (96-128). Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Haywood, J. *The Penguin Historical Atlas of Ancient Civilizations*, London: Prnguin Books 2005.
- Huss, W. *Die Karthager*, München: C. H. Beck Verlag, 1994.
- Kienitz, F.-K. *Völker im Schatten. Die Gegenspieler der Griechen und Römer von 1200 v. Chr. - 200 v. Chr.*, München: C. H. Beck Verlag, 1981.
- Maškin, N. A. *Istorija starog Rima*. Beograd: Naučna, 2002.

- Meszáros, I. *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája*, Budapest 1988, Akadémiai kiadó.
- Mirković, M. *Rea Silvija i sedam rimskih kraljeva. Srodstvo i vlast u ranom Rimu*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta, Dosije studio, 2008.
- Mitchell, T. C., 'The age of Jeroboam II and Uzziah', in: J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, and E. Sollberger (eds.), *The Cambridge ancient History, Second edition*, Volume III, part 1, Israel and Judah from Jehu until the period of Assyrian domination (841 – c. 750 B.C.), Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 488-510.
- Quinn, J. C. 'People and Place. North Africa', in: A. Erskine (ed.), *A Companion to ancient History*, Malden (Mass.) – London: Blackwell Publishing, 2009, 20-272.
- Richardson, N. J. 'Nemean Games' in: S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition Revised, Oxford: Oxford University Press, 2003, 1033.
- Salles, J.-F. 'Phoenicians' in: S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition Revised, Oxford: Oxford University Press, 2003, 1173–1174.
- Scarre, Ch. *The Penguin Historical Atlas of ancient Rome*. London: Penguin Books, 1995.
- Stefanović, D. *I beše poput ptice u kavezu. Studija o istoriji i kulturi Starog istoka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Stern, G. 'Trajan (Nerva Traianus Augustus)', in: Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine and Sabine R. Huebner (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History*, First Edition, Malden (Mass.): Wiley-Blackwell Publishing, 2013, 6812-6815
- Vulpe, R. „Geto-Daćani“, u: Andrej Ocetea (ur.). *Istorija rumunskog naroda*. Novi Sad: Matica srpska, 1979, 42-66.
- West, M. L. 'Hesiod', in: S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition Revised, Oxford: Oxford University Press, 2003, 700.
- Wilson, R. J. A., Warmington, B. H. 'Carthage', in: S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition Revised, Oxford: Oxford University Press, 2003, 295–296.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ИСТОРИЈУ
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад

Монографије
Књига 62

Графичка припрема:
Доц. др Светозар Бошков

Дизајн корица:
Зоран Рац

Штампа:
САЈНОС, Нови Сад

Тираж:
100

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
37.016:930.85(497.11)"18"

БОШКОВ, Светозар

Антика у настави историје [Електронски извор]: Студије и истраживања
Светозар Бошков. – Нови Сад: Филозофски факултет, 2016.
(Монографије / Филозофски факултет ; књ. 62)

Način dostupa (URL): <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-372-9>.
Опис заснован на стању на дан: 21.11.2016. – Насл. с насловног екрана.
Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија.

ISBN 978-86-6065-372-9
а) Античка историја – Настава – Србија – 19. в.
COBISS.SR-ID 310104071
